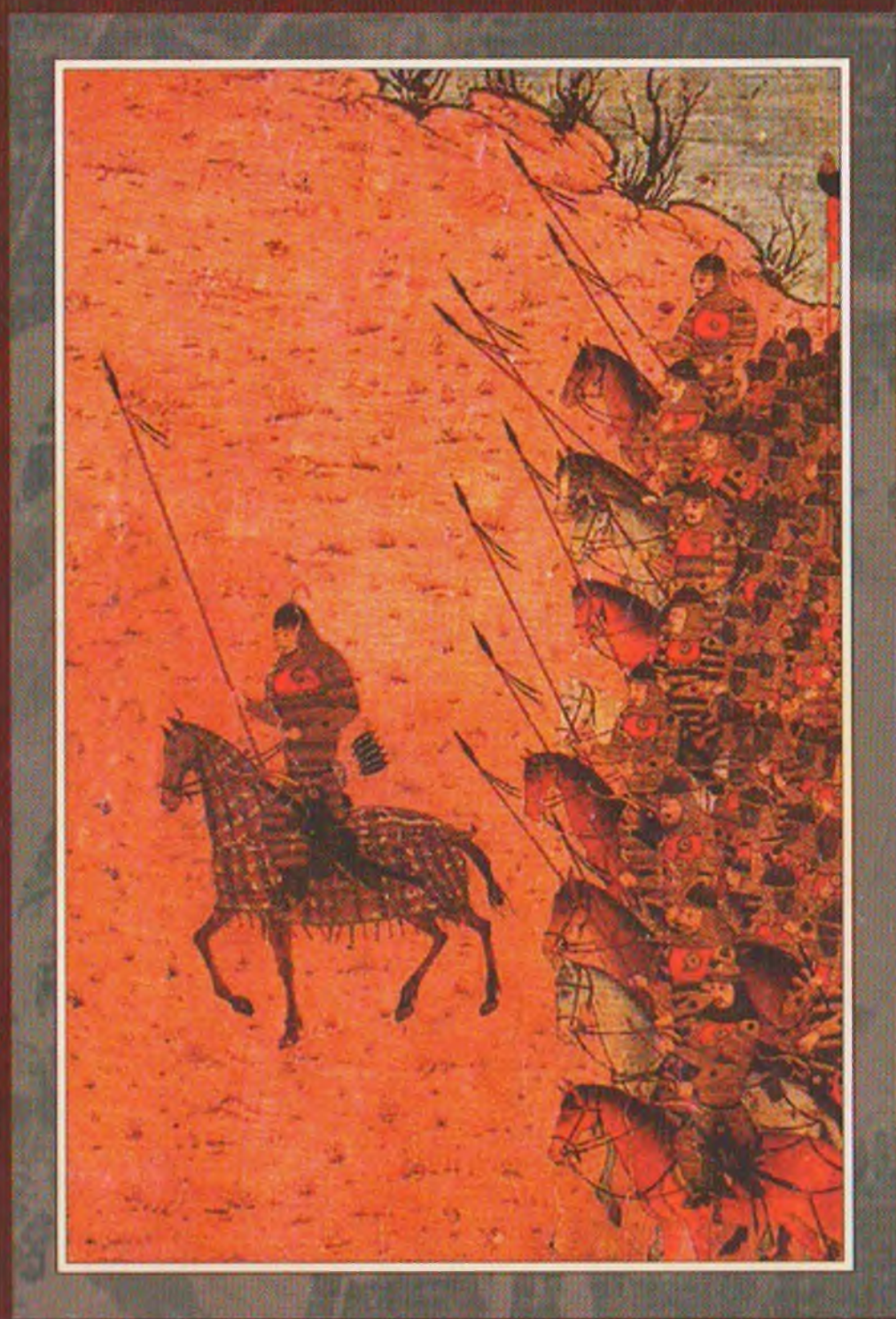

Ҳамидулла Дадабоев

АҶДОДЛАРИМИЗНИНГ
ҲАРБИЙ МАҲОРАТИ

УЎК: 94(575.1)
КБК: 63.3(5Ў)
Д 15

Д 15 Дадабоев Ҳ.

Аждодларимизнинг ҳарбий маҳорати [Матн] / Ҳ. Дадабоев. –
Тошкент: Akademnashr, 2016. – 176 б.

ISBN 978-9943-995-09-3

УЎК: 94(575.1)
КБК: 63.3(5Ў)

*Биз буюк салтанатлар барпо этган, ҳарбий соҳани санъат даража-
сига кўтарган, эл-юрт шон-шарафи йўлида ҳар қандай машаққатларга
бардош бериб, мардлик ва жасорат намуналарини кўрсатиб келган бобо-
ларнинг авлодимиз. Қўлингиздаги китобда шу аждодларимизнинг ҳарбий
маҳорати, жанг қилиш санъати, тактик усуллари, қурол-яроғлари ва бош-
қа масалалар кенг ёритилган. Шу боис у Ватан, миллат тарихи ва тақди-
риги билан фарқ бўлмаган китобхонларни эътиборсиз қолдирмайди.*

ISBN 978-9943-995-09-3

© Ҳ. Дадабоев
«Аждодларимизнинг
ҳарбий маҳорати»
© «Академнашр», 2016

АМИР ТЕМУРНИНГ ҲАРБИЙ МАҲОРАТИ

(Рисола)

БУЮК САРКАРДА

Демократик жамиятнинг халқаро миқёсда эътироф этилган тамойиллари асосида ривожланиш ва тараққий этиш йўлига дадил қадам қўйиб, ўз миллий давлатчилигини қайта тиклаётган келажаги буюк мамлакатимиз бу борада умумбашарий тараққиётга, бошқа халқлар эришган тажрибаларга, айниқса, ижтимоий қадриятларга суянмоғи лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек: «Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк мамлакатимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишдаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига татбиқ этмоғимиз керак».¹

Ўзбек халқи доврўғининг бутун дунёга таралишида ўзининг бетакрор даҳоси билан жаҳон тафаккури ва маданиятининг бойиб, такомиллашиб боришига бебаҳо улуш қўшган Имом Бухорий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Темури, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобораҳим Машраб, Абдулла Қодирий сингари атоқли аждодларимизнинг ўрни беқиёсдир.

1996 йили таваллудининг 660 йиллиги улкан тантаналар ва кўтаринки руҳ билан нишонланиши кутилаётган, XIV асрнинг ўрталарида сиёсий майдонга чиқиб Мовароуннахрда бир ярим аср давом этган мўғул хонлари зулми ва истибдодига барҳам

¹ Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузаси // Халқ сўзи. 1993 йил 24 февраль.

берган, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳарбий жиҳатдан кучли, марказлашган, мустақил давлат барпо этишдек олий мақсадга бор куч-ғайратини, билимини, истеъдодини, қобилиятини бағишлаган, ўз ғояларининг ушалиши йўлида Дашти Қипчоқ, Жата, Хоразм, Ҳиндистон, Эрон, Ироқ, Шом, Кавказ, Кичик Осиё, Миср каби мамлакатларга ҳарбий юришлар қилган улуг саркарда, давлат арбоби ҳазрати соҳибқирон Темурбек Кўрагоннинг ҳаёти ва фаолияти мана бир неча юз йиллардан бери тарих саҳифаларидан ўрин олиб келмоқда.

Шарқ ва ғарб тилларида буюк тарихий сиймо Темурбек тарихига оид солномалар, адабий-бадий, илмий асарлар вужудга келди. Жаҳонгир ҳақида ҳар доим ҳам реал тарихий воқеаликка мос келавермайдиган турли-туман афсона ҳамда ривоятлар тўқилиб, маширку мағрибга тарқалиб кетди.

Сир эмаски, совет тарихшунослиги, сиёсатшунослиги ва адабиётшунослигида Соҳибқирон ҳаёти ва фаолияти, у яратган марказлашган давлатнинг туб моҳияти, бош ғояси, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий, диний нуқтаи назардан жаҳон тараққиётида тутган ўрни ва аҳамияти аксарият ҳолларда ҳукмрон марксча-ленинча дунёқараш замирида сохталаштирилди, мазмуни жўрттага бузиб талқин қилинди.

Истиқлол туфайли республикамизда содир бўлаётган туб демократик ўзгариш ва қайта қуриш жараёни Темурбекнинг туркий халқлар давлатчилиги анъаналарини, тажрибаларини, ислом ҳамда шарият қонун-қоидаларини барпо этилган қудратли давлатнинг асосий дастури қилиб, ўз сиёсати ва ҳукмини заминнинг жуда кенг минтақаларига ёйганлиги ҳақидаги бор ҳақиқатни бекаму кўст билишга, рўй-рост англаб етишга имконият яратди.

Бутун онгли умрини «Рости русти», яъни «Ҳақ бўлсанг нажот топасан», «Куч – адолатда» сингари инсонпарварлик руҳи билан йўғрилган шиорларга суянган ҳолда сиёсат юритишга сарф қилган Темурбекнинг табиат инъом этган ақл-заковат, қобилият ва ҳарбий маҳоратни ишга солиб, давлатни идора қилиш усул ҳамда услублари андозаларини белгилаб бериш борасидаги саъй-ҳаракатлари, илгари сурган фикр-мулоҳазалари ўз ўтмишига янгича назар билан ёндашаётган бугунги авлод томонидан ҳар томонлама чуқур илмий асосда ўрганилмоғи, ижтимоий фан соҳалари мутахассислари олиб

боражак тадқиқотлар учун мавзу бўлмоғи керак. Бизнингча, Темурбек асос солган марказлашган давлат ва у олиб борган сиёсат тўғрисидаги ҳолис фикрни сиёсатшунослар, ҳуқуқшунослар, тарихчилар, иқтисодчилар айтгани мақсадга молик.

Биз эса кенг китобхонлар оммасига ҳавола қилинаётган ушбу рисолада Темурбекнинг жаҳоншумул обрў-эътибор ва шон-шўҳрат топишида бош омил ҳисобланган жиҳат, яъни саркардалик истеъдоди, ҳарбий маҳорати, жаҳон ҳарб санъати ривожига қўшган улкан ҳиссаси хусусида манбаларда қайд этилган аниқ маълумотларга таянган тарзда ўз мулоҳазаларимизни баҳоли қудрат билдирмоқчимиз, ҳолос.

Муҳтарам ўқувчиларимизни ушбу рисолада Соҳибқирон исмининг Амир Темур эмас, балки Темурбек шаклида берилиши албатта қизиқтирса керак. Бу борада шуни алоҳида таъкидлаш лозим бўладики, Мовароуннаҳрда туркийда битилган асарларнинг деярли барчасида жаҳонгирнинг муборак номи ушбу рисолада келтирилган шаклда қайд этилган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг машҳур «Бобурнома» асарида Соҳибқирон номини ўттиз марта тилга олар экан, бирор марта ҳам Амир Темур демасдан Темурбек деб юртади. Ушбу ҳолатни биз Алишер Навоий асарларида, Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достонида, муаллифи номаълум «Таворихи гузида. Нусратнома» (XVI) сингари ёзма обидаларда кузатишимиз мумкин. Соҳибқироннинг биз келтираётган тарзда номланишини у зот барҳаётлигида ёзилган ҳужжатлар, кундаликлар ҳам тасдиқлайди. Жумладан, 1403 – 1406 йиллар Самарқандда расмий ташриф билан бўлган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихо Соҳибқироннинг ҳақиқий номи Темурбек эканлигини қайд этиб ўтади.² Англия қироли Генрих IV нинг 1402 йили, Франция қироли Карл VI нинг 1403 йил 15 июнида Соҳибқиронга йўллаган мактубларида ҳам жаҳонгирнинг номи Темурбек шаклида келтирилади.³ Юқорида зикр этилган ашъвий далиллардан келиб чиққан ҳолда буюк юртдошларимизнинг исмини аксарият

² Қаранг: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403 – 1406). Перевод со староиспанского. – М.: Наука, 1990. – С.69.

³ Қаранг: Умяков И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. – М., 1960. – С.7 – 8.

форсий адабиётда қайд этилган, Эрон ва Турон халқлари орасида шўхрат топган Амир Темур шакли билан бир қаторда Темурбек шаклида қўллаш ҳам мақсадга мувофиқдур.

ИСТЕЪДОДНИНГ САЙҚАЛ ТОПИШИ

Темурбек ибн Тарағай ибн Абағай 1336 йилнинг 9 апрелида Мовароуннахрнинг гўзал шаҳарларидан бири бўлмиш Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз)га қарашли Хўжа Илғор қишлоғида дунёга келди.⁴

Темурбек ёшлик чоғидан ҳарб ишига ўзгача муҳаббат ва эҳтирос билан қарай бошлади. Унда ҳарбий санъатга бўлган қизиқишнинг ўта эрта пайдо бўлишида падари бузруквори, Амир Қазаған (1358 йили шаҳид бўлган) давлатининг арконларидан бири, мардлиги, шижоати ва олижаноблиги билан ном чиқарган Амир Тарағайнинг (1360 йили вафот этган) маълум даражада таъсири борлиги шубҳасиз.

Навқирон ёшга етган Темурбек салкам бир ярим асрлик мўғуллар истибодига чек қўйиш, феодал тарқоқлик натижасида Чиғатой улусида ҳукм сураётган ўзаро низолар ва урушларга барҳам бериш, ташқи ва ички зугум туфайли тинкаси қуриган халқ оммасига мадад қўлини чўзиш, хароб бўлган шаҳар ва қишлоқларни қайта обод қилиш, улусни ташқаридан бўладиган босқинлардан ҳимоя қилиш сингари олижаноб мақсадларни юзага чиқаришнинг бирдан-бир йўли ҳокимият-ни қўлга киритиш эканлигини яхши англаб етади. Яқин йиллар ичида рўёбга чиқажак режалари ҳақида Темурбек аввалдан уни қўллаб-қувватлаган, кейинчалик эса унинг садоқатли ва ишончли бек ҳамда саркардалари қаторидан ўрин олган Аббос, Довуд, Қумари, Муайяд, Сайфиддин, Сарибўға, Эйгу Темур, Жаку каби тенгқурлари билан очикдан-очик ўртоқлашар эди. Дўстлари Темурбекнинг яқин кезларда давлатни эгаллаш, жуда катта ҳудудда кучли салтанатга асос солиш,

⁴ Қаранг: Ибн Арабшўх, Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). – Тошкент: Меҳнат, 1992. – Б.6; Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403 – 1406 годах / Подлинный текст с переводом и примечаниями И.И.Срезневского. – СПб., 1881. – С.238; Якубовский А.Ю. Тимур (опыт краткой характеристики) // Вопросы истории. 1946. №8 – 9. – С.53.

атоқли саркарда бўлиб етишишини олдиндан сезгандай ўзларини унга яқин тутар, у бел боғлаган жуда масъулиятли ва шарафли ишга киришишда мададкор бўлишларини рўй-рост баён қилардилар.

Темурбек қасд қилган юмушни ниҳоясига етказишда унга таянч ва суянч бўлишга аҳд қилган, шодлик онларини ёки азобу укубатларни у билан баҳам кўришга, оғир дақиқаларда ундан юз ўғирмасликка қасамёд қилган биродарларининг беғараз кўмаги, айниқса, мўғул босқинчилари зулмидан азият чеккан Мовароуннаҳр халқи барча табақаларининг қўллаб-қувватлаши ҳамда бевосита иштирокида 1370 йили ҳокимиятни қўлга олиш, мўғул истилоси туфайли бирлигидан маҳрум бўлган мамлакатни бирлаштириш, истиқлолни қайта тиклаш бахтига эришади.

Темурбек тахтга ўтириш боиси ўлароқ ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ҳаётда содир бўлган ижобий ўзгаришлар ўз ифодасини ҳарб иши ва ҳарбий санъатда ҳам намоён этади.

Асосий қарвон йўллари устидан назорат ўрнатиш⁵, улус кудратини янада ошириш, халқ турмуш тарзини яхшилаш сингари устувор мақсадлар йўлида Темурбек ўша даврда тенги йўқ ҳарбий кучлари билан Жата, Эрон, Афғонистон, Кавказ, Ироқ, Шом, Миср, Дашти Қипчоқ, Шимолий Онадўли, Ҳиндистон каби минтақаларга бир неча бор қўшин тортиб борди, оламшумул зафарлар кучди.

Ҳарб тарихи Темурбекни жаҳоннинг энг буюк саркардаларидан бири сифатида ҳақли равишда тан олади. Унинг ҳарбий истеъдоди асосан икки йўналишда: моҳир ҳарбий ташкилотчи ва атоқли саркарда тарзида ёрқин намоён бўлди.⁶

Буюк лашкарбоши ва новатор ҳарбий ташкилотчи сифатида Темурбек ўта интизомли армия тузишга, муҳораба чоғида қўшин қисмларини санъаткорона бошқаришга, жанг тақдири ҳал бўладиган жойларга ҳарбий кучларни ўз вақтида усталик

⁵ Қаранг: Самарканд при Тимуре и тимурдах: Очерк А.Ю.Якубовского с двадцатью автотипями. – Л., 1933. – С.13, 15 – 16.

⁶ Қаранг: Муминов И.М. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии. – Ташкент, 1986. – С.28 – 29; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Урда ва унинг кулаши. – Тошкент, 1956. – Б.288 – 318; Автобиография Тимура. Богатырские сказания о Чингизхане и Аксак Тимуре. – М.-Л., 1934; Иванов М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тимурлане. – СПб., 1875; Якубовский А.Ю. Тимур... – С.68.

билан йўллашга, ҳар қандай тўсиқ ва ғовларни тадбиркорлик билан босиб ўтишга, армиядаги жанговар руҳни керакли даражада ушлаб туришга муяссар бўлди.

Соҳибқирон турк-мўғул халқлари, хусусан, Чингизхон лашкари тузилишини, уларнинг жанг олиб бориш амалларини атрофлича ўрганиб, таҳлил қилади ва зарур ўзгартиришлар киритади.

Темурбек барпо этган армиянинг тузилиши Чингизхон тузган қўшин тизими ва тузилишига маълум даражада яқин бўлса-да, бироқ қуйидаги муҳим жиҳатлари билан фарқланарди:

1. Чингизийлар қўшини ялпи мажбурият асосида ҳарбий хизматга чақириладиган халқ лашкаридан иборат бўлгани ҳолда, Темурбек армияси умумхалқ характериغا эга эмас эди.

2. Чингизхон даврида қўшин асосини кўчманчи омма ташкил қилган эди. Темурбек қўшинига олий бош кўмондан кўрсатган аниқ талабга биноан чорвадорлар қатори косибчилик, хунармандчилик, деҳқончилик билан машғул ўтроқ аҳолидан ҳам сезиларли миқдорда аскар олинган.⁷

3. Темурбек қўшинида ҳарбий кучларнинг асосини ташкил қилувчи отлик аскарлар билан бир қаторда пиёдалардан тузилган қисмлар ҳам анчагина бўлган. Маълумки, Чингизхон қўшини, забт этилган мамлакатлар аҳолисидан мажбурий тартибда тузилган ҳашарни ҳисобга олмаганда, пиёда аскарларга эга бўлмаган.⁸

4. Темурбек Шарқда биринчилардан бўлиб ўз армиясига ўт очар қурол, яъни тўп – раъдни олиб кирди.⁹

5. Соҳибқирон тоғли ҳудудларда жанг ҳаракатлари олиб боровчи пиёдалардан тузилган махсус ҳарбий қисмларни ташкил қилди.

6. Темурбек жаҳон ҳарб санъати тарихида биринчи бўлиб қўшинни жанг майдонида етти қўлга бўлиб жойлаштириш тартибини жорий этди.¹⁰

⁷ Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский Ю.А. Олтин Урда... – Б.93.

⁸ Қаранг: История народов Узбекистана. Т.2. – М., 1947. – С.362; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Урда... – Б.293; Якубовский А.Ю. Тимур... – С.70.

⁹ Қаранг: Беленицкий А.М. О появлении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV – XVI вв. // Известия АН СССР Таджикский филиал. – Сталинабад, 1949.

¹⁰ Қаранг: Якубовский А.Ю. Тимур... – С.70.

7. Темурбек армиясида аёллардан тузилган бўлинмалар бўлиб, улар жанг чоғи эркаклар билан бир сафда турган, қарамонлик ва матонат намуналарини кўрсатган.¹¹

Темурбек кўшини таркибини Мовароуннаҳр, Дашти Қипчоқ, Хуросон, Эрон, Бадахшон, Мўғулистон, Хоразм, Мозандарон, Жата сингари ерлардан йиғилган аскарлар ташкил қиларди.

Унда мунтазам кўшинга хос бўлган кўпгина белгилар мавжуд эди: кўшин сон жиҳатдан аниқ ва пухта ташкил қилинган, унинг жанговар тартиби – *ясол* жангдан-жангга такомиллаштириб борилган, армия ўз замонасининг илғор қурол ва техникаси билан таъминланган, айнан бир турдаги қурол-яроғ, аслаҳа-анжом билан қуроллантирилган қисмлар бир-биридан кийим-боши, тутган байроқ ёки туғи орқали ҳам фарқланган.¹² Бундай ажралиб туриш жанг пайтида кўшинни бошқаришда жуда қўл келган.

Душман мудофаасини турли усуллар ёрдамида барбод қилиш, ғаним томоннинг йирик ва мустақкам мудофаа иншоотларига эга шаҳарларига қўққисдан кучли зарба бериш, забт этилган мамлакатнинг бошлиқларини, айниқса, лашкарбошиларини ҳибсга олиш, қалъа ҳамда қўрғонларни узоқ муддат давомида қамал қилиш, ёв кучларини иложи борича кенг қамровда қуршаб олиш, унинг қишлоқ, шаҳар, туман, вилоятларини бирин-кетин фатҳ этиш, душманни батамом яқсон этгунга қадар таъқиб қилиш, фатҳ этилган юртларни бошқариш учун ўзининг ишончли вакилларини тайинлаш сингари стратегик мақсадларни кўзлаб иш юритиш Темурбекка кўплаб зафарлар олиб келди.

Тактика жиҳатидан Темурбек армияси ўзига хос хусусиятларга эга эди. Кўшинининг ясоли, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар, чингизийлар кўшини жанговар тартибидан фарқли ўлароқ, етти қисм – *қўлга* ажратилган, разведка аъло даражада йўлга қўйилган, қисмларнинг жанг майдонида ҳамда юриш вақтида талаб даражасида ҳаракат қилиши учун зарур тадбир ва режалар ишлаб чиқилган, уларни жанг пайтида оператив бошқаришга алоҳида эътибор қаратилган. Темурбек *ўнлик*, *юзлик*, *минглик* ҳамда *туман* қўмондон-

¹¹ Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Кўрсатилган асар... 2-китоб. – Б.99 – 100.

¹² Қаранг: Разин Е.А. История военного искусства. Т.2. – М., 1957. – С.234.

ларини танлаш масаласига бевосита раҳбарлик қилган. Лашкарбошилик салоҳиятига эга бўлган қўмондонларнинг тўғри танланганлиги ва ўз жойига қўйилганлиги аксарият ҳолларда жангнинг муваффақиятли якунланишига сезиларли таъсир кўрсатган.

Соҳибқироннинг ҳарб санъати ривожига қўшган улкан хизматларидан яна бири қўшин қанотларини жанг чоғида душман ҳужумидан муҳофаза қилиш ва, аксинча, ғаним кучларини ён томондан айланиб ўтиб унга ордан зарба бериш мақсадида тузилган отлик қисм – кунбул/кумбулнинг жорий этилишидир. Бундай мутлақо янги ҳарбий қисм, тарихнинг гувоҳлик беришича, Александр Македонский, Ганнибал, Людовиг XIV, Буюк Фридрих, Чингизхон каби донгдор саркардалар қўшинида бўлмаган. Фақат XIX асрининг атоқли лашкарбошиси Наполеон Бонапарт армиясининг жанговар тартибида қўшин қанотларини ҳимояловчи қисм мавжудлигини кузатиш мумкин. Ҳарбий мутахассисларнинг Наполеон шарқ мамлакатларига ҳарбий сафар қилишдан аввал Темурбек армияси тузилишини, унинг жанг олиб бориш йўл-йўриқларини синчиклаб ўрганган, зарур топган тактик усулларини ўзлаштирган деган мулоҳазаси, ҳар қалай, ҳақиқатдан йироқ эмас.¹³

Хўш, турк-мўғул халқлари армиясининг беш қисмдан иборат анъанавий жанговар тартибига ўзгартириш қачон киритилди, яъни ясолни етти қисмга бўлишга Соҳибқиронни қандай зарурият мажбур этди деган савол туғилиши табиий.

Ушбу саволга қониқарли жавоб олиш учун Темурбекнинг Балх ҳокими Амир Ҳусайн (1370 йили ўлдирилган) билан иттифоқда 1365 йили Жата (Мўғулистон) хони Илёсхожага қарши қилган, тарихга «Лой жанги» номи билан кирган муҳорабада иттифоқдошлар чериги қандай ясолда жойлашганлигини кузатиш керак бўлади.

Йирик қўшини билан Мовароуннаҳрга бостириб кирган Илёсхожа ҳужумини даф этиш мақсадида Темурбек ва Амир Ҳусайн черик жамлайди.¹⁴ Амир Ҳусайннинг сипоҳи Чиноз ва Тошкент оралиғида сув бўйини ўз қўнимгоҳи қилиб турган Темурбек қўшини билан қўшилади ҳамда белгиланган *будал*,

Тўғри

¹³ Қаранг: Иванич М.И. О военном искусстве... – С.163.

¹⁴ Қаранг: Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент: Камалак, 1994. – Б.103 – 113.

яъни позицияларига тушади. Илёсхожа сипоҳи ҳам Бодом суви ёқасига ўрнашади. Мухолиф томон қоровулларининг назари бир-бирига тўқнаш келгач, ҳар икки томон байроқларини ҳилпиратиб, дўмбираларни гумбирлатиб, сафларни ростлайдилар. Амир Ҳусайн *баранғарга* бошчилик қилади. Баранғарнинг *қунбулида* арлот қабиласининг вакили Тиланчи, илғор қисм – *ҳиравулда* Ўлжайту апарди, Шер Баҳром, Пўлатбўға, Фарҳод апарди, Малик баҳодир ва ўзга номдор баҳодирлар жойлашади. *Жуванғарга* Темурбек қўмондонлик қилади, унинг қунбулида Сарибўға қипчоқ қавми билан туради. *Ҳиравулга* эса Темурхожа ўғлон тайинланади. Марказ – *қўлда* Амир Жаку, Амир Сайфиддин, Амир Мурод барлос, Аббос баҳодир ва бошқа атоқли баҳодирлар жангга шай бўлиб туради. Баёндан Темурбек ва Амир Ҳусайн черигининг ясоли баранғар, жуванғар, қўлдан иборатлиги, шу билан бирга, баранғар ҳамда жуванғарнинг ҳар бири қўшимча аскарӣ қисм – қунбул ва ҳиравулга эга бўлганлиги равшан бўлади. Бу ясолнинг нисбатан заиф томони шундан иборат эдики, баранғар ва жуванғарга қараганда қўл анча кучсиз бўлган, унинг на илғор қисми, яъни ҳиравули, на қўмакчи захира қисми бўлган.¹⁵ Шарафиддин Али Яздӣ иттифоқчилар лашкарининг сон жиҳатдан ғаним сипоҳидан зиёд бўлганлигини таъкидлаб ўтади. Жанг бошланиш арафасида кучли жала қўйиб, жанг майдони лой бўлиб кетади. Намгарчиликнинг ҳаддан ташқари кучлилигидан кийим-кечак ва асбоб-анжом шу даражада оғирлашадики, пиёдада ҳам, отликда ҳам қимирлашга мажол қолмайди. Жата лашкари бошларига кигиз ёлиниб, кийим-кечак ҳамда қурол-яроғни ёмғирдан пана қиладилар. Иттифоқчилар қўшини уларга яқинлашиши билан жаталиклар кигизлар остидан чиқиб дам олиб турган отлар билан жангга ташланадилар. Темурбек ёвнинг Амир Ҳамид ва унинг биродари Шангум нўён сардорлик қилаётган баранғарига шикаст етказади. Аммо рақибнинг Шировул ҳамда Ҳожибек қўмондонлигидаги қунбули иттифоқчилар баранғари қунбулидаи устун келди ва унинг сардори Тиланчини қуллаб, ўнг қўлда турган Амир Ҳусайн қошигача олиб боради. Саросимага тушган Амир Ҳусайн аскари қочишга юз тутуди

¹⁵ Қаранг: Якубовский А.Ю. Тимур... – С.70.

ва тарқалиб кетади. Лашкарнинг ўнг қанотидаги вазиятдан хавотирга тушган Соҳибқирон ўз қўл остидаги ўн етти фавж билан Амир Шамсуддин бошчилигидаги ғаним қисмига кучли зарба беради ва уни тўзитиб юборади. Қўлга киритилган ютуқни мустаҳкамлаш йўлида Соҳибқирон Амир Ҳусайн ҳузурига чопар юбориб, биргалашиб душманнинг асосий кучларига ҳужум қилишни таклиф этади. Бироқ мутакаббир Амир Ҳусайн: «Бу жангда ҳеч тиришиш керак эмас ва бу борада ортиқча уринмаслик лозим», – деб жавоб қайтаради. Эртаси куни жанг давом эттирилади ва Жата лашкари мағлубиятга учраб қочишга тушади. Иттифоқчилар орқасига қарамай чекинаётган Илёсхожа аскарларини таъқиб қила туриб Амир Шамсуддин қисмидан ажралиб қолган аскарний гуруҳга дуч келиб қолади ва беихтиёр бу тўп билан жидол қилишга мажбур бўлади. Кутилмаган фурсатдан усталик билан фойдаланган душман ўз сафларини қайтадан тартибга келтиради ва таъқибчиларга қарши бирдан ҳужумга ўтади. Иттифоқчилар танг аҳволга тушиб қолади ва улар отларнинг жиловини орқага буришдан ўзга чора тополмайдилар. Қочаётганларнинг отлари лой ва балчиққа ботиб қолади. Тўс-тўполонда ўн мингга яқин аскардан жудо бўлган иттифоқчилар Кешга қараб равона бўладилар. Мана шу мағлубиятдан керакли хулосалар чиқарган Темурбек 35 йил давомида олиб борган тўхтовсиз юришлари пайтида қўшиннинг жанговар тартибини муттасил такомиллаштириб туришга катта эътибор қаратди. У қўшин маркази – қўлни илғор қисм – ҳиравул ҳамда мададкор қисм – чағдавул билан мустаҳкамлади ва уни фақат олий бош қўмондон олдида масъул қилиб қўйди.¹⁶

Тарихий манбаларда¹⁷ келтирилган маълумотларга қараганда, отлик аскарлар Темурбек армиясининг зарбдор қисми ҳисобланган, улар оғир ва енгил қуроллар билан қуролланган суворий гуруҳларга бўлинган. Ёй, садоқ ва қилич билан енгил қуролланган отликлар асосан разведка ва соқчилик билан шуғулланган, ўта зарур чоғдагина душман кучлари билан жанг қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

¹⁶ Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.297 – 298; Якубовский А.Ю. Тимур... – С.70.

¹⁷ Қаранг: Уложение Тимура. – Казань, 1894. – С.52 – 53; Самарканд при Тимуре... – С.17; Иванов М.И. О военном искусстве... – С.149.

Дубулға, зирх (совут), қилич, ёй, садоқ, қалқон ва найза билан таъминланган оғир қуролли суворийлар сара жангчилардан тузилган, ғанимининг асосий зарбасига қарши турган, жанг натижасини ҳал этишда катта рол ўйнаган.

Юришга отланишдан олдин Темурбек аркони давлат, вазирлар, саркардалар, беклар, амирларни ҳарбий кенгаш – *машваратга* чорлаган. Айни чоғда, улуснинг турли вилоят ва туманларидан, шунингдек, тобе юртлардан қўшин тўплаш учун махсус буйруқ – *тунқал* эълон қилинган. Фармон керакли жойларда юқори мансаб эгаси, бош қўмондоннинг адъютанти – *тавочи* томонидан тезлик билан етказилган. Тавочининг зиммасига аскар жамлашдан ташқари қўшин қисмларининг қароргоҳ ёки сафардаги ўрни, жанговар тартиб – ясоли ҳамда бир жойдан иккинчи жойга кўчишни назорат қилиш ҳам юклатилган эди.

Тунқалга биноан вилоят ҳокимлари, туман ёки шаҳар беклари, қалъа, қўрғон доругаларининг Темурбек томонидан тузилган рўйхат – *сонга*¹⁸ мувофиқ ўз жангчилари, зарур от-улови, қурол-яроғи, озиқ-овқати, ем-хашаги билан белгилаб қўйилган тўпланиш ўрни – *миод ерига* ўз вақтида кечикмасдан етиб келиши шарт ҳисобланган.

Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишига кўра, Темурбек Дашти Қипчоққа қилинган юриш (1390 – 1391) олдидан қўшинни бир йилга етадиган озиқ-овқат, қурол-яроғ, кийим-кечак ва бошқа сафар учун зарур ашёлар билан таъминлашни ўз ноибларига буюрган. Ҳар бир суворийга битта ёй, 30 та ўқ, бир садоқ, бир қалқон ва битта қўшимча от ажратилган. Юриш вақтида ҳар ўн жангчи бир чодир, икки белкурак, бир керки, бир ўроқ, бир арра, бир теша, бир болта, 100 дона нина олган.

Абдураззоқ Самарқандий ҳар бир жангчининг, шунингдек, ярим ман оғирлигида арқон, бир дона пишиқ тери ва битта қозон олиб келиши лозим бўлганлигини қайд этади.¹⁹

«Темур тузуқлари»да таъкидланишича, сафар чоғида оддий аскарларнинг ҳар ўн саккизтасига битта чодир берилган.

¹⁸ Қаранг: Тизенгаузен А.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Т.2. – С. 185; Герекев Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Урда... – Б.294.

¹⁹ Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Урда... – Б.295; Якубовский А.Ю. Тимур... – С.69.

Ҳар бир жангчи иккита от, ёй, совут, қилич, жуводдиз, қоп, ўнта нина, арра ва тери халта (*чанач*)га эга бўлган.

Сара жангчиларнинг ҳар бештаси бир чодирга жойлашган. Уларнинг ҳар биттаси дубулға, совут, қилич, ўқ-ёй, садоқ ва буйруқда кўрсатилган миқдорда от билан таъминланган.

Ўнбегининг алоҳида чодирини бўлган. У совут, қилич, ўқ, ёй, садоқ билан қуролланган ва бешта қўшимча от олиш ҳуқуқига эга бўлган. Юзбегининг ҳам алоҳида чодирини бўлган. Унинг қурол-яроғи қилич, ўқ-ёй, совут, садоқ, гурзи, ойболтадан иборат эди. Унга ўнта қўшимча от берилган.

Мингбеги чодирдан ташқари соябон билан ҳам таъмин этилган. Дубулға, зирх (*чаҳоройна*), совут, найза, қилич, садоқ ва ўқ сингари ранг-баранг қурол турлари билан таъминланган.

Пиёда аскарлар асосан қилич, камон ва керакли миқдордаги ўқ билан сафарга чиққан.²⁰ *Миод ёрида* олий бош қўмондоннинг боргоҳи тикилган ва у турли рангдаги туғ ҳамда байроқлар билан безатилган. Белгиланган вақт (*миод вақти*) да лашкаргоҳга етиб келган аскарлар қатъий тартиб ва интизом билан ўз бўлжар (позиция)ларини эгаллаган ҳамда юриш олдидан ўтказилажак анъанавий ҳарбий кўрикка пухта тайёргарлик кўра бошлаган.

Соҳибқирон юриш пайтида тажрибали сипоҳийларга катта ишонч билдирган. Кўп маротабали сўқишларда суяги қотган, урушни ўзининг бош машғулоти деб санаган жангчилар сафар бошланишидан аввал жам қилинган, улар кирим-чиқим дафтарига, шунингдек, давлатдан маош – *улуфа*, озиқ-овқат, ем-хашак олувчилар рўйхатига киритилган. Тузилишига кўра Темурбек армияси турк-мўғул халқлари учун анъанавий бўлган *ўн*, *юз*, *минг* ва *туман*ларга тақсимланган. Уларга *ўнбеги*, *юзбеги*, *мингбеги* ва *туманбегилар* сардорлик қилган.²¹ «Темур тузуқлари»да қайд қилинишича, қўшин қўмондонлари сафига Темурбек олиҳиммат, оқил, мард, тadbиркор, сезгир, журъатли, саботли, ҳарб ишига жон-дилини бағишлаган истеъдодли шахсларни жалб этиш масаласига катта эътибор берган. Ҳар бир бек ёки амир ўз ноибини – ўринбосарига

²⁰ Қаранг: Уложение Тимура... – С. 52.

²¹ Якубовский А.Ю. Тимур... – С. 68; Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403 – 1406). Перевод со староиспанского. – М.: Наука, 1990. – С. 146.

эга бўлган. Бирор бек ёки *амир* ҳаётдан кўз юмган тақдирда ноиб унинг ўрнини эгаллаган.²²

Руи Гонсалес де Клавихонинг гувоҳлик беришича, кўшин тўплаш тўғрисида фармони олий эълон қилиниши билан аскарлар ўз оиласи, асбоб-аслаҳаси, мол-мулки билан миод ерига етиб келган. Ўрдагоҳдаги соҳибқироннинг саропардаси атрофида ҳар бир қисм ва бўлинмаларнинг чодирлари тикилган. Оддий аскардан йирик саркардагача ҳар ким ўз жойлашиш ўрнини аниқ билган. Барча ишлар тартиб-интизом билан, шовқин-суронсиз бажарилган. Кўшин билан бирга қассоблар, баковуллар, қовурилган ва пиширилган гўшт билан савдо қилувчилар, арпа ва мева сотувчилар, новвойлар ҳам кўчиб юрган. Турли касб эгалари аскарларга хизмат кўрсатган. Ҳатто кўчма ҳаммомлар ҳам жангчилар хизматида бўлган.²³

Темурбек танлаб олган саркардалар ўзларининг ҳарбий маҳоратларини нафақат уруш кезларида, балки тинч меҳнат чоғида ҳам намойиш этишга тинмай ҳаракат қилардилар.

Ҳарбий санъатнинг ўзига хос сир-асрорларидан тўла воқиф бўлган, душман сафларини пароканда қилиш йўл-йўриқларини яхши эгаллаган, мушкул вазиятларда дадил ва тез ҳаракат қиладиган, ҳеч қандай тўсиқлардан тап тортмайдиган, кўшин сафида содир бўлиши эҳтимолдан ҳоли топилмаган тартибсизликларни ўз вақтида бартараф эта оладиган истеъдод эгаларигина Темурбек томонидан лашкарбошиликка кўйилган.

Темурбекнинг фармойишига биноан атоқли лашкарбошилардан тўрттаси биринчи даражали саркарда, яъни *бекларбеги* мансабига тайинланган. Донгдор амирлардан бирига *амир ул-умаро* лавозими берилган ва у олий бош кўмондон, яъни Темурбекнинг ноиб вазифасини адо этган. Соҳибқирон бевосита иштирок этмаган уруш ва жангларда амир ул-умаро кўшинга кўмондонлик қилган.

Зикр этилганлардан ташқари кўшин кўмондонлигига яна ўн икки бек жалб этилган. Минг кишидан иборат суворийларга биринчи бек, икки минг нафар отлиқлардан ташкил қилинган гуруҳга иккинчи бек, уч минг отлиқли фавжга учинчи

²² Қаранг: Уложение Тимура... – С.43 – 45.

²³ Қаранг: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник... – С.114 – 115.

бек ва шу тартибда ўн икки минг отлиқ аскарлардан тузилган кўшинга ўн иккинчи бек сардорлик қилган. Қуйи поғонада турган кўмондон ўзидан юқори лавозимни эгаллаб турувчи саркардага бўйсунган.

Темурбек армиясининг турли қисм ва бўлинмаларига уч юз ўн уч бек бошчилик қилган. Уларнинг дастлабки юзтаси ўнбегилик, иккинчи юзтаси юзбегилик, учинчи юзтаси эса мингбегилик рутбаларини эгаллаган.²⁴ Туманларга Соҳибқироннинг фарзандлари, набиралари ҳамда Амир Сулаймоншоҳ, Амир Шайх Нуриддин, Амир Ҳожи Сайфиддин, Амир Шохмалик, Амир Аллоҳдод (Худайдод), Амир Жаҳоншоҳ сингари номдор лашкарбошилар раҳбарлик қилган.

Темурбек кўмондонлари таркибининг ҳарб ишидан талаб даражасида маҳорат ва малакага эга бўлган шахслардан шаклланишига алоҳида диққат қилган.

Жангларда қаҳрамонлик ва мардлик намуналари кўрсатган сара жангчилар муносиб равишда тақдирланиб ўнбеги, тақрор жанговар хизматлари эвазига юзбеги ва, ниҳоят, мингбеги амалига кўтарилиш имкониятига эга бўлган.

Ўвнинг аскарий гуруҳини тор-мор этган мингбеги биринчи даражали амир унвонига, йирик душман қисмини мағлуб этган биринчи даражали амир, ўз навбатида, иккинчи даражали амир мансабига ва шу йўсинда ўзга бек ҳамда амирлар юқориқ ҳарбий мартабага кўтарилиб борган. Жангтоҳда мардлик ва қаҳрамонлик кўрсатган оддий жангчиларнинг маоши оширилган. Баъзи сабабларга кўра жанг майдонини ташлаб қочган аскарлар ўлжа тақсимотида иштирок этишдан маҳрум қилинган. Муҳорабадан ярадор бўлиб қайтган шахсларнинг иззат-ҳурмати жойига қўйилган, уларга Онҳазратнинг марҳамати кўрсатилган.²⁵

Бирор кишварни фатҳ қилган ёки ғаним армиясини мағлубиятга учратган саркарда учун уч хил мукофот таъсис этилган²⁶, яъни шарафли *баҳодир* унвони ҳамда туғ ва ногора берилган. Айти шундай юксак мукофот билан муҳолифатчи тараф тахт ворислари раҳнамолигидаги кўшинни паришонликка солган амир ёки бекнинг ҳам шавкати зиёда қилинган.

²⁴ Қаранг: Уложение Тимура... – С.44.

²⁵ Қаранг: Уложение Тимура... – С.45 – 46.

²⁶ Қаранг: Уложение Тимура... – С.45 – 51.

Жангу жадал чоғида шижоат кўрсатиб, душман гуруҳини қочиришга муяссар бўлган ўнбеги шаҳар доруғаси, юзбеги эса вилоят ҳокими вазифасига тайинланган. Муқоталада адув ҳашамлари устидан зафар кучган мингбеги вилоят волийси мансаби билан тақдирланган.

Бирор мамлакат ёки юртни эгаллаган амирга ўша ерлар маълум шарт ва имтиёзлар асосида бошқарилиши учун суюрғол тарзида иноят қилинган. Темурбек ва темурийлар даврида суюрғол кенг тарқалган феодал ер эгаллиги турларидан бири бўлиб, наслдан наслга ўтган. Суюрғол эгаси давлат ҳисобига тўланиши зарур бўлган солиқлардан озод қилинган. Бундай суюрғол тури «дарбаста суюрғол» деб юритилган.²⁷

Темурбек тарбиялаб вояга етказган атоқли саркардалар қаторида Амир Шоҳмаликнинг ҳам ўрин олганлиги тарихдан маълум. Соҳибқирон Шоҳмаликнинг келажақда йирик лашкарбоши бўлиб етишиши мумкинлигини мушоҳада қилади ва уни бевосита ўзи тарбиялашга майл кўрсатади. Темурбекнинг меҳнати зое кетмайди. Шоҳмалик тадбиркор улуг беклардан бири бўлиб шаклланади. У Соҳибқиронга муносиб хизматлар кўрсатиб олий даража ва мансабга эришади. Темурбекнинг Шоҳмаликка нисбатан инояти жуда юқори бўлган. «Қайси бир мамлакат фатҳ қилинса ва у мамлакатдаги қайси бир қишлоқни Шоҳмалик ихтиёр қилса, у қишлоқ унинг суюрғоли бўлади», — деб буюрганди. Ҳаёт муддатида унинг суюрғоли узлуксиз кўпайиб борди. Шоҳмалик ўзига тегишли мулкларда мадрасалар, хонақоҳлар, масжидлар, работлар ва ҳовузлардан иборат кўп хайрли иморат — қурилишларини ёдгорлик қилиб қолдирди.²⁸ Шоҳрух мирзо даврида Хоразм вилояти Шоҳмаликка дарбаста суюрғол қилиб тайинланади «ва у Хоразм мулкида осойишта ҳаётни шу даражага етказдики, дунё саркашлари ҳам ўзбек вилоятларию Дашти Қипчоқ мутакаббирларини эл қилиб итоатга келтирди».²⁹ Шоҳмалик 1426 йили вафот этгач, Шоҳрух мирзо улуг амирнинг суюрғоли бўлган Хоразмни идора қилишни унинг фарзанди Иброҳим султонга топширади.

²⁷ Қаранг: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн / Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳли луғатлар тарих фанлари кандидати А.Уринбоевники. — Тошкент, 1969. — Б.344, 459.

²⁸ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн... — Б.343.

²⁹ Ўша жойда.

Довюррак паҳлавонлар ҳарбларда кўрсатган жасоратлари учун баланд даражага эришиб, баобрў кишилар қаторидан ўрин олган. Улар *гурзи*, *олачуқ* (чодир), *мурассаъ камар*, қилич ва саман от каби паҳлавонлик нишонлари билан эъзозланган. Ботирларнинг кўпчилиги кейинчалик ўнлик, юзлик, мингликларга қўмондонлик қилишдек масъулиятли вазифаларга қўйилган.³⁰

Юқорида тилга олинган ўн икки амирдан ҳар бири ўз довул (*табл*) ва байроғига эга бўлган. Бош қўмондон ноғора ҳамда аламдан ташқари *бурғу*, *тумантуғ* ва *чортуғ* билан нишонланган.

Мингбеги туғ ва карнай, яъни *кўрагага* эга бўлган. Юзбеги ва ўнбегига ноғора берилган. Турли *кўшун*, яъни қисм қўмондонлари тегишли нишонлар билан таъминланган. Бекларбеги ёки амир ул-умаро байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу сингари нишонларга сазовор бўлган.³¹

Бирор лашкарбошининг ҳаёти хавф остида қолган вазиятда уни ғаним ўқидан асраб қолиш йўлида ўз кўксини қалқон қилган жангчилар Соҳибқироннинг ҳурмат-эътибори ва олқишига сазовор бўлган, махсус иноятлар билан тақдирланган.

Ғиёсиддин Али ёзади³²: 1398 йилнинг 11 ноябрида амирлар Шайх Нуриддин ва Аллоҳдод Ҳиндистоннинг мустаҳкам қалъаларидан бири – Битнирга берилган омонлик учун тўланадиган мол ва хирожларни қабул қилиш мақсадида келади. Бироқ қалъа арконлари Соҳибқирон билан тузилган сулҳ шартларини бажаришдан бош тортиб, оммани амирларга қарши хуруж қилишга даъват этади. Тенгсиз олишув чоғида ярадор бўлган Амир Шайх Нуриддинни битнирликлар асир олиш пайида бўладилар. Аммо Афзун Мазид, Фируз Сеистоний сингари баҳодир жангчиларнинг ҳамда бир нечта ичкиларнинг ўзларини йўқотмасдан кўрсатган жасорати туфайли Амир Шайх Нуриддин эсон-омон қуршовдан қутулиб чиқади. Соҳибқирон амир жонига қасд қилмоқчи бўлган душманга қиргин келтирган диловарлар жасоратига таҳсинлар айтиб, инъому иқромлар кўрсатади.

³⁰ Қаранг: Ўша жойда.

³¹ Қаранг: Уложение Тимура... – С.51 – 52.

³² Қаранг: Ғиясиддин Али. Дневник похода Тимура в Индию / Перевод с персидского, предисловие и примечания А.А.Семенова. – М., 1958. – С.97 – 98.

Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг таърифи-га кўра, теурий лашкарбоши тинчлик чоғида зарҳал ип билан тикилган ҳаворанг сатин кўйлак кийган. Унинг бошида дур ҳамда бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган бўрк бўлган. Бўркнинг остидан уч қатор қилиб ўрилган икки кокил елкага тушиб турган. Элчи бу йўсинда ўрилган сочлар Темурбек аскарларининг нишони эканлигини алоҳида қайд этади.³³

Соҳибқирон юришга жўнашдан анча аввал ёғийнинг қуролли кучлари, мудофаа иншоотлари, у ердаги ички вазият кабилар ҳақида аниқ ва тўла маълумотга эга бўлиш мақсадида унинг юрти ёки қароргоҳига ўз айғоқчи (*хабаргир*, *жосус*) ларини пешма-пеш юбориб турган. Ғаним тўғрисида зарур маълумотларга эга бўлингандан сўнггина юришга тараддуд кўрилган. Бу хусусда Ибн Арабшоҳ ёзади: «Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб, унинг тафаккур денгизининг қаъри йўқ ва (унинг) тадбири тоғига на текислик, на ғадир-будир орқали йўл топиларди. У ерларнинг барча томонларида ўз айғоқчиларини тарқатиб, қолган мулкларида эса жосуслар кўйган эди. Улар (жосуслар) жумласидан унинг амалдорларидан бири Амир Отламиш бўлса, яна бири фақиҳ Масъуд ал-Кўхонийу Темур девони асҳобларининг кўзи эди. Жосусларнинг буниси Қоҳирада, Муизияда бўлса, униси Дамашқда, Шамийсоиядаги сўфийлардан бири эди. Уларнинг бири чаканафуруш бўлса, иккинчиси йирик савдогар, бадхулқ полвон ва ҳунарманд, мунажжим ва ўз табиатича иш қилади-ганлар, гапчиноз қаландарлару саёқ дарвешлар, зарофатли мешқоблар, латофатли этиқдўзлар, алвасти ва ҳийлакор Далла мисоли фирибгар кампирлар, тажрибаси бўлиб, илм талабида мағрибу машриқни кезган, пайига тушган мақсад йўлида макр-ҳийла маконида камолига етган, ўзининг нозик фириби ва даҳси билан сув билан олов, тўғрилиқ билан эгрилиқ ўртасида униб-ўсган, макру ҳийлада Сосон ва Абу Зайддан ҳам ўтиб кетган, ўз ҳикмати ва баҳсида Ибн Синони ҳам мулзам қилган, қачонки ўйлаган ишлари ўзларига тескари натижа бергач, улар ўз сўзамолликлари билан юнонликларни сукутга солган, икки мухалифни бир-бирига бириктириб, икки душманни бир-бирига қўшган уддабурро кишилар эдилар. Натижада

³³ Қаранг: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник... – С.63.

улар чор атрофда бўлаётган ҳодисалар ва уларнинг хабарларини Темурга етказиб, ўзлари афзал кўрган ишларини унга баён этардилар. Улар ваэнлар, нарх-наволар тўғрисида унга зикр қилиб, манзили шаҳарларни тавсифлардилар. Уларнинг текис ва нотекис жойларининг сувратини келтириб, уйлари ва диёрлари ўринларини чизиб кўрсатардилар, шулар орасида у жойларнинг яқин ёки узоқ, тор ёки кенглигини, уларнинг қайси теварак-атрофда, ғарб ёки шарқдами (эканлигини), шаҳарлар ва қишлоқларнинг исмларини, манзил ва паноҳжойлар номларини, ҳар жойнинг аҳлию бошлиқлари, амирлари, улуғлари, фозиллари, шарифлари, бойларию фақирларини, уларнинг ҳар бирининг исми ва лақабини, шуҳрати ва насабини, уларнинг хунари ва (эга бўлган) воситаларини (тўла-тўқис) баён қилардилар. Натижада Темур ўз фикри билан шу (нарсаларни) яққол кўриб, тафаккури воситасида ўз ёрларидан хориж жойлар устидан ҳам тасарруф юритарди».³⁴

Соҳибқирон сафар чоғи қўшинни қийин ва ўтиб бўлмас жойлардан бошлаб борувчи йўлчи, яъни *қажарчи*//*ғажарчи*ларни маҳаллий халқ ичидан ёллаб олиш масаласига жиддий ёндашган.

Сафар арафасида Темурбек анъанавий равишда ўз пирлари ва раҳнамолари ҳузурига соф ишонч ҳамда пок иродат билан ташриф буюриб, зидрат шартларини бажо келтирган. Муқаддас ва муборак мазорларни тавоф қилган. Майиб-мажруҳларга, муҳтож ва йўқсилларга назру садақалар улашган.

Ётарли миқдорда чорик жам бўлгач, барча қўшин турлари: *дочилар*, *найзабарлар*, *қорурандозлар*, *сангандозлар*, *тахшандозлар*, *манжаниқ*, *аррода* ва *тиричарх* отувчилар ҳамда бошқа аскарый қисмлар кўриқдан ўтказилган. Темурбек армиясида ичига ёнувчи модда – *нафт* солинган кўзачалар иргитувчи ўт сочиш қуроли – *раъднинг* узлуксиз ишлаб туришини таъминловчи махсус тўпчилар – *раъдандозлар* мавжуд бўлган.³⁵ Мустаҳкам қатъа ва қўрғонларни қамал қилишда, душман кучларига қиргин келтиришда самарали қурол ҳисобланган раъдни бошқарувчи тўпчиларнинг сони, Низомиддин Шомийнинг фикрича, 10 минг кишига етган. Раъдандозлар

³⁴ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 2-китоб. – Б.71 – 72.

³⁵ Қаранг: Беленицкий А.М. О появлении... – С.7.

Темурбек томонидан илк марта 1379 йили Урганчни муҳосара қилиш вақтида жангга солинган.

Кези келганда таъкидлаш лозимки, араб тилига хос *раъд* сўзи «момақалдирик»ни билдиради. Тўпни *раъд* термини билан аташларининг боиси шундаки, ундан *уқ* – снаряд отилганда кучли гумбурлаган товуш чиққан.

Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонида Искандарнинг раъд тўпи билан душман қалъасини ўққа тутиш манзарасини тасвирларкан, тўпдан *уқ* – *тош* отилганда даҳшатли садо, ўт-аланга, қора тутун ва бадбуй ҳид ҳосил бўлишини ёзади:

*Чу ерга тегиб руст гўйи тилсим,
Неча пора бўлгай анга салб жисм.
Ушалғач, садо чиққай андин ғариб,
Яна шуълаву риҳи дуди ажиб*

(Хамса, 1390).

Раъд тўпининг қандай усул билан қуйилиши ушбу дostonда ўта қизиқарли баён этилган. Аввало, қалай, симоб ва мис қотишмалари темир билан аралаштирилиб, дамли ўчоқ ва кўрада эритилган. Эритмадан ичи бўш, коптокка ўхшаш, думалоқ шаклдаги снаряд – раъд *тоши* ясалган. Бу снаряд ичи порох – *дору* (*адвий*) билан тўлдирилган. Снаряд сиртида иккита тешик бўлиб, уларга ўт пилиги – *фатила* ўрнатилган. Сўнгра снаряд тўп камони – *раъд ёйига* жойлаштирилган. Ўт пиликлари ёқилғач, снаряд душман қалъаси ёки кўрғони томон отиб юборилган. В: Снаряд ерга тушиб портлаши билан даҳшатли садо чиққан. Албатта, бундай тўплар қамалдагиларни қаттиқ ваҳимага солган ва аксар ҳолларда уларни таслим бўлишга мажбур қилган.³⁶

Раъднинг Темурбек томонидан қуролланишга киритилиши XV – XVI асрларда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эронда артиллериянинг бошқа турлари пайдо бўлишида *туртки* вазифасини ўтади. Шулардан бири туркийча *қозон* термини билан номланган тўп бўлиб, у ёвнинг жонли кучларини ва техникасини яқсон қилиш, унинг қалъа ва истеҳкомларини тўлга тутиш, мудофаа иншоотларини вайрон қилиш каби ҳарбий операцияларни амалга оширишда фаол қўлланган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг қайд этишича, қозондан бир кунда анчагина тошлар отилган: «Бир неча кун кўпрук

³⁶ Қаранг: Дадабоев Х. «Бобурнома»даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар // Адабий мерос. 1988. №1 (43). – Б.38 – 39.

боглагунча Устод Алиқули яхшилар тош отди. Аввалғи кун саккиз тош отти, иккинчи кун ўн олти тош отти». ³⁷ «Бобурнома»да таъкидланишича, тўлдан отилган тош анча масофага бориб тушган: «Якшанба кuni ойнинг саккизида Устод Алиқули ўшул улук қозони билаким тош отти, минг олти юз қадам борди». ³⁸

Бобурнинг қозон тўпини қуйиш жараёнини тасвирлашига эътибор берамиз:

«Душанба кuni муҳаррам ойининг ўн бешида Устод Алиқулининг қозон қуярини тафарружиға бордук. Қозон қуяр ернинг гирдида саккиз кўра қилиб, олотни эритибдур. Ҳар кўранинг тубидин бир ариғе бу қозоннинг қолибиға рост қилибтур. Биз боргач, кўраларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдин эриган опот сувдек шарилдаб қолибға кирар эрди. Бир-икки кун қолиб совуғанидин сўнг очтилар. Устод Алиқули кўп башошат била киши йибарибтурким, қозоннинг тош уйи беқусурдур. Доруҳонасини қуймоқ осондур». ³⁹

Мазкур матний парчада *тош уй* бирикмаси қозон тўпининг снаряд – тош қуйиладиган қисмини билдирса, *доруҳона* термини эса порох – *дору* солинадиган қисмини англатади.

Фармони олийга мувофиқ аскарлар бошдан-оёқ темир совутлар кийиб, зарур қурол-яроғларни олиб отга минганлар, кўрик учун сафларни ростлаганлар. Майдонда ҳар бир қисмга тааллуқли кўк, сариқ, бинафша, қизил, қора рангдаги байроқ ва яловлар ҳилпираб турган. Ҳарбий муסיқачилар ияро атабган жанговар муסיқалар остида олий бош кўмондон кўшин қисмларини бирин-кетин кўздан кечириб чиққан. Саф тартиб турган жангчилар наизаларини баланд кўтариб, ҳаммалари бир маромда кучли наъра тартиб, сурон солиб юришга шай эканликларини иаҳор қилганлар. ⁴⁰

Таъкидлаш лозимки, томурийлар даврида юриш ёки размдан олдин кўшинни кўриқдан ўтказиб, унинг жанговар руҳи ва ҳолатини аниқлаш анъана тусига кирган. Кўриқдан нафақат асосий жанговар қисмлар, балки улар ортидан борувчи оғир қарвон *ўғрук* (обоз) ҳам ўтказилган. ⁴¹

³⁷ Бобурнома. – Тошкент, 1960. – Б.408.

³⁸ Кўрсатилган асар. – Б.379.

³⁹ Бобурнома. – Тошкент, 1960. – Б.379.

⁴⁰ Қаранг: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн... – Б.91 – 92.

⁴¹ Кўрсатилган асар. – Б.68.

Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарида Темурбек армиясининг турк султони Боязид Илдирим билан булажак жанг олтидан кўриқдан ўтказилиши, яроқ-аслаҳанинг кўздан кечирилиши ўта жонли қилиб тасвирланади. Фармони олийга кўра бор қўшин қисмлари Сивос даштида қаторларни ростлаб, кўриқка тайёр бўлиб туради. Соҳибқироннинг осмон авжига етувчи зафарнишон саропардаси баланд бир пушта устига ўрнатилади. Мансур аскарлар бўлим-бўлим, гуруҳ-гуруҳ, фавж-фавж бўлиб дарёмисол мавж уради. Бошдан-оёқ темира сотутга бурканган жангчилар фавжи Соҳибқирон қарши-сига етганда унинг сардори илгари юрар ва тиз чўккан ҳолда Темурбек шаънига дуою санолар айтар эди. Соҳибқирон ҳар бир туман, минглик ва қўшун жангчиларини мақтовлар билан олқишлар, уларнинг шахдам қадамлар ташлаб боришига мамнуният кўзи билан назар ташларди.

Соҳибқиронда кўриқдан ўтаётган черик қисмлари ичида набираси Муҳаммад Султон мирзо кўмондонлигидаги навкарлар, айниқса, катта таассурот қолдиради. Амирзода лашкарининг ҳар бир фавжи унинг буйруғига биноан алоҳида рангдаги кийим билан ораста қилинади. Бир фавжнинг қурол-яроғи, алам ва байроғи, кийим-кечаги, жибаси қизил, иккинчи гуруҳнинг ранги қўқ, учинчи гуруҳнинг ранги оқ, тўртинчи фавжнинг ранги бинафша, бешинчи гуруҳнинг ранги сариқ ва ҳоказо бўлиб, барчаси Соҳибқироннинг таҳсинига лойиқ топилади. Шу аллозда тонг-сахарда бошланган кўриқ пешин охиригача давом этади.⁴²

Темурбек душманига қўққисдан қақшатқич зарба бериш усули билан шуҳрат қозонганди. Ғаним ўрдугоҳи аниқлангач, аксарият ҳолларда Соҳибқирон унга махфий ёки ўтиш ўта машаққатли бўлган, ҳеч бир кимсанинг оёғи етмаган доволар, даралар, сўқмоқлар, тоғу тошлар орқали тунда уловларни жиловидан тутган тарзда яқинлашар, қуёш ўзининг заррин нурларини бепоён замин узра соча бошлаши билан ғафлат уйқусида ётган ёғийга қуюндек ёпириларди. Ибн Арабшоҳ ҳикоя қилади: Темурбекнинг доруссалтана Самарқандда иморатлар қуриш, боғ-бўстонлар барпо этиш, ариқлар қазиб, сув чиқариш сингари ободончилик юмушлари билан банд бўлиб турганлигидан мужда топган қўшни мамлакатлар унинг ҳужу-

⁴² Қаранг: Мирхонд. Равзат ус-сафо. Ҳ. Сулаймон номидаги Қўлёзмалар институти қўлёзмалар фонди. №4141. 174^о.

мини кутмасдан мудофаага тайёргарлик кўрмаган ҳолда хотиржам ҳаёт кечирар эди. Соҳибқирон пойтахтдаги ишларни ниҳоятсига етказгач тавочиларга қўшинни тез фурсат ичида Самарқандда тўплаш ҳақида амр қилади. Аскарлар учун ўзи ўйлаб топиб, ихтиро қилган йўсинда тайёрланган дубулғаларни жангчилар кийиб, юришга чиқишларини буюради. Темурубек сафарнинг йўналишини сир тутати.

Соҳибқирон армияси Самарқандни тарк этгач: «Хўжанд, Турк орлари ва Туркистоннинг азим шаҳри Жандга юриш қилишга беп боғладим», — деб овоза тарқатади. Шундан кейин Темурубек қўшин гирдобига шўнғиб кетади, унинг отлар бошини қайқа буришини, қайси томонга ҳамла ёки ҳужум қилишини бирор киши англаб етолмайди. Жаҳонгирнинг қўшини келгани кеча домай, кундузни кундуз демай, иссиқ-совуққа, ташналик ва чарчоққа қарамай тинимсиз йўл босар, қўшин кўнган ҳар бир манзилда кўплаб ҳолдан тойган отлар қолиб кетарди. Ҳуноғчи, Темурубек унинг яшинмонанд пайдо бўлишини ҳаёлига ҳам келтирмаган Озарбайжон ҳамда Араб Ироқига туташ. Эроннинг гарбий сарҳадида жойлашган кўркам Ҳамадон шаҳрига қўшни булмиш Луристон чегараларида ҳозир бўлади ва Малик Иауддин ал-Аббосий ҳокимлик қилаётган Баружард қалъасини қамал қилишга киришади. Қалъа ҳокими кўрғонни ҳамон қилишга мўтлақ тайёргарлик кўрмаган, етарли қурол-аслаҳа, оғиқ-оғқат, ём-хашак жамламаганиди. Унга мадад берувчи куч ҳам аниқ эмас эди. Бехосдан устига улкан қўшиннинг бостириб келишидан ночор аҳволга тушиб қолган бечора ҳокимнинг Соҳибқиронга итоат билдириб, бўйсунуш ва фуқароларига омонлик сурашдан ўзга чораси қолмайди.⁴³

Темурубек шатранж уйнашга жуда моҳир бўлиб, бу борада ланаман деган рақибларини ҳам доғда қолдирарди.⁴⁴

Шатранж тахтаси устида рақибини шиддатли юришлар билан доводиратиб, тағ вазиятга туширишга устомон жаҳонгир маъракагоҳда ҳам ҳар бир қадамини ўйлаб кўяр, қўшин ҳисмларининг ҳаракатини синчиклаб кузатар, жанг тақдири ҳал бўлиши кутилаётган жойларга мадад кучларини вақтида джраттишни олдиндан режалаштирарди.

⁴³ Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. — Б.128 — 129.

⁴⁴ Қаранг: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник... — С.115; Бартольд В.В. Ҳуноғчи ва ево время // Соченения. Часть 2. — М.: Наука, 1964. — С.60.

Темурбекнинг Ҳиндга юриш қилиб, Деҳлига яқинлашиб қолганлигидан таҳликага тушган Ҳиндлар шахзода Султон Маҳмуд, Маллухон ва ўзга номдор Ҳинд саркардалари раҳнамолигидаги ўн минг суворий, йигирма минг сара пиёда ва бир юз йигирма жанговар филдан иборат қўшин билан унга рўбарў бўлади. Соҳибқирон биринчи галда жангчиларнинг капалагини учуриб, уларни даҳшатга солган филларни даф қилиш борасида бош қотиради. Зудликда филларга офат келтирувчи ўткир тигли учбурчак шаклдаги санчиқ – мундулардан минглаб ясалади ва филлар келиши кутилаётган ерларга жойлаштирилади. Иккала қўшин жанг ҳаракатларини бошлаган, Темурбек ўз аскарий қисмларини чекиншига буюради. Темурий жангчиларнинг тисарилганини кўриб душман қочди ҳаёл қилган Ҳиндлар олға ташланади.

Филлар, уларнинг кетидан отлик ва пиёдалар жунбишга келади. Мунду тикилган ерга етган филларнинг оёқларига ўткир санчиқлар тикон янглиғ қадалади. Оғриқ зўридан қутурган филлар жон аччиғида филбонларни улоқтириб, орқага тумтарақай қоча бошлайди. Улар ортада келаётган Ҳинд суворий ва пиёдаларини поймол қилиб янчиб ўтади.⁴⁵

Соҳибқирон ўта таҳликали онларда ҳам саросимага тушмас, ҳиссиётга берилмас, метиндай мустаҳкам иродаси иккиланишга, қатъиятсизлик кўрсатишга асло йўл қўймасди. Бирор марта ҳам мағлубият («Лой жанги» бундан мустасно) аламини тотиб кўрмаган музаффар қўшин олий бош кўмондоннинг ҳар қандай оғир ва чигал вазиятдан ҳам тадбиркорлик билан чиқиб кетишига бутун вужуди билан ишонар, шунинг учун ғаним билан фақат ғалабани кўзлаган ҳолда жон-жаҳди билан саваш қиларди.

Фикримизни тасдиқлаш мақсадида 1392 йили Шероз ҳокими, музаффарийлар сулоласидан бўлмиш Шоҳ Мансур билан Темурбек қўшинлари ўртасида бўлган жанг саҳнасини келтирамыз.

Отликлар гуруҳидан иборат разведка – қаравул Соҳибқиронга Шоҳ Мансурнинг оз кишига бош бўлиб қочиб кетаётганлиги ҳақида хабар келтиради.⁴⁶ Шу сабабли Темурбек қўши-

⁴⁵ Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. – Б.173 – 174.

⁴⁶ Қаранг: Гиясиддин Али. Дневник... – С.50 – 53.

нининг зарбдор қисмини Шуштар атрофида қолдириб, кичик бир аскарый гуруҳ билан Шероз томон йўлга чиқади. Ғаним айғоқчилари келаётган отряд – фавж қорасини кўргач Шоҳ Мансурга маълум қилади ва у албатта бирор йўлини тутади деган мўлжал билан Темурбек бамайлихотир от ўйнатиб келмоқда эди. Шерозга уч *фарсанг*⁴⁷ қолганда фавж қўққисдан бошдан-оёқ темир совутларга бурканган, тахминан уч минг отлиқ найзадорларнинг жанговар тартиб-ясолига дуч келади.

Соҳибқирон ўзи билан келаётган кучларни ўша заҳоти сафга тизади. Тахт вориси Муҳаммад Султон мирзо сўл қанот – *жуванғарга*, Пир Муҳаммад баҳодир мирзо ўнг қанот – *баранғарга* бош қилинади. Темурбек ўзига хос гвардиясига қўмондонлик қилади ва Яратгандан мадад ҳамда зафар тилаб ғанимга қарши мардонавор жангга киради. Шоҳ Мансур ҳам қарши тарафдан муҳораба бошлайди. Хужумни *шиба* – қалин ўқ ёмғири ёғдириш билан бошлаган Темурбекнинг жуванғари Шоҳ Мансур қўшинининг ўнг томонини марказ – *қўл* ортига чекинишга мажбур этади. Ёвнинг чап қаноти ҳам кучли зарбага учрайди. Мағлубиятнинг муқаррарлигига қарамай, Шоҳ Мансур олишишни давом эттираверади ва қолган кучлари билан Соҳибқирон раҳбарлигидаги гуруҳга кескин ҳамла қилади. Жанг жуда даҳшатли тус олади. Темурбек атрофида бештача хослар тирик қолади, холос. Беш юз зирҳли, шамшир, найза ва гурзи тутган суворийлар бошчилигидаги Шоҳ Мансур Темурбекнинг жонига қасд қилиб унга яқинлаша боради. Унинг ўзи уч карра Соҳибқиронга қилич солишга чоғланади. Дастлабки икки зарбани Хумори ясовул ва Таваккал бавурчи қайтаришга муваффақ бўлади. Учинчи зарба Хуморийни ярадор қилади. Соҳибқироннинг ҳаёти хавф остида қолганига қарамай, унга зарар етмайди. Жуванғардан етиб келган кўмак Шоҳ Мансурни чекинишга мажбур қилади. Ўзини бир оз ўнглаб олгач Шоҳ Мансур яна Темурбекнинг байроғи қадалган марказга хуруж қилади. Бироқ марказни ёриб ўтишнинг уддасидан чиқолмайди, аксинча, Соҳибқирон кучларининг маркази ва жуванғари қуршовига тушиб қолади. Бор аскардан маҳрум бўлган Шоҳ Мансурни аргумоғидан йиқитишга улгурган Темурбек навкарлари унинг виқор билан:

⁴⁷ Фарсанг (фарсах) – 6 – 7 км га тенг масофа ўлчони.

«Мен сиз ахтараётган зафарёр Шоҳ Мансурман. Ичишга сув беринг ва мени Темур хузурига олиб боринг», – дейишига қарамай, бошини танидан жудо қилишади.

Ибн Арабшоҳнинг мана бу қайдлари ҳам Темурбекка хос бўлган саркардалик салоҳиятининг нақадар ҳадсизлигидан далолат беради.⁴⁸

Ҳиндистонда туялар бўлмаганлиги сабабли, филлар бу махлуқларни кўргач улардан узоқроқ юришни маъқул ҳисоблар экан. Бундан хабардор бўлган Темурбек беш юзга яқин саркаш туяларни тўплашни, туякашларга пилик тақилган қамишлар ва ёғланган той пахталар улашиб, қўшинлар бир-бирига яқин келиб, жанг бошлаганда туяларни суворийлар олдига қўйишни буюради. Икки тарафдан сафлар тизилиб, жанг ҳаракатлари бошланиши билан туяларга ортилган ёғли пахталарга ўт қўйилади. Олов ҳароратидан жонсарак бўлган туялар филлар томонга елдек учиб кета бошлайди. Қаршисидан бўкириб, чопиб келаётган туяларни ва ловуллаб ёнаётган алангани кўрган филлар устида ўтирган филбону ёйандозларни ағдариб, отликларни янчиб, пиёдаларни ер билан яқсон қилиб орқаларига тирақайлаб қочишга тушади. Натижада филлардан фойдаланмоқчи бўлган душман улардан манфаат кўриш ўрнига катта талафот беради.

Мўғулларга қарши қилинган сафарларнинг бирида Темурбек қисмлари ғаним лашкари билан кутилмаганда юзма-юз келиб қолади. Аскарларда довдираш ва иккиланиш кайфияти пайдо бўлганлигини пайқаган Соҳибқирон уларга душман лашкароғиҳа қараб юришни давом эттиришни ва ёвга кўринарли жойда отлардан тушиб, уларни ўтлоққа қўйиб юборишни ҳамда ўзларига дам олиб, ҳордиқ чиқаришни амр қилади. Мухолиф томон буларни ўз аскарлари хаёл қилиб, бепарволик билан Темурбек ёнидан ўта бошлайди. Ҳордиқ чиқариб олган Соҳибқирон аскарлари тезлик билан отларга минади ва сурон солган ҳолда ғанимнинг орқасидан зарба беради.⁴⁹

Ов – чарганинг уруш мактаби эканлигини яхши тушунган Темурбек саҳро, дашт ва яйловларда қўшинининг жанговар ҳолатини назардан ўтказар, имтиҳон қиларди. Тавочилар қўшин

⁴⁸ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. – Б.174 – 175; Яна қаранг: Руи Гансалес де Клавихо. Дневник... – С.124.

⁴⁹ Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. – Б.80.

қисмларига ов яроғини ҳозирлаш, сахро ва чўлларни ўраш, йиртқич ва бошқа ҳайвонларни қамурга – шикоргоҳга қувлаш тўғрисида фармони олий эълон қилинган, аскарлар ов ҳайвонларини овлоққа тўплашга киришарди. Аркони давлат, беклар, амирлар, мирзолар, сипоҳийлар ҳам шикорда иштирок этишни ҳуш кўрардилар. Ов изидан елдек учиб бораётган отларнинг дупури, чавандозларнинг урҳо-ури, ҳаё-ҳайи, кўсу ноғораларнинг тарақ-туруқи, карнайу сурнай ва бурғуларнинг кўкни ларзага келтирувчи садоси айна жанг майдонини эслатарди.

Шикорга лочину шунқорлар, қирғийлару чолқир този итлар солинар, сўнгра бир неча кун ов гашти суриларди.⁵⁰

Темурбек ҳарбий юришларга кўпроқ кўклам, ёз ва куз ойларида отланишни маъқул кўрар, қишнинг қаҳратон кунларини аксарият қишлоқ учун мўлжалланган қишлоқларда ўтказарди. Жангу жадал олатлари ва муҳораба асбоблари тартибга солиниб, жибаҳона, яъни қурол-яроғ омборидаги жибалар сипоҳийларга улашилиб, юриш муҳлати етиб келган, қўшин отларга минган. Айна пайтда, ўғруқ – обоз ҳам йўлга чиққан.

Шарафиддин Али Яздийнинг таъкидлашича, мурчил – сафар тартибига кўра ҳар бир туманбеги, мингбеги, юзбеги, ўнбеги ўз даражаси, мавқеи ва сафда эгаллаган ўрни – будалга қараб қисм ва бўлинмалари билан жанговар тартибда ҳаракат қилган. Олий бош қўмондон томонидан қатъий белгиланган ясолни бузган ҳар қандай шахс қаттиқ жазоланган, яъни ясоққа етказилган.⁵¹

Қўшин дам олиш, тўхташ жойи ёки жангоҳга тушганда лашкаргоҳ атрофи бир-бирига занжирбанд қилинган аравалар билан маҳкам ўралган, шох-шаббалар билан тўсилган, гирдига четан – чалар қўйилган, ичига мўнду ўрнатилган хандақлар билан ихота қилинган. Истеҳком кундузги – язақ ва тунги – талоя соқчи бўлинмалар ёрдамида кўриқлаб турилган. Ғанимнинг қораси кўриниши билан ғолиб лашкар хандақдан чиққан ҳамда жанговар саф тузган ҳолда унга юзланган. Юриш ёки муҳораба чоғида бошбошдоқлик ҳамда парокандаликка йўл қўймаслик мақсадида ҳар бир бўлинма, гуруҳ, қисмнинг ўз ўрон – паролни белгиланган.

⁵⁰ Қаранг: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн... – Б.94; Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 2-китоб. – Б.80 – 81.

⁵¹ Қаранг: Тизенгаузен В.Г. Сборник... Т.2. – С.159; Якубовский А.Ю. Тимур – С.69.

Ҳақдавул - соқа

Темурбек армияси сафар пайтида қуйидаги жанговар тартибда ҳаракат қилган. Бош кучлардан анча илгарида қаравул – аванпост, ундан кейин манглай (ҳиравул) – авангард, барангар, жувангар, қўл, чағдавул (форсий адабиётларда соқа) – арьергард юрган. Қўшин ортидан ўғруқ пешма-пеш келган.

Қўшинда сувли тўсиқларни кечиби ўтишга алоҳида эътибор қаратилган. Дарёларнинг саёз ерлари гузар – кечикка айлан-тирилган ва соқчи отлиқ гуруҳлар томонидан эҳтиёт қилинган. Дарё ёқасига етиб келган қўшин бўлук-бўлук, фавж-фавж, қисм-қисм бўлиб кечикдан ўта бошлаган. Кўклам ва куз фаслининг серёмғир кунларида дарё сувининг кўпайиши натижасида гузардан ўтиш анча мушкуллашган. Теран дарёлар устида қайиқлар ёрдамида боғланган кўприк орқали оғир техника ҳамда ўғруқ ўтказилган. Суворийлар кўпинча тезоқар дарёлардан отнинг югани ва ёлига осилган тарзда, пиёдалар эса мешлар кўмагида осонлик билан талафотсиз кечиби ўтган.⁵²

Соҳибқирон жанг майдонини танлашда бевосита иштирок этган. Жанггоҳнинг текис, кенг ва қўшин қисмларини жойлаштиришга қулай бўлиши талаб қилинган. Айниқса, маъракагоҳнинг ичимлик сув манбаига яқин бўлиши ҳамда разм вақтида қуёш нурининг жангчилар кўзига тушмаслиги мақсадга мувофиқ ҳисобланган.⁵³

Ириқ муҳорабалар пайтида дастаси учига маҳча – ярим ой шакли қадалган жанговар байроқ ва туғлар билан безатилган олий бош қўмондоннинг боргоҳи баландликка тикилган. У ердан қисм ва бўлинмаларнинг майдондаги ҳаракати, жангнинг бориши Темурбек томонидан кузатиб турилган. Одатга кўра боргоҳ олдида ҳарбий оркестр аскарларни мардликка рағбатлантирувчи, уларнинг жанговар руҳини кўтарувчи куйларни тинимсиз чалиб турган.

Соҳибқирон туқуш бошланишидан аввал, одатича, фатҳ намозини адо этган. Тангридан мададу нажот тилаган. Сўнгра чақмоқмонанд саман отига виқор билан миниб савашга бевосита қўмондонлик қилган. Жанг кўп ҳолларда қарама-қарши тараф баҳодирларининг яккама-якка олишуви билан

⁵² Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. – Б.76; Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник... – С.99.

⁵³ Қаранг: Уложение Тимура... – С.80 – 81; Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома... – Б.53.

бошланган. Баҳодирларнинг жасорати ва шахсий тайёргарлиги жангнинг қандай яқунланишига маълум даражада таъсир кўрсатган. Паҳлавонларнинг сони айтарли даражада катта бўлмаган. Баҳодирлар қўшиннинг зарбдор кучини ташкил этган ва уларнинг ҳалокати, одатда, мағлубиятга олиб келган.⁵⁴

Муборизлар *кежим* – ўқ ўтмас ёпинчиқли жанговар отда майдонга тушиб, бошларига *хўд* – дубулға, юзига *бурқа* – ниқоб, устларига *жиба* – зирҳ кийиб, бир қўлда қалқон, бир қўлда қилич билан жанг қилган. Отнинг эгариди *садоқ* – ўқ-ёй, *тиркаш* ва *табарзин*, яъни ойболта боғлоғлик турган.

Ҳар икки томон баҳодирларининг яккама-якка олишувларидан сўнг табул ногора овози, кўсу бурғу наъраси, карнай-сурнай садоси худди момақалдиروقдай жўш урар, хуружга келарди.

Ботирлар мардонаворлик намуналарини намойиш этиб, жонларини жанг майдонида ҳалокат чоҳига отишга шай турган. Даставвал пиёда *новакандозлар*, яъни ўқ-ёйчилар ғаним аскарлари устига *шиба* ёғдира бошлаган. Сафлар бир-бирига қўшилган, навбат тиг ва найзаларга, қилич ҳамда қалқонларга келган.

Қахрамонлик, жуванмардлик, айниқса, шахсий матонат йигитлик авонида маълум сабабга кўра жисмонан шикаст топган Темурбек учун ҳам бегона хислат эмасди. Қатор савашларда жаҳонгир кўрсатган ботирлик ва жасурлик, сабот ва матонат намуналари омма қалб тўридан ўрин олган, тилларда дoston бўлган, турли афсона ва ривоятларнинг туғилишига олиб келган эди.

1379 йили Урганчни муҳосара қилиш чоғида Хоразм ҳукмдори Юсуф Сўфи Темурбекни яккама-якка олишувга чақиради. Соҳибқирон рақиб даъватини ҳеч иккиланмасдан қабул қилади. Олишув учун зарур бўлган қурол-яроғ билан ораста бўлган Темурбек ўйноқи тулпориди хандақ ёқасига келади ва қалъа бурж ҳамда борулари паноҳида бўлган Юсуф Сўфини кураш майдонига чорлайди. Бироқ Темурбекнинг жалодат билан маъракагоҳда раҳш суришини кўриб ўз сўзидан қайтган Юсуф Сўфи Соҳибқирон билан юзма-юз жанг қилишдан кўра кўрғонда қолишни маъқул топади.

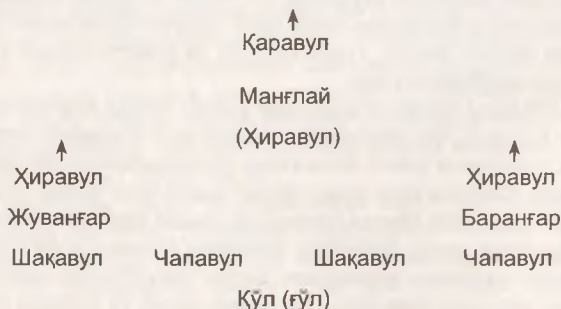
⁵⁴ Қаранг: Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1967. – С.33; Гордлевский В.А. Государство сельджукидов в Малой Азии. – М., 1960.

Ушбу воқеадан оз фурсат ўтиб Термиздан келтирилган, эндиgina дум бериб етилган, тилни ёрувчи қовунларни Темурбек дастурхонига тортишади.

Соҳибқирон қовунларни ўз ғаними билан баҳам кўрмоққа қарор қилади ва уларнинг бир қисмини олтин лаганларда Юсуф Суфига юборади. Темурбекнинг зоҳир этган олижаноблигини ва тантилигини ўзи учун ҳақорат ёки камситиш деб тушунган Урганч ҳокими қовунларни сувга иргитади, лаганларни эса дарвозабонга инъом қилади.⁵⁵¹

Тарихий манбалар⁵⁶² Темурбекнинг ўн икки минг кишилиқ қўшини жангга мана бундай тартибда киришини кўрсатади. Мухолифатчи лашкар билан дастлабки туқнашувни разведка вазифалари билан машғул бўлган ғнгил суворийлар, яъни *қаравул* бошлаб берган. Шундан сўнг ўнг ва чап қанот илғор қисмлари – *баранғар ҳиравули* ва *жуванғар ҳиравули* мададида асосий илғор қисм – *манғлай* қадам қўйган. Манғлай ортидан *баранғар* ҳамда *жуванғар*нинг қолган икки бўлаги, яъни *чапавул* ва *шақавул* пешма-пеш ҳаракат қилган. Мабодо ушбу куч душманни мағлуб этишга кифоя қилмаса, у ҳолда бош кўмондон – *амир ул-умаро* бошчилигидаги етакчи кучлар – *қўл (ғўл)* ҳал қилувчи ҳужумга ташланган.

ЎН ИККИ МИНГ ОТЛИҚ ҚЎШИН ЯСОЛИ

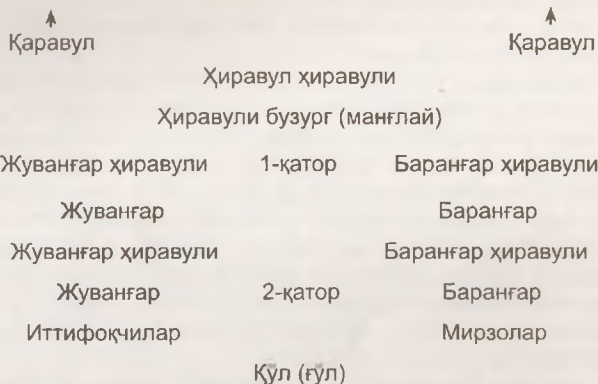

⁵⁵ Қаранг: Бартольд В.В. Улугбек и его время... – С.52.

⁵⁶ Қаранг: Уложение Тимура... – С.80 – 83; Разин Е.А. История военного искусства. Т.II. – М., 1957; Ўзбек совет энциклопедияси. I жилд. – Тошкент, 1971. – Б.462 – 465.

ТЕМУРБЕК АРМИЯСИНИНГ ЯСОЛИ

«Темур тузуклари» ва бошқа тарихга оид асарларда Темурбек армияси қатнашган шафқатсиз жанглarning тактик бориши куйидагича тасвирланган:

Қўшин маркази 40 бўлук – полкка тақсимланган ва бево-сита Соҳибқирон қўмондонлигида бўлган. Ушбу бўлукларнинг сараланган аскарлардан ташкил этилган ўн икки бўлуки сафнинг биринчи қаторида, қолган 28 бўлуки эса иккинчи ва учинчи қаторларида жойлашган. Қирқ бўлукнинг ўнг тарафи олдида Темурбек ўғлонлари ҳамда набиралари қисмлари, сўл тарафи олдида эса олий бош қўмондон қариндошлари ва иттифоқчилари қисмлари саф тортган. Бу қисмлар қўшинга истаган пайтда кўмак беришга шай турган. Иккинчи қаторнинг баранғарида олти бўлук ўз илғори – *ҳиравул* билан ўрин олган. Айна шунча бўлук ва ҳиравулга жуванғар ҳам эгалик қилган.

Иккинчи қатор баранғари ва жуванғари олдида юқоридаги тартибда биринчи қатор қисмлари жойлашган. Биринчи қатор олдида бош илғор – *ҳиравули бузург* ёки *манглай* ҳаракат қилган. Енгил суворийлардан иборат икки бўлук – *қаравул* қўшинни кўққисдан бўладиган ҳамладан сақлаш, душман кучларининг ҳаракатини кузатиш билан банд бўлган.⁵⁷

⁵⁷ Қўданг. Улоқонив Тимур... – С. 83 – 88.

Мухолиф лашкарда қочиш белгилари ва мағлубият аломати зоҳир бўлиб қолгач, уни таъқиб этиш учун чапдаст суворийлардан тузилган *қувғунчи* тайин қилинган. Қувғунчилар шикаст топганларга шундай шиддат билан ҳамла қилганки, душман отлиқларида от суришга мажол, пиёдалар учун эса қочишга паноҳ қолмаган.

Қалъа ёки қўрғонга чекиниб, мустаҳкамланишга улгурган ғаним муҳосара қилинган.

Қалъа деворлари яқинида *манжаниқлар* қурилиб, ғалтаклар устига ўрнатилган *арродалар* тикланиб, қамалдагиларга қарата ҳар тарафдан тошлар ирғитилган, *раъдлар* ишга солинган. *Борулар* остидан *нақблар* қавланган. Деворларда очилган *раҳналар* орқали аскарлар селдай ичкарига ёпирилиб кира бошлаган. Қалъага чор тарафдан мўр-малаҳдай ёпирилиб келаётган аскарлар қамал аҳли томонидан отилаётган ўқ, найза, тош, баъзан ёнаётган моддалардан сақланиш учун бошларига қалқон ёки *тура* тутиб, деворларга қўйилган *шотулар* ёки деворларга ташланган қаманд ва ҳалқалар ёрдамида юқорига кўтарилган.

Темурбек Дамашқ шаҳри яқинидаги бир қалъани қамал қилади. Қалъа мустаҳкам бўлиб, у узоқ муддатли мудофаа учун зарур қурол-яроғ, озиқ-овқат, ем-хашак билан таъминланган, мудофаачиларга Яздар номли саркарда бошчилик қиларди. Аввалига Соҳибқирон бу қалъага унча эътибор бермайди. Бошқа зарурроқ юмушлар, яъни Дамашқ шаҳри аҳлидан берилган омонлик учун тўланадиган товон: мол-дунё, от-улов, жория ва хизматкорлар йиғиш билан машғул бўлади. Ушбу иш дўндирилгач, Темурбек юқорида зикр қилинган қалъа сари юзланади. Қалъа баланд, *бурж ва борулари* мустаҳкам эди. Уни бир ҳамла билан қўлга киритиш мумкин эмаслигини сезган Соҳибқирон муҳосара қурол-яроғларини ҳозирлашни амр қилади. Жаҳонгир ишни қалъа деворлари ёнида ундан баланд бўладиган тупроқ уюми – сарқуб тиклашдан бошлайди. Минглаб черик аҳли Амир Жаҳоншоҳ раҳбарлигида те-варак-атрофдан ўтин, ёғоч, шох-шабба тўплаб, устидан тош ва тупроқ тукиб сарқуб барпо этади. Қад ростлаган сарқубга кўтарилган темурий аскарлар қалъа ичида турганлар устига турли қуроллардан ўт ёғдиради. Қалъа рўпарасига ўрнатилган манжаниқлардан ирғитилган тошлар билан деворларда

рахналар очилади, унинг остидан нақб – ерости йўллари қазилиб, боруларга илгаклар ташланади, зич қўйилган нарвонлардан жангчилар кўрғонга ёпирилади. Бундай зўр ҳужумни кутмаган мудофаачилар сафида саросима бошланади ва улар қаршилиқ кўрсатиш бефойдалигини англаб етгач муҳосаранинг йигирма тўққизинчи куни Темурбекдан омонлик тилаб унга қалъани топширади.⁵⁸

Темурбек қўшини забт этилган қалъа, шаҳар ва вилоятларни ўзбошимчалик билан ғорат қилиш ҳуқуқидан бутунлай маҳрум эди. Агарда бирор шахс, Соҳибқиронга «ота ёки бола ўрнида бўлса ҳам, заррача бўлса-да ноҳақлик кўрсатса ёки наҳбу ғорат тўғрисида сўз очса, зинҳор унинг мол-мулкию қони (беҳудага) оқизилар, унинг ҳурмати ва ҳарами таҳқир қилинар эди. На надомат, на шафоат тилаш унга нажот қилмас, аҳли ва хизматкорлари унга наф қилмасди ва бирор кимса томонидан «у билмасдан шундай (иш) қилиб қўйди» дейилмасди. Бу гўё бузилмас (қатъий) қоидаю емирилмас (мустаҳкам) бино эди».⁵⁹

Фақат оммавий талон-торожга рухсат берилгандан сўнггина юришда иштирок этаётган ҳар бир киши, хоҳ у номдор лашкарбоши бўлсин, хоҳ оддий аскар, бундан қатъи назар, тенг ғанимат олиш ҳуқуқига эга бўлар, кимки бирор ўлжани биринчи бўлиб қўлга киритса ўшанга эга чиқар эди.⁶⁰

Темурбек ўз тасарруфига киритилган мамлакат ва юртлардан ўлжа олинган мол-дунё, яроғ-аслаҳа, қимматбаҳо буюмлар, зебу зийнатларнинг салтанат хазинасига бекаму кўст келиб тушишини қаттиқ назорат қилар, асир олинган олимлар, фозиллар, меъморлар, шариат аҳли, наққошлар, тукувчилар, тоштарошлар, тикувчилар, дурадгорлар, жибачилар, ахтачилар, чодир тикувчилар, сирчилар, кушчилар, ёйчилар ва ҳоказо аҳли пешани иложи борича заҳмату зарарсиз бир ерга тўпларди. Жам қилинган фазилат соҳиблари, аҳли ҳунар ва бошқа турли касб эгалари номдор бек ёки амирлар кузатувида Самарқандга етказиларди.

Кўп ҳолларда Соҳибқирон обод ва кўркам, маданияти гурқираб яшнаган, маъмур шаҳар ва кентларни, вилоятларни

⁵⁸ Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. – Б.232 – 234.

⁵⁹ Кўрсатилган асар. – Б.247.

⁶⁰ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. – Б.131.

ғорат қилишдан ўзини тияр, у ерлардаги муборак қабристонлар, машойих ва акобирларни зиёрат айларди.

Унинг бундай феълу хўйидан бохабар бўлган юрт арконлари унга пешвоз чиқиб, пешкашлар қилиб, ўз халқига омонлик тиларди. Икки орада сулҳ тузилиб, Темурбек кўшини илгарилаб кетарди.

Соҳибқирон жанглarda мардлик ва қахрамонлик намуналари кўрсатган ҳар қандай рақибини ҳурмат қилар, жангчиларини ундан ўрнат олишга ундарди. Бунга тарих шоҳид.

Эрондаги Кермон вилояти ҳукмдори Султон Аҳмадга қарашли Алинжак номли қалъа бошлиғи Алтун кўл остидаги уч юз чоғлик кишиси билан Темурбекка қаттиқ қаршилик кўрсатади. Соҳибқироннинг саркардаларидан Темур Қутлуғ Алтун томонидан қилинган *шабихун* – тунги ҳужум пайтида ўлдирилади. Вақти-вақти билан қалъадан ташқари чиқиб Темурбек аскарлари устига қилинган хуружлар мовароуннаҳрликларни танг аҳволга солиб қўяди.

Ибн Арабшоҳнинг таъкидлашича, Темурбек қалъани ўн икки йиллик қамалдан сўнг фатҳ этади.⁶¹ Навбатдаги ғоратларнинг биридан қайтган Алтун қалъа дарвозасининг ўзи учун беркитиб қўйилганлигини кўради. Бўлак бошпаноҳи бўлмаган Алтун тақдирга тан бериб Темурбек ҳукми остида турган, ҳозирги Эрон Озарбайжонига тааллуқли Маранд шаҳри томон ноилож йўл олади.

Алтуннинг қурол-яроғсиз ва аскарсиз ёлғиз ўзи келганлигидан воқиф бўлган Маранд доруғаси дарҳол унинг бошини танидан жудо айлайди. Бу нохуш воқеадан изтиробга тушган Соҳибқирон афсус-надоматлар чекади. Сўнгра ўз яқин кишиларидан бирини Марандга юбориб Алтунни ўлдиртирган доруғанинг мол-мулкини мусодара қилади ва унинг ўзини қатл этишга буйруқ беради.

Соҳибқирон бирор *ҳисор*, шаҳар ёки вилоятни қанча вақт ичида забт этиш мумкинлигини олдиндан яхшилаб ҳисоблаб чиқар ва саркардалардан белгиланган муддатда ҳарбий ҳаракатларни ниҳоясига етказишни қатъий талаб қиларди.

Ибн Арабшоҳнинг ҳикоя қилишича, 1400 йилнинг 9 августда Темурбек улкан черик билан Сивосга етиб келади.

⁶¹ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. – Б.134 – 135.

Тарихчиларнинг ёзишича, Сивос Туркиянинг ажойиб ва чиройли шаҳарларидан бири бўлиб, ғоят гўзал манзилда жойлашганди. Шаҳар мустаҳкам қўрғони, маҳобатли иморатлари, тарихий обидалари, қўркам мақбаралари билан маълум ва машҳур эди. Ҳавоси муътадил, суви зилол, халқи ўта ғимматли ҳамда ҳамиятли бўлиб, одамшавандлик, такаллуф, тавозе ва иззат-хурмат қоидаларида етуку баркамол эди. Сивос Қора денгиз ва Арманистонга туташ бўлиб, унда Туркия султони Боязид I Илдиримининг тўнғич ўғли Сулаймон ҳоким эди.

Сивоснинг осонгина таслим бўлмаслигини пайқаган Темурбек шаҳарни ўн саккиз кунлик муҳосарадан сўнг олишга аҳд қилганлигини баён этади. Ҳақиқатан ҳам Сивос ўн саккиз кун давом этган жангу жадалдан сўнг 1400 йилнинг 26 августда забт этилади.⁶²

Темурбек ўз тасарруфига олмоқчи бўлган улус ёки юртининг ҳукмдорларига, лашкарбошиларига мактуб ва элчилар йўллаб, унинг амрларига бўйин эгиб, *муқотала* ва *муқобаласиз* Суюрғатмишхон (1370 – 1388) ҳамда Маҳмудхон (1388 – 1402) ёки соҳибқирон Темурбек Кўрагон исми билан хутба ўқитиш, шу тартибу расмга кўра пул зарб қилиш, тобе ва итоатда бўлиш, у ўтказаяётган сиёсатни сўзсиз тан олиш каби талабларни қўяди. Қўйилган шартларга мойиллик кўрсатганларни хурматлар, уларга иззат-икромлар кўрсатар, совға-саломлар тортиқ қилар, халқига омонлик берарди.

Темурбекнинг талабларини назар-писанд қилмай, у юборган элчиларни ҳибсга олиш ёки қатл этишга ботинган баъзи жойларнинг раҳбарлари аёвсиз жазоланар, мамлакати ғоратга дучор қилинарди.

1400 йилнинг сентябрь – октябрь ойларида Ҳалабга етиб келган Шом ҳокими Сайди Судун Темурбек жўнатган, юқорида қайд этилган мазмунга яқин фармонни кўзга илмай, дипломатия қоидаларини оёқости қилиб, мактуб келтирган элчига ҳамла қилади ва унинг бошини кесади. Элчининг ноҳақ қурбон қилиниши Соҳибқирон ғазабини кўзгайди ва Ҳалаб аҳлининг қиргинбарот қилинишига олиб келади.⁶³

⁶² Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. – Б.194 – 195; 2-китоб. – Б.72.

⁶³ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. – Б.199 – 205.

Одатга биноан ғалаба ҳақидаги фатҳномалар мамлакатнинг ҳар бир чеккаси томон чопарлар орқали етказилган. Бу ҳумоюн фатҳ овозаси рубъи маскуннинг барча ўлкаю вилоятларига тарқалган, хутба ва пул зарби Соҳибқирон номи ва лақаби билан шарафли қилинган.

Юришдан фатҳу зафар кучиб қайтган музаффар қўшин Мовароуннаҳр халқи томонидан жуда катта хурсандчилик, шоду хуррамлик ва тантаналар билан қарши олинган. Сочқи сочиш, пешкашлар келтириш шарти амалга оширилган. Олий бош қўмондоннинг шаънига ҳамду санолар, саломатлигига шукрлар айтилиб, муҳтожларга хайру садақалар улашилган. Доруссалтана Самарқандда бир неча кун мобайнида дастурхонлар ёзилиб, тўю шодиёналар авжига чиққан. Хосу омга тўхфалар қилинган, ошлар тортилган.⁶⁴

Темурбекнинг саркардалик салоҳияти, шунингдек, унинг бир неча бор кам сонли черик билан кўрқув билмасдан кўп сонли ғаним лашкарига қарши жанг олиб борган чоғларида яққол кўзга ташланади. «Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Аллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилган»⁶⁵ лигини, оз ўт кўп ўтинни куйдиришга қодирлигини яхши билган Соҳибқирон кўпинча сон жиҳатдан зиёд бўлган ёв кучларига юзма-юз чиқиб, ўзига хос бўлган чора-тадбирлар кўмагида нусрат қозонарди.

Шарафиддин Али Яздийнинг мана бу сатрларига диққат қиламиз: «Мовароуннаҳр вилоятлари бошдан-оёқ муҳолифлар ва душманлар таъсири доирасида бўлганлигидан ҳар бир жойда душман лашкарининг қандайдир бир катта тўпи ўрнашиб олиб, ҳар ким ўз ўрнини бор кучи билан муҳофаза қиларди. Шунга қарамай, осмондай қудратли Соҳибқирон ул диёрга бормоққа азм айлади ва Парвардигор кўмагидан умид қилган ҳолда олти юз киши йўлга отланиб, шабгир қилиб, таваккал юзини йўлга қаратди. Жайхун сувидан ўтганларидан сўнг шабгир қилиб тонгга яқин Найистонга етдилар. Ўша куни бир чорбоғда бекиниб турдилар ва отлар йўл чарчоғидан тин олди. Сўнгра Жўйбори мавзесидан шабгир қилиб, Хузор томондан юриб Қаршини ўраб олдилар. Амир

⁶⁴ Қаранг: Гиясиддин Али. Дневник похода... – Б.185 – 188.

⁶⁵ Қуръон. 2-сура. 249-оят.

Мусо навкарларидан бир тўпи ўша ерда эди, барчасини банди қилдилар. Қайсарнинг қариндошлари: Анонжак, Кўдаҳ ва Ўрдушоҳ ўз қавмлари билан қочиб қолдилар. Дуваррака ва Шайх Али баҳодир эса савдогарларни душманлар деб ўйлаб улар билан жанг қилдилар ва ғолиб чиқиб, тўрт боғлам ким-хоб ўлжа олиб ҳазрат Соҳибқирон олдига олиб келдилар. Ул ҳазратнинг буйруғи билан уларнинг ҳаммасини кам-кўстсиз эгаларига қайтардилар. Қаравунас⁶⁶ лашкаридан беш минг киши Кўзи-мундоқ⁶⁷ мавзеида турардилар. Амир Сулаймон Ясавурий уларга бориб қўшилди. Баротхожа ва Ҳиндушоҳ ҳам ўз лашкари билан уларга бирикди. Анонжак ва Кўдаҳ Хузор яқинидан ўтиб уларнинг қошига кетдилар.

Ҳазрат Соҳибқироннинг бу аҳволдан хабари йўқ эди. У кун ботиш олдидан Қаршидан отланиб ярим кечада Навқатга⁶⁸ етиб борди. Ўша ерда қаравунас лашкари ва улар ёнига тўп-ланган кўп (қўшин) ҳақида хабар топди.

Эҳтиёткорлик шартига амал қилган ҳолда ўша заҳоти ҳовли-жойлар орасидан чиқишга буюрди ва ўша кеча Навқатнинг ташқарисида чўлда тунади... Шу пайт Амир Жаку отдан йиқилиб шундай қаттиқ лат едики, мизожи яшаш йўлидан четга бурилди. Ҳазрат Соҳибқирон ўттизта мукаммал отлични унга қўшиб Мохонга юборди. Ўзи эса ҳиммат юзини қатъий равишда қаравунас лашкари билан жангга қаратди. Амирлар ва баҳодирлар барча ул ниятга қўшилиб рози бўлди. Фақат Али Ясавурийгина ул фикрни маъқул топмади ва маслаҳатдан деб билмади. Қариндошлари бу ҳақда ҳазрат Соҳибқиронга арзга келдилар. Ул ҳазрат уни зўрлик билан қақиртириб отлантирди.

Шайх Али баҳодир ва Оқбўға баҳодирни олтмишта аскар билан манғлай тарзида жўнатди. Душманлар томондан Ҳиндушоҳ уч юз киши билан лашкар олдига келарди. Ҳар иккала томон манғлайи бир-бирларига етиб жангга киришдилар. Осмоний қўллов ҳазрат Соҳибқирон сипоҳига, оз бўлишига қарамай, ғалаба ва ферузлик каромат қилди ва душман манғлайини қувиб, уларнинг қўлигача етказдилар.

⁶⁶ Қаравунас – Чигатой улуси ғарбий қисмида жойлашган турк-мўғул қабилалари.

⁶⁷ Қамаши туманидаги Қизилтепа қишлоғи.

⁶⁸ Қамаши туманидаги Қорабоғ қишлоғи.

Бу ғалаба содир бўлгач, ул ҳазрат тўхтаб отларга дам бердилар. Ўша куни пешин чоғи саодат ила яна отланиб олти юз сипоҳни етти қўшинга бўлди. Зафарпаноҳ сипоҳ душманлардан сон жиҳатдан жуда оз бўлганликлари учун Соҳибқирон жангчиларнинг кўнглини кўтариб, яхши сўзлар айтди. Уларни рағбатлантириш учун тиришмоқ ва жанг қилмоққа ундаб, гавҳар сочувчи сўзлар билан, бугун мардлар учун базм ва ишрат (куни)дир дер эди. Амир Довуд, Амир Сарибўға, Ҳусайн барлос, Амир Сайфиддин, Аббос баҳодир, Оқбуға баҳодир, Ҳинду, Элчи баҳодир, Дуваррака, Шайх Али баҳодир, Али Ясаурий, Чўбин ва Маҳмудшоҳларнинг ҳар бирини ўз жойларига қўйиб чиқди. Ўзи эса қаравул тарзида олдинга юрди. Ёв яқин келгач, жуванғар ва буранғарни тартибга келтириб, қўлни ўзининг ярқираб турган шон-шукуҳи билан безади. Жанг чоғи уч чўқ (тўп) бўлиб ҳужум қилсинлар деб буюрди. Икки томон сипоҳи бир-бирига ташланган чоғда мавлоно Бадруддин ва унинг ўғли қочдилар. Али Ясаурий ҳам иккита навкар билан қочмоққа юз тутди. Ҳазрат Соҳибқирон Тангри кўмаги ила ҳужумга ўтди...

Ўшандай кўп сонли ва шон-шавкатли лашкар бир соат ҳам туриб жанг қилолмадилар ва жаҳонгир Соҳибқироннинг бир ҳамласидан орқа ўгириб қочмоқда юз тутдилар».⁶⁹

Темурбекнинг қўшин қисмлари тоғли ҳудудларда ҳам муваффақият билан жанг ҳаракатлари олиб бориш, мустаҳкам қалъа ва ҳисорларда ўрнашиб олган душманни мағлуб этиш қобилиятига эга эди. Фикримизни Низомиддин Шомийнинг қуйидаги қайдлари билан мустаҳкамлаймиз:

«Соҳибқирон қўл остидаги ҳарбий кучлар Андароба мавзеига етганда у ернинг мусулмон аҳолиси Темурбекдан ўзларини мажусийлар зулмидан халос этишни илтимос қилади. Соҳибқирон ғайридинлар ўтказаетган азоб-уқубатга чек қўйиш мақсадида тезлик билан қўшин сафларини ростлайди ва мажусийларга қарши юради. Рустам баҳодир мирзо ва Бурҳон ўғлон бошлиқ қисмларни Катур қалъаси томон йўллаган Соҳибқирон, ўз навбатида, катта ҳарбий қисм билан қалин қор ичидан йўл очиб, оғир сўқмоқ ва доволар орқали баланд бир чўққига кўтарилади. Баранғар ва жуванғар аскарлари қор билан қопланган

⁶⁹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома... – Б. 157 – 160.

жар ва дараларга учиб тушмаслик мақсадида белларига арқон боғлаб чўққидан пастга тушадилар. Темурбек қўшинининг кутилмаганда пайдо бўлганлигидан бохабар бўлган мажусийлар кўч-куронини тоғ устига олиб чиқишади. Темурбек қўшини ғанимларнинг кўлдан-кўп қўй-қўзиларини ўлжа қилади, уй-жойларини қўлга киритади. Асосий кучлар етиб келгач, тоғ тепасига чекинишга улгурган душманни бартараф этиш учун қисмларга тоққа кўтарилишга ижозат берилади.

Қўшин қисмлари фармонни адо этишга киришади. Шайх Арслон ёвнинг кўп тўдаларини жуванғар қисмлари қароргоҳи томон қўлаб боради ва уларни мағлуб этиб аксариятини асир қилади. Али Султон кофирларга бошқа тарафдан кирон келтиради ва уларнинг қўнимгоҳини эгаллайди. Мислсиз матонат ва қаҳрамонлик намуналари намоийш этган Амир Шоҳмалик ёғийнинг кучли зарбаларини қайтаради.

Мубашшир тўра ҳам ўзга жангчилар қатори тўқнашувда жасорат кўрсатади. Менгли хожа бир гуруҳ сара баҳодирлар бошчилигида олға ташланади ва тоғ тепасига чиқиб олади. Суюнчак баҳодир ўз жангчиларини жанговар сафга тизиб душман билан шиддатли жанг қилади. Шайх Арслон аскарлари ва мулозимлари ҳамроҳлигида тоғ тепасига чиқади ва у ерда жойлашиб олган мажусийларни қиличдан ўтказишади.

Мусо, Ҳусайн Малик ва Амир Ҳусайн ҳам оғир жанг олиб боради. Ўзга минглик ва туман сардорлари душман гуруҳларини, уларнинг истеҳкомларини қуршовга олади.

Уч кун давом этган саваш чоғида мажусийларнинг кўпчилиги қурбон бўлади. Тўртинчи куни кофирларнинг ақибатлари чорасиз аҳвол ҳамда заифлик сабабли Темурбекка итоаткорлик кўрсатади ва аҳли учун омонлик тилайди. Соҳибқирон мажусийлар исломни қабул қилган тақдирдагина омонликка сазовор бўлишлари, бошлари амал сиртмоғидан халос қилиниши мумкинлигини баён этади. Мажусийлар жонларини асраб қолиш, ўғил-қиз ва хотин-халажини тутқунликдан сақлаб қолиш ниятида ўз динларидан воз кечиш, иймон келтиришади.

Соҳибқирон уларнинг ҳаммасига инъомлар бериб ва иззат-икром кўрсатиб, ўз уй ва юртлари томон қайтишларига ижозат беради.

Аммо бахти қаро мажусийлар ўз маконларига эсон-омон етиб олгач исломдан юз ўгирадилар ва Амир Шоҳмалик

аскарларига тунда шабихун қиладилар. Мажусийлар томонидан зоҳир этилган бу ҳаракат уларнинг Соҳибқирон қўшинлари томонидан тор-мор этилишига, хотин-халаж ва ўғил-қизларининг банди қилинишига, мол-мулкларининг талон-торож бўлишига олиб келади».⁷⁰

ҚАРОР ҚАТЪИЙ, ШИКОЯТГА ЎРИН ЙЎҚ

Маълумки, Жўжихон авлодидан бўлган Тўхтамишхон отаси Тўйхожа ўғлон Ўрусхон томонидан қатл қилингандан сўнгра Оқ Ўрдадан қочиб, 1376 йили Самарқандга, Темурбек ҳузурига, мадад ва паноҳ излаб келади.⁷¹

Узоқни кўра билувчи, ақли теран ва тезфаҳм Соҳибқирон ёш, ғайратли ҳамда истеъдодли хонзоданинг кўнглини кўтариш, қўллаб-қувватлаш, лозим топса тўс-тўполондан боши чиқмай қолган Оқ Ўрда сиёсий-ижтимоий ҳаётига ўз таъсирини ўтказиб, у ерга ўзининг ишончли кишисини ҳукмдор қилиб қўйиш мақсадида Тўхтамишхонни керакли ҳурмат-эҳтиром билан қаршилайди, совға-саломлар, тортиқлар инъом қиладди. Зарур қурол-аслаҳа, асбоб-анжом, от-улов ва қўшин билан таъминлаб Тўхтамишхоннинг Оқ Ўрда тахтига эга чиқиш йўлида қилган барча юришларида кўмак беради.⁷²

Яқиндан берилган мадад туфайли Тўхтамишхон 1378 йили Оқ Ўрда тахтини қўлга киритади, 1380 йили Калка дарёси бўйида Мамайни мағлуб этган Тўхтамишхон Сарой ал-Жадид, Сарой Боту, Саройчик, Ҳожитархон сингари шаҳарларни забт этади ва ўзини Олтин Ўрданинг мутлақ ҳокими деб эълон қиладди. Жўжи улуси раҳбарлигини куч билан қўлга олган Тўхтамишхон олиб борган сиёсат ва ҳарбий ҳаракатларнинг асосий йўналиши жанубга, яъни қачонлардир Чиғатойхон ва Хулағу-хон улуслари ҳисобланган Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонга қаратилганди. Бу улуслар XIV аср ўрталарига келиб таназзулга юз тутган, ерлари Темурбек ва унинг фарзандлари томонидан

⁷⁰ Қаранг: Гиясиддин Али. Дневник похода... – С.192 – 195.

⁷¹ Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.287 – 288; Якубовский А.Ю. Тимур... – С.61 – 62.

⁷² Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.288; Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XII – XIV вв. – М.: Наука, – С.64 – 65.

эгалланмоқда эди. Ўз хатти-ҳаракатларини яқин ўтмишда жуда катта ҳудудда⁷³ ҳукмронлик қилган буюк, эндиликда ўзаро уруш ва низолар туфайли майда бўлақларга ажралиб кетган, ўз умрини тугатаётган чингизийлар салтанатини қисман бўлса-да қайта тиклашдек аниқ мақсадга қаратган ёш, ғайратли, шу билан бирга, ўта баджаҳл Тўхтамишхон бир умр миннатдор бўлиши лозим топилган ҳомийси ва мададкори Темурбек билан очикдан-очик муносабатларни ёмонлаштириш, мухолифатчилик қилиш кўчасига қадам кўяди. Соҳибқирон билан алоқаларни бутунлай узган Тўхтамишхон унинг тасарруфига кирган мулкларга тажовуз қилиш ниятида 1382 – 1384 йиллар давомида катта қўшин тузиш, уни керакли қурол-яроғ билан таъминлаш каби зарур чора-тадбир билан машғул бўлади. 1384 йилнинг ниҳоясида Тўхтамишхоннинг юз минг кишилик қўшини Дарбанд ва Ширвон орқали Қура дарёсидан ўтиб, Соҳибқирон мулки ҳисобланган Табриз остонасида пайдо бўлади. 1385 йил бошида шаҳар хон томонидан забт этилган, унинг чериги Марағага қараб юради. Бу ердан ортга қайтган Тўхтамишхон лашкари йўл-йўлакай Озарбайжоннинг Маранд ва Нахичеван вилоятларини яқсон қилади. Юришни шу йўсинда яқунлаган хон қўшини Қорабоғда тўпланади ва у ердан Олтин Ўрда сари жўнайди.⁷³

Келаси 1386 йили Темурбекнинг айнан Аррон даштида қишлоқ учун тушганлигидан беҳабар Тўхтамишхон Озарбайжонга қайта юриш бошлайди. Олтин Ўрда лашкари Дарбанднинг жанубидаги Самур дарёси бўйларида Темурбек аскарларига дуч келади. Бўлиб ўтган қисқа жангдан сўнг Тўхтамиш қўшини шимол томон бурилиб кетади.⁷⁴

1387 йили Тўхтамишхон Темурбекнинг Эрондалигидан фойдаланиб Соҳибқирон салтанатининг марказий қисмларига ҳужум қилиш қарорига келади. Дастлабки зарба Оқ Ўрданинг маркази Сиғноқ томонидан берилади. Сабронни эгаллай олмаган қўшин Ўтрорга йўл олади ва у ерда унча катта бўлмаган Темурбекка тегишли аскарлар гуруҳни мағлуб этиб, Самарқанд ва Бухоро вилоятлари ҳудудига бостириб қиради. Тўхтамишхон иккинчи йўналишдаги зарбани Хоразм орқали

⁷³ Қаранг: Тизангаузен В.Г. Сборник материалов... Т.2. – С.157; Егоров В.Л. Историческая география... – С.218 – 219.

⁷⁴ Егоров В.Л. Историческая география... – С.219.

амалга оширади. Самарқанд ва Бухоро куршовда қолишига қарамай, Тўхтамишхон бу шаҳарларни ишғол қилишнинг уйдасидан чиқолмайди. Асосий қуролли кучлар билан Шерозде турган Темурбек қамалда қолганларга 30 минг кишилик мадад жўнатади. 1388 йилнинг февралда Соҳибқирон бор армиясини бошлаб душманга қарши йўлга чиқади. Тўхтамиш Темурбек билан юзма-юз тўқнашишдан воз кечиб зудлик билан Дашти Қипчоққа қайтиб кетади.

Тўхтамишнинг Олтин Ўрдадан бир неча чақирим масофада жойлашган Самарқанд ва Бухоро вилоятларига қилган хужуми унинг муайян бир ҳудуд учун эмас, балки умуман Темурбекка қарши олиб бораётган сиёсатининг натижаси эканлигини Соҳибқирон англаб етганди.

1388 йилнинг сўнгида ўз қўшинини рус, булғор, бошқирд ва бошқа халқлар ҳисобига мустаҳкамлаган Тўхтамиш яна Темурбекка қарши отланади. Қозоғистон чўллари ва Сирдарё бўйлаб ҳаракат қилган улкан қўшиннинг илғор қисми 1389 йил бошида Арис дарёсининг этагида жойлашган Зарнуқ шаҳри яқинида Темурбек томонидан исканжага олиниб, тор-мор этилади. Бу вақтда Тўхтамиш қўшинининг асосий қисмлари билан Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги Саброн шаҳрини эгаллашга беҳуда уринмоқда эди.⁷⁵

Темурбек Тўхтамишхон томонидан амалга оширилаётган ганимлик ва ғаразғўйлик ҳаракатларига чек қўйиш ҳамда Соҳибқироннинг Эрон заминидаги мавқеи кучайишининг олдини олиш учун Олтин Ўрда ва Миср ўртасида тузилиши режалаштирилаётган иттифоққа барҳам беришга мажбур бўлади. Натижада Темурбек 1391 йилнинг қиш фаслида Тўхтамишхонга қарши юришга азм қилади.⁷⁶ Салтанатнинг турли вилоятларига тавочи ва чопарлар юборилиб, оммавий сафарбарлик ҳақида фармони олий эълон қилинади. Бир йилга етадиган озиқ-овқат, ем-хашак йиғиш ва ҳозирлаш чоралари кўрилади. Ҳар бир жангчи бир ёй ва ўттиз дона ўқ, тиркаш ўқдони билан, бир қалқон, битта қўшимча от, ҳар ўн аскарда бир чодир, икки бел, бир кетмон, бир ўроқ, бир арра,

⁷⁵ Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. ... Олтин Ўрда... – Б.288 – 289.

⁷⁶ Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.302; Егоров В.Л. Историческая география... – С.220; Тизангуазен В.Г. Сборник материалов... Т.2. – С.160 – 171.

бир теша, юзта игна, ярим ботмон арқон, бир тери ва қозон бўлиш шарти қўйилади. Темурбек буйруғига биноан улови бўлмаган навкарларга отлар берилади. Давлат хазинасининг эшиклари очилиб, амирлар, беклар, лашкарбошиларга сафар олдидан тортиқлар қилинади. Лашкарнинг жанговар руҳини кўтариш мақсадида аскарларга совғалар улашилади.

Жам бўлган қўшин Самарқанддан йўлга чиқади ва Сирдарёдан кўприк орқали ўтиб Тошкентга қараб юради. Қишнинг маълум қисмини Тошкентда ўтказишга қарор қилган Темурбек, одатича, пири Шайх Маслаҳатнинг мақбарасини зиёрат этиш учун Хўжандга боради. Тошкентга қайтиб келган Соҳибқирон безгак касали билан оғриб¹ қирқ кунгача ётиб қолади. Аркони давлат, бoku умаро ва аҳли лашкарнинг кўнгиллари ғамгину паришон бўлади. Дард аригач, Темурбек Дашти Қипчоқ юришига жиддий тайёргарлик кўра бошлайди. Бек ва нўёнларга туҳфалар қилади, сипоҳга ош бериб, барчанинг кўнглини хушнуд айлайди. Қўшинга қийин ва ўтиб бўлмас жойлардан бошлаб борувчи йўл бошловчилар – қажарчилар белгилайди. Бу гал қулавузлик, яъни йўлбошловчилик қилиш вазифаси чингизий шахзода Темур Қутлуг ўғлон ҳамда Идигуй ўзбек (рус манбаларида Едигей) зиммасига юклатилади. Шу аснода Мироншоҳ кўрагон мирзо Хуросон лашкари билан келиб Хумоюн ўрдуга қўшилади.

Мамлакат ишларини идора қилиш вазифаси вақтинчалик Шоҳрух мирзо ва Жаҳонгир мирзога топширилади. Амир Лаъл билан Амир Милкат амирзодаларга ноиб этиб тайинланади.

Барча ташкилий юмушлар ниҳоясига етгач, Тошкентдан 1391 йилнинг 22 январида қўзғалган Темурбек армияси Ўттор томон йўлга чиқади. Рақибнинг улкан қўшин билан кўлаётганлигидан чўчиган Тўхтамишхон у билан бўлажак тўқнашувни иложи борича кейинга суриш мақсадида Темурбек ҳузурига ўз элчиларини тўққизта чопқир от ва бир қанча шунқорлардан иборат совға-саломлар билан юборади.

Хоннинг элчилари орқали йўллаган узр-маъзур, тавба-тазарру ҳамда содиқ бўлиш ҳақидаги ваъдаларини диққат билан тинглаган Темурбек айтилган сўзларнинг барчаси сохта ва найрангдан ортиқ нарса эмаслигини яхши пайқайди. Лашкарбошилар, аркони давлат, амирзодалар, нўёнлар иштирокида ўтказилган ҳарбий кенгаш – *машварат*да Тўхтамишхонга қарши юришни давом эттиришга қарор қилинади.

1391 йил хут ойи охирларида икки юз минг кишилик қўшин Яса, Қорачук, Саброн орқали Сарикўзан (Сарисув) мавзегга чиқади. Кучли сел келиши туфайли қўшин бир неча кун шу ерда макон топади. Сел камайгандан сўнг Соҳибқирон қўшини дарёдан гузар орқали утади. Бир кун кечаси Идигуй ўзбекининг икки навқари қочиб Тўхтамишхон ўрдугоҳига кетганлиги маълум бўлади. Қочоқларни тутиш мақсадида юборилган таъқибчилар уларни тополмай қайтиб келади. Соҳибқирон икки кеча-кундуз йўл юриб толиққан қўшинни Улуғ тоғ (ҳозирги Қозоғистондаги Қарсақпай кони яқинидаги Олтин чўку номли тоғ) ёнбағрига ҳордиқ олиш учун туширади. Ўзи эса хослари ҳамроҳлигида тоғ бошига чиқиб, теварак-атрофга, ястаниб ётган даштга назар ташлайди ва бу ерда мазкур юриш ҳақида хотира қолдиришга қарор қилади.⁷⁷ Фармони олийга кўра жангчилар атроф жавонибдан харсангтошлар ташиб келиб белгиланган жойга тўплайдилар. Уста тоштарошлар ишга тушиб Соҳибқироннинг Тўхтамишхонга қарши қўшин тортиб ушбу мавзегга етганлиги тарихини тошга битадилар.

Туркий ёзувда нақш қилинган хотиранинг матни қуйидагичадир: «Тарих етти юз тўқсон учта, қўй йил ёзнинг ора ой Туроннинг султони Темурбек икки юз минг⁷⁸ черик била ислом учун Тўхтамишхонни(нг) хониға йуриди. Бу ерга етиб, белгу бўлсун теб бу йубани кўпарди. Тангри нисфат бергай, иншаоллоҳ. Тангри эл кишига раҳмат қилгай, бизни дуо била ёд қилгай».

Ёдгорлик битгач, қўшин яна йўлга чиқади: Илончук дарёсини убури қилгач, саккиз кеча ва кундуз тинимсиз от суриб толиққан Темурбек сипоҳни Анақарғуй (Қозоғистондаги ҳозирги Анақарқуюн) мавзесига туширади.

Беш-олти ойдан бери ғаним кетидан изма-из келаётган қўшиннинг озиқ-овқати деярли тугаш арафасида эди. Соҳибқирон қўшин бекларига иложи борича ун, бугдой, арпа каби озиқ-овқат маҳсулотларини тежашни буюради. Аскарлар биёбондаги қушларнинг тухумларини пишириб ейиш ҳамда атала – буламуқ ичиш билан қаноатланади.

Оғир вазиятдан чиқиш, яъни қаҳатдан халос бўлишнинг бирдан-бир иложи *чарга* ови уюштиришга амр қилинади. Ов жуда

⁷⁷ Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.303 – 304; Якубовский А.Ю. Тимур... – С.63.

⁷⁸ Содиков Қ. Амир Темурнинг уйғур ёзувли битиги // Соғлом авлод учун. 1995. №1.

муваффақиятли бўлади, кўглаб жайрон, ёввойи эчки, кийик ва бошқа сахро жониворлари ўлжа қилинади. Емиш муаммосини очган Темурбек сафарни давом эттиради. Лашкар денгизмонанд жўш ва хурушга келиб, тартиб ва қоида билан фавж-фавж, гуруҳ-гуруҳ бўлиб ёғий томон мутаважжиқ бўлади. Тобол, Ёйик (Урал), Самар дарёларидан кечиб ўтган кўшин Ийк дарёси яқинида кўнишга қарор қилади. Амирзода Муҳаммад Султон баҳодир тутиб келтирган тилдан душманнинг яқиндалиги тўғрисида маълумотга эга бўлган Соҳибқирон ражаб ойининг душанба кўни кўшинни зудлик билан Ийкни кечиб ўтишга бошлайди. Куприкдан дастлаб *манглай*, сўнг *қўл* – марказ ўтади. *Барангар* ва *жувангар* лашкарига сувдан сузиб ўтишга буйруқ берилади.

Бу орада душман қароргоҳини аниқлаш мақсадида жўнатилган разведкачи гуруҳ – қаравулнинг сардори Амир Эйгу Темур қарши томон қаравуллари билан бўлган тенгсиз тўқнашув пайтида вафот этади. Икки тарафнинг соқчи бўлинмалари тез-тез юзма-юз кела бошлайди. Бироқ ёвнинг асосий кучлари ҳадеганда кўзга ташланавермайди.

Озиқ-овқатнинг соат сайин камайиб бориши, узоқ йўл босган аскарларнинг ҳолдан тойиши ҳисобига Темурбек армиясининг тинкасини қуришиб, унинг жанговар руҳини сусайтириш тактикасини усталик билан қўллаётган Тўхтамишхонни Умаршайх мирзо, Амир Суюнчак, Султон Санжар, Амир Ҳожи Сайфиддин ва Амир Аббоснинг ўғли Усмон қўмондонлигидаги йигирма минг жаррор отлик аскарлардан иборат илғор қисм – *манглай* охир-оқибат тўхташга ва жангга киришга мажбур этади.

1391 йилнинг 18 июнида Самара вилоятининг Қундузча мавзеида Темурбек ва Тўхтамишхон ўртасида икки томондан тахминан 400 минг аскар иштирок этган, ўша даврдаги энг даҳшатли ва йирик *масоф* – жанглардан бири юз берган.

Ушбу жанг саҳнаси, Темурбек кўшинининг жанговар тартиби Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздий асарларида муфассал тасвирланган.

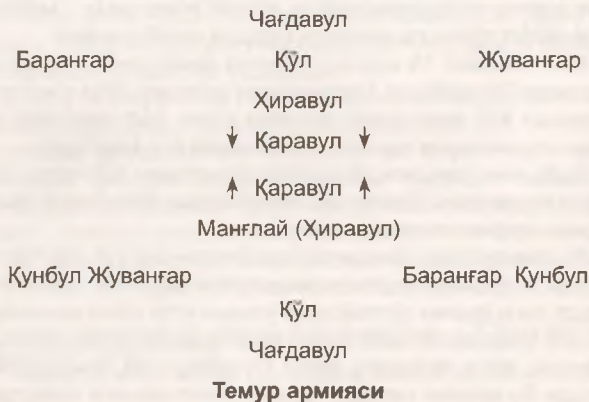
Ясолини тузишга бевосита Соҳибқироннинг ўзи раҳбарлик қилади. У кўшиннинг қисмларини жанг майдонига жойлаштиришда янги усулни қўллайди ва уларни етти қўлга ажратади. Султон Маҳмудхон номи билан ораста қилинган ва марказга қўйилган қўлга бевосита Амир Сулаймоншоҳ қўмондонлик қилади. Бу қўлнинг кетидан Темурбекнинг иккинчи қўли тура-

ди, унга бошчилик қилиш Муҳаммад Султон мирзога буюрилади. Унинг ортидан бевосита Темурбек ихтиёрида бўлган 20 қўшун эҳтиёт қисм қилиб жойлаштирилади. Баранғарга Амироншоҳ мирзонинг қўли қўйилади, Амир Ҳожи Сайфиддиннинг қўли қунбул – қанот қўриқчиси вазифасини ўтайди. Жуванғарга Умаршайх мирзонинг қўли жойлаштирилади. Унга қунбул тарзида Бердибек Сарибўға ўғли раҳбарлигидаги қўл туради. Бу қисмга ҳам жуванғар, ҳам қўлни қўриқлаш вазифаси юклатилади. Марказ – қўл манғлай – авангард билан таъминланади. Қўлнинг орқа томонида олий бош қўмондон, яъни Темурбек қароргоҳи ўрнатилган чағдавул жойлаштирилади. Шу ерда жам бўлган эҳтиёт кучлар жанг тақдирининг Темурбек фойдасига ҳал бўлишида катта рол ўйнайди.

Ул тарафда Тўхтамишхон ҳам ўз сипоҳини беш қўлга бўлиб, уларга хонзодалардан Тош Темур ўғлон, Бек Бориқ ўғлон, Элтиқмиш ўғлон, Али ўғлон, Жўжихон улуси умаросидан Алибек, Сулаймон, Қўнғирот Наврўз, Оқ бўға, бийлардан Айсабек, Ҳасанбек, Кўка ва Ёғли сингари Дашти Қипчоқнинг номдор саркардаларини бошлиқ қилиб саф чекиб турарди.

Айтилганлардан келиб чиққан ҳолда Темурбек ва Тўхтамишхон қўшинларининг жанговар тартиби – ясолини қуйидагича схемалаштириш мумкин:

Тўхтамиш армияси

Темурбек жанг олдидан аскарый қисмларга чодирлар тикиб, овқат пиширишни, емак билан машғул бўлишни буюради. Жангчилар ўт ёқиш ва емак пиширишга тутинади. Нусратпаноҳ қўшиннинг бу даражадаги виқор ва саботи Тўхтамишхон лашкарини нафақат таажжубга бапки ғулғулага солади.

Соҳибқирон жидол ва қитолга шуру қилмасдаи аввал отидан орға тушади. Сидқ ва ниёз юзидан икки ракаат намоз ўқиб, Тангридан нусрат ҳамда зафар тилайди. Шундан сўнг ҳар икки қўшиннинг диловарлари ва икки мамлакатнинг сафдорлари жалодат майдонига қадам қўйиб тўқиш бошлайдилар. Даставвал Амир Ҳожи Сайфиддин ўз рўпарасида турган ғанимнинг жуванғарига ҳамла қилади ва уни синдиришга муяссар бўлади.

Душман қисмининг сафи бир-биридаи айрилиб қочмоққа юз тутати. Шу пайт душманнинг бир неча бўлимлари Амир Ҳожи Сайфиддин аскарларига ҳужум қилиш ниятида унинг илғига тушади. Душман режасини ўз пайтида англаб етган Амир Жаҳоншоҳ ўзининг лашкари билан тебраб бу гуруҳнинг иўлини тўсади.

Амирзода Умаршайх баҳодир журъат шамширини ғилофидан сугуриб, ўз аскарлари билан хасм баранғарига ташланади.

Тўхтамишхон Соҳибқирон қўли билан жанг қилишга ботинолмай, у ердан юз ўгиради ва амирзода Умаршайх қисмларига қараб юзланади. Бироқ амирзода унга қаттиқ қаршилиқ кўрсатади ва у ердан тебранмакни хаёлига ҳам кептирмайди. Иш чиқмаганини кўрган Тўхтамишхон Шайх Темур ва Салдуз кўмондонлигидаги қисмларга ҳужум қилади. Темурийларнинг кучли тирборониға дуч келишиға қарамай Тўхтамишхон Салдуз фавжини яксон қилиб, ўртасидан ёриб ўтади. Шундан сўнг Умаршайх мирзо ўз одамлари билан хон қаршисига чиқиб уруш бошлайди. Маъракагоҳнинг бошқа жойларида ҳам Темурбек аскарларининг қўли баланд көпа бошлайди. Охир-оқибат Дашти Қипчоқ лашкари фирор иўлини тутати.

Жанг Темурбекнинг тўла устунлигида ўтади. Бутунлай тор-мор этилган Тўхтамишхон қўшини қолдиқлари Итил (Волга)ға қадар таъқиб қилинади. Катта миқдордаги ғанимат-

ни қўлга киритган музаффар қўшин жангдан кейинги йигирма олти кунлик ҳордиқдан сўнг келган йўли билан юртига қайтади. Ун бир ой давом этган ҳарбий сафар ниҳоясига етади.⁷⁹

Олтин Ҳрданинг ушбу мағлубияти унинг иқтисодиёти, ижтимоий ва сиёсий ҳаётига унчалик зарар етказмади, салтанатнинг тақдирини узил-кесил ҳал қилмади. Тўхтамишхон Соҳибқирон билан олиб борилаётган сиёсий курашни давом эттириш учун ҳали етарли куч-қувватга эга эди.⁸⁰

ТҲФОН

1394 йилнинг кузида Темурбек қўшинларининг Шимолий Озарбайжонда турганлигидан фойдаланган Тўхтамишхон Дарбанддан ўтиб, Ширвоннинг кент ва туманларини ғорат қилишга киришади. Бундан хабар топган Соҳибқирон хон билан қайта тўқнашишдан ўзга чора йўқлигини англаб юришга тайёргарлик қўришга фармон беради. Қўшиннинг юриш яроғи, озик-овқати, кийим-кечаги назардан ўтказилиб, хосу омга маош – улўфа улашилади.⁸¹

Қиш фаслини Кура дарёси ёқасидаги қишлоқ, яъни қишлолда ўтказган Темурбек қўшини баҳорнинг дастлабки илиқ кунларида Дарбанд томон йўлга тушади. Шарафиддин Али Яздийнинг таъкидлашича, туркий халқлар одатиға биноан жувангар қўшиннинг олдида ҳаракат қилган. Ўрни келганда шуни қайд этиш лозимки, туркий ва мўғул халқларнинг урф-одатича, қўшин қанотларининг ўнг ва сўлга тақсимланиши бу халқларнинг дунё томонлари ва қисмлари орасидаги нисбатни аниқлашдаги анъанавий тушунчаси билан бевосита боғлиқ бўлган.⁸²

Темурбек юриш чоғида уруш ҳаракатлари вақтидаги қонун-қоидаларға сўзсиз амал қилишни ўқтирган ҳолда Тўхта-

⁷⁹ Қаранг: Егоров В.Л. Историческая география... – С.220; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ҳрда... – Б.302; Тизенгаузен В. Сборник материалов... Т.2. – С.172 – 173.

⁸⁰ Қаранг: Егоров В.Л. Историческая география... – С.220; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ҳрда... – Б.308; Якубовский А.Ю. Тимур... – С.63.

⁸¹ Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ҳрда... – Б.309; Хизриев Х.А. Нашествие Тимура на Северный Кавказ // Вопросы истории. 1982. №4. – С.47.

⁸² Қаранг: Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов... Т.II. – С.174.

мишга Шамсуддин Олмалиқни элчи қилиб юборади.⁸³ Тўхтамиш ўрдусига келган элчи хонга Соҳибқирон мактубини топширади ҳамда у айтган гапларни баён қилади. Тўхтамиш, Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Темурбек билан сулҳ тузиш тараддудига тушган, аммо баъзи бир саркарда ва нуёнларнинг таъсирида ўз фикридан қайтган ва дағал мазмунда битилган жавоб хатини элчига топширган. Элчи Албуруз тоғининг этакларидаги Самур водийсида вақтинча қурилган Темурбек қароргоҳига қайтиб келади ва Соҳибқиронни музокара натижаларидан бохабар қилади.

Дашти Қипчоқ хони билан сулҳ тузиш нияти рўёбга чиқмаган Темурбек қўшинни жанговар тартибга тизиб, Дарбанд довоидан ошиб, Доғистоннинг Тарки (ҳозирги Махачқалъа яқинида) шаҳри атрофида дам олиш учун тушади. Шу чоғда Тўхтамишхон Соҳибқирон хузурига ўз айғоқчиси Утроқни элчи сифатида жўнатади. Соҳибқирон лашқаргоҳига яқин келган элчи у ердаги аскарларнинг кўплигидан қўти ўчиб зудликда хон қошига қайтади ва Тўхтамишхонга бу ҳақда хабар беради. Тўхтамишхон иккиланмасдан Қўйсударёсидаги кечикнинг муҳофазасига Қазанчи нуён бошчилигидаги ўз армиясининг ҳиравулини ажратади.⁸⁴ Темурбекка қарашли қаравул – разведка бу ҳақда Соҳибқиронни хабардор қилади, Соҳибқирон катта бир суворий гуруҳга саркардалик қилиб ганим ҳиравулига қарши юради ва уни биринчи ҳамладаёқ мағлуб этади.⁸⁵

Шундан кейин Темурбек қўшини Чечен-Ингушия ҳудудларига қадам қўяди. Сунжи дарёсининг Терекка қуйилиши ўнг қирғоғида *лашқаргоҳ* учун жой тайинланади. Соҳибқирон Терек дарёсидаги мавжуд кечикларни кечикмасдан эгаллаш ниятида Сунжининг этагига қараб унинг ўнг ва сўл қирғоқлари буйлаб тез ҳаракат қилади.⁸⁶

Тўхтамишхон Темурбек келгунга қадар Терекдан ўтиб, мудофаа иншоотлари қуришга, дарёнинг чап қирғоғини арава,

⁸³ Қаранг: Егоров В.Л. Историческая география... – С.160.

⁸⁴ Қаранг: Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов... Т.II – С.119-174; Хизриев Х.А. Нашествие... – С.47.

⁸⁵ Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.310; Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов... Т.II. – С.119, 175; Хизриев Х.А. Нашествие... – С.47.

⁸⁶ Қаранг: Хизриев Х.А. Нашествие... – С.47.

дарахт, чапар ва туралар ёрдамида мустаҳкамлашга улгурган эди.⁸⁷ Шунга қарамай, Темурбек Тўхтамишхоннинг ҳирравулини янчиб Сунжи дарёсини жанг билан кечиб ўтади. Эртаси кечик топиш, шунингдек, озиқ-овқат ва ем-хашак тайёрлаш мақсадида Соҳибқирон Терекнинг ўнг соҳили бўйлаб Жулат томонга юра бошлайди. Тўхтамишхон ўз рақибининг дарёдан ўтишига йўл қўймаслик учун қаравул ажратади ва бу соқчи қисм дарёнинг чап қиргоғи ёқалаб мовароуннаҳрликларни тинимсиз кузатиб боради.⁸⁸ Иккала қўшин уч кун давомида шу аллозда аста-секин ҳаракат қилиб боради. Учинчи куни Темурбек лашкаргоҳда бўлган аёлларга дубулгалар кийишни, эркакларга эса иккитадан от олиб лашкаргоҳни тезда тарк этишни амр қилади. Қароргоҳда эрлар шаклига кирган аёллар, улар назоратидаги ғуломлар ва асирлардан ўзга жонзот қолмайди. Тунни бедорликда ўтказган Темурбек Тўхтамишхон соқчи гуруҳининг кўзини шамғалат қилиб Терекдан кечиб ўтишга муяссар бўлади.⁸⁹

1395 йилнинг 14 апрель сешанба куни Тўхтамишхоннинг армиясини жанговар сафга тизиб жанг қилиш мақсадида келалётганидан хабар топган Темурбек қўшиннинг манғлай (ҳирравул), баранғар ва жуванғар қисмларини олга юритиб душманга қарши боради. Шу куни ҳар бири 300 минг атрофидаги икки армия бир-бирига яқин масофага келиб, ўз қароргоҳларини ўрнатади ва тунни эртанги куни бўлажак ҳал қилувчи тўқнашув ҳаёлида ўтказишади. Ўзининг жанг олиб бориш тасмийилларига содиқ Темурбек қўшин тавочиларига ўрдугонинг гирд айланасини мустаҳкамлаш ва ҳифзлаш, ёвнинг эҳтимолдан холи бўлмаган тунги ҳамласини бартараф этиш чораларини кўришга амр қилади. Қароргоҳ атрофида хандақлар қазилиб, ичига мўндулар ўрнатилади, чапарлардан тўсиқ ҳамда ғовлар бунёд этилади. Бош хандақлар олд томондан қазилган ташқи хандақлар билан муҳофазаланади. *Ўрдугоҳда бемақсад у ёқдан бу ёқда юриш ман қилинади.*⁹⁰

⁸⁷ Қаранг: Хизриев Х.А. Қўрсатилган асар.

⁸⁸ Қаранг: Тизенгауаен В.Г. Сборник материалов. Т.II. – С.170; Хизриев Х.А. Қўрсатилган асар.

⁸⁹ Қаранг. Клавихо Руи Гонсалес. Дневник... – С.143 – 144; Хизриев Х.А. Нашествие... – С.48.

⁹⁰ Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.310.

Жанг майдони сифатида иккала лашкарбоши ҳам ҳозирги Шчодринский ва Шелковский қишлоқлари орасидаги, отликлар бомапол ҳаракат қила оладиган кенг даштни танлайди.⁹¹

1395 йилнинг 15 апрель чоршанба куни Темурбек ва Тўхтамишхон қўшинлари ўртасида иккинчи марта ўша даврнинг онг катта ҳамда даҳшатли жанги бўлиб ўтади.

Соҳибқирон бу гал ҳам ўз аскарларини 1391 йилдаги жанг моғидаги жанговар тартибга тизиб етти қўлга бўлади. Марказда қўп, унинг олдида асосий ҳиравул (манғлай), ортида аса чагдавул жойлашган. Қўшиннинг ўнг қанотида баранғар ва жуванғар ҳиравуллари билан ўрин олган.⁹² Асосий ҳиравул бошқа қўлларга нисбатан олдинда юрган ва душман сафларини ёриб ўтиш вазифасини ўтаган. Чагдавул бошқа қўлларга мадад жўнатиши ҳамда қўлнинг кет қисмида жойлашган олий бош қўмондоннинг кузатув таянчини муҳофаза қилиши керак бўлган. Шу тариқа асосий кучларни ҳимоя қилувчи қисмларни янчиб ўтган қарши томон албатта бошқа қисмларнинг зарбасига дуч келар эди.⁹³

Биринчи қатор оңгил қуролли жангчилардан ташкил топган бўлиб, асосан жангни бошлаб бериш, душман сафларини пароканда қилиш ва саросимага солиш билан банд эди. Оғир қуроллар билан қуролланган иккинчи қатор душмanning асосий зарбасини даф этишга мўлжалланганди. Марказда жойлашган қисм, яъни қўп (ғўл) қўшиннинг ўзагини ташкил этар ва кўп ҳолларда жангнинг тақдирини ҳал қиларди. Қалъа ва кўргонларни қамал қилишда, мудофаа жанглари олиб боришда қўп келувчи пиёда аскарлар бош ҳиравул (манғлай), қўп, баранғар ва жуванғар олдидан ўрин олади. Ўнг ва сўл қанотларнинг илғор қисмлари ҳамда чагдавул фақат суворийлардан иборат эди.

Тактик жиҳатдан бу ҳарбий бўлинмалар мустақил равишда ҳаракат қилар ва фақат олий бош қўмондонгагина бўйсунар эди.⁹⁴

⁹¹ Қаранг: Хизриев Х.А. Нашествие... – С.48.

⁹² Қаранг: Гроков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.311; Хизриев Х.А. Нашествие... – С.49.

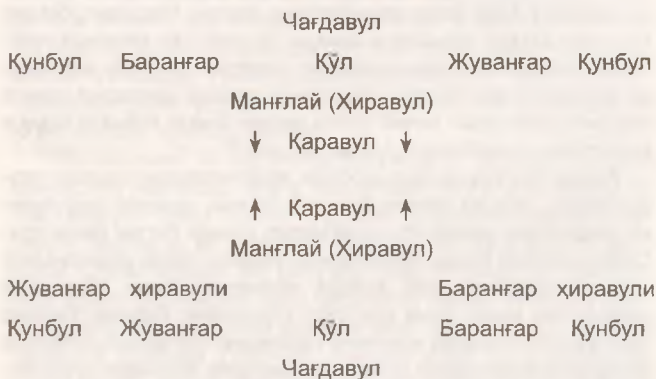
⁹³ Қаранг: Заходер В.И. Империя Тимура // Исторический журнал. 1941. №8 – Б.86; Хизриев Х.А. Нашествие... – С.49.

⁹⁴ Қаранг: История Узбекской ССР. В 4-х т. Т.1. – Ташкент, 1967. – С.455; Хизриев Х.А. Нашествие... – С.49.

Ясолнинг бу тартибда тузилиши бир қатор афзалликларга эга эди. Биринчидан, у отлик ва пиёдаларнинг ёвга ёпирилиб кучли зарба бериш, тинимсиз ҳужум учун қулай вазият яратиш, иккинчидан, ҳиравул ҳамда чағдавул паноҳида қўшиннинг икки каторга тизилиши айлана мудофаанинг мустаҳкам бўлиш имкониятини тўғдиради, душмanning қанотдан ёки айланаб ўтиб орқа томондан зарба беришига тўсқинлик қиларди.⁹⁵

Темурбек қўллаётган ҳарбий усулнинг устун томонларини 1391 йилги жанг чоғида пайқаб олган Тўхтамишхон ҳам ўз армиясини жанггоҳда худди рақибидек жойлаштиради.

Тўхтамиш армиясининг жанговар тартиби

Темурбек армияси ясоли

Чоршанба куни қуёш ўз заррин нурларини ер юзига сочиши билан маърака майдони жунбишга келади. Қарама-қарши томон қўшинлари жанговар байроқларини кўтариб, такбир нидосини айтиб, бир-бирига юзланади. Жанг муқаддими олтин ўрдаликларнинг Қунча ўғлон, Бек Ёрлик ўғлон, Оқтау, Довуд Сўфи ва Удуруку қўмондонлигидаги қўшилмаларининг Соҳибқирон қўшинининг жуванғарига қаттиқ ҳужуми билан бошланади.⁹⁶ Сўл қанотнинг қўққисдан берилган

⁹⁵ Қаранг: Хизриев Х.А. Нашествие... – С.50.

⁹⁶ Қаранг: Хизриев Х.А. Нашествие... – С.51.

зарба натижасида оғир аҳволга тушиб қолганлигидан воқиф бўлган Темурбек ўз ихтиёрида олишувга шай турган йигирма етти сараланган қисмдан кўмак ажратади. Мададга ўз вақтида етиб келган аскарлар душман шиддатини қайтариб, қарши ҳужумга ўтади ва ёвни қочишга мажбур этади. Қочаётганларни таъқиб қилишга қизиқиб кетган анчагина суворийлар жанггоҳдан узоқлашади. Рақиб жангчиларининг йўл қўйган тактик хатоси натижасида вужудга келган вазиятдан фойдаланган Тўхтамишхон ўз сарфларини қайта тартибга солиб, таъқибчиларга зўр беради ва уларни тарқатиб юборади. Қутилмаганда Темурбек қўл остида турган қисмлар душман исканжасига тушиб Соҳибқироннинг ҳаёти хавф остида қолади. Шарафиддин Али Яздийнинг тасвирлашича, Темурбекка биринчи бўлиб кўмакка етиб келган Амир Шайх Нуриддин бошчилигидаги отликлар зудлик билан отдан тушиб, ёпирилиб келаётган хон аскарларини ёйлардан отилаётган шибга ўқи билан тўхтатади. Муҳаммад Озод, унинг биродари Алишоҳ ва Тўкал бавурчи каби амирлар араваларни бир-бирига боғлаб *қуран* ясайдилар.⁹⁷ Темурбек шу аравалар, улар устига қўйилган тура ва чопарлар паноҳида бўлади. Айлана мудофаада қолган Темурбекка Аллоҳдод, Зирбек Жаку, Ҳусайн Малик қавчин бошлиқ аскарлар бўлим-бўлим, фавж-фавж бўлиб ёрдамга кела бошлайди. Бироқ Тўхтамишхон кўшинининг ҳамласи борган сари кучая боради. Қўлдан кўмакка ташланган Муҳаммад Султон баҳодир мирзо ҳамда Устайбек қўмондонлигидаги кучли қисмларнинг жангга кириши, айниқса, Амир Жаҳоншоҳ ва Амир Ҳожи Сайфиддин қўл остидаги аскарларнинг пистирмадан туриб Тўхтамишхон армиясининг жуванғарига кучли зарба бериши вазиятнинг маълум даражада яхшиланишига сабаб бўлади.⁹⁸

Жангнинг иккинчи куни яна Тўхтамишхон кўшинининг ҳужуми билан бошланади. Хон Исабий ва Бахши Ҳожи қисмларидан ташкил топган жуванғарини муҳорабага ташлайди. Темурбекнинг ҳиравулини улоқтириб ташлашга муваффақ бўлган бу кўшин қаноти Соҳибқирон баранғарида жойлашган Амир Ҳожи Сайфиддин туманини қуршаб олади ва тўзитиб юборади. Бир

⁹⁷ Қаранг: Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов... Т. II. – С.176; Хизриев Х.А. Нашествие... – С.51.

⁹⁸ Қаранг: Хизриев Х.А. Нашествие... – С.51 – 52.

қанча жангчиларининг тарқалиб кетганлигидан саросимага тушмаган Амир Ҳожи Сайфиддин туманнинг қолган қисми билан қаршилиқ кўрсатишда давом этади. Ўз сафдошларининг отлардан сакраб тушиб тиз чўккан ҳолда ғаним устига ўқ ёғдираётганлигини кўрган аскарлар орқага қайтиб улар сафига қўшилади. Жангнинг кескин пайтида қийин аҳволда қолган бу туманга Амир Жаҳоншоҳ баҳодир, Темур Хожа Оқбўға ва Рустам баҳодир мирзо мадад қўлини чўзади. Кечгача давом этган жанг ҳеч бир томоннинг устунлигисиз тўхтади.

Жангнинг сўнгги – учинчи куни яна Олтин Ўрда қўшинининг кучли ҳужуми билан бошланади. Тўхтамишхон отлик ва пиедани сафга тизиб, марказ ҳамда қанотларни қўшимча кучлар билан мустаҳкамлаб, ташаббусни ўз қўлига олиш илинжида жасур ва сараланган аскарларини рўпарадан ҳужумга ташлайди.⁹⁹ Айна пайтда, хоннинг ишончли саркардаларидан бири Яғлибой ҳам жуванғар билан жангга қиради. Темурбек бу жуванғарнинг анча заифлашиб қолганини сезган ҳолда асосий зарбани унга қаратади. Темурбек жангчиларининг шиддатли ҳужумларига бардош беролмай пароканда бўлган хон аскарлари қочишга тушади.¹⁰⁰ Тўхтамишхоннинг жуванғари Усмон баҳодир бошчилигидаги Темурбек қўшини баранғари томонидан яқсон қилиниб, улоқтириб ташланади. Яғлибой Усмон баҳодир билан бўлган яккама-якка олишувда ҳалок бўлади.¹⁰¹ Жанггоҳнинг бошқа жойларида ҳам Соҳибқирон кучларининг қўли баланд кела бошлайди.

Ниҳоят, Темурбек бутун жанг майдони бўйлаб ҳал қилувчи ҳужумга ўтади. Уч кун давом этган шафқатсиз кураш натижасида тинкаси қуриган Олтин Ўрда армияси қаршилиқ кўрсатишга мадори қолмайди ва узил-кесил мағлубиятга учрайди.¹⁰² Тўхтамишхон жанг майдонини хослари паноҳида ташлаб қочишга улгуради.¹⁰³ Темурбекнинг ушбу даҳшатли тўқнашув чоғида жуда танг аҳволга тушиб ундан фақат

⁹⁹ Қаранг: Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов... Т.II. – С.465, 466; Хизриев Х.А. Нашествие... – С.58.

¹⁰⁰ Қаранг: Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов... Т.II. – С.208; Хизриев Х.А. Нашествие... – С.53.

¹⁰¹ Қаранг: Хизриев Х.А. Нашествие... – С.53.

¹⁰² Қаранг: Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов... Т.II. – С.121, 178.

¹⁰³ Қаранг: Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов... Т.II. – С.465, Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.312.

бор истеъдод, ғайрат ҳамда кучни ишга солиб шараф билан чиқиб кетиши унинг қудратли ҳарбий кучга эга, салоҳиятли саркарда билан қарама-қарши келганлигидан далолатдир.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Тўхтамишхон армиясининг мағлубиятга учрашига унинг сафидаги баъзи бир лашкарбошилар ўртасидаги ихтилоф ва нифоқ маълум даражада сабабчи бўлади. Жангнинг учинчи куни иккала қўшин бир-бирига юзма-юз келиб жанг бошланиш олдида Дашти Қипчоқ қўшини барангари қўмондонларидан Оқтау бошқа бир қисм сардоридан бор бўлган хунини талаб қилиб хондан ўша нўённи ўлдириш учун ижозат сўрайди. Тўхтамишхондан рад жавобини олган Оқтау жиззакилик қилиб жанггоҳни ўз аскарлари ва қабиладошлари билан ташлаб кетади. Бу қабила Рум ерлари томон йўл олади ҳамда Андрианопол атрофидаги музофотларга ўрнашади. Бу хиёнат Олтин Ўрда хонининг кучини заифлаштириб, қолган қисм аскарларини саросима ва ваҳимага солади.¹⁰⁴

Темурбек хоннинг ўрдугоҳида ташлаб кетилган жуда катта хазина ва бойликка эга бўлади. Соҳибқирон жангда алоҳида ўрнак кўрсатган саркардалар, баҳодирлар ва жангчиларга ўлжани тақсимлаб, ўзи Итилнинг қуйи томонларига қараб чекинган Тўхтамишхонни қўлга тушириш ҳамда унинг Дон (Тан), Днепр (Узи), Қрим ва Марказий Кавказ тоғларидан паноҳ топган қолган-қутган гуруҳларини йўқ қилиш ниятида душман кетидан тушади.

Бу гал Темурбек жанг натижаси билан кифояланиб қолмасдан Олтин Ўрда давлатининг асосий ҳудудлари бўйлаб ҳаракат қилишни режалаштиради. Шимолий Кавказдан тезлик билан йўлга чиққан Соҳибқирон Итил ва Дон дарёлари оралигида юриб, ҳозирги Волгоград шаҳри яқинидаги Тура-тур кечуви орқали Итилдан ўтиб, Олтин Ўрданинг XIII аср ўрталарида қурилган Ўкак шаҳри томон юзланади. Шаҳарни эгаллаб, ғорат қилган Темурбек қўшини хонни Итилнинг юқори оқими бўйлаб таъқиб қилишда давом этади.¹⁰⁵

Булғория орқали Литва қироли Витовт ҳузурига кетишга улгурган Тўхтамишхон¹⁰⁶ изини йўқотиб қўйган таъқибчилар Самара кечигидан бошланувчи йўл бўйлаб ғарбга бурилади.

¹⁰⁴ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. – Б.155.

¹⁰⁵ Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.313; Хизриев Х.А. Нашествие... – С.54.

¹⁰⁶ Қаранг: Хизриев Х.А. Нашествие... – С.53.

Маълум масофадан сўнг жануби-ғарб тарафга қараб от жиловини бурган Соҳибқирон қўшини Днепрнинг чап соҳилида жойлашган шаҳарлардан ўтиб, Қрим яримороли сарҳадларида пайдо бўлади.¹⁰⁷

Шундан сўнг Темурбек Рус ерларига қадам қўяди. Йўл-йўлакай Олтин Ўрда зодагонларидан бирининг ҳарбий кучларини қуршовга олиб, тор-мор этган қўшин Дон дарёсининг юқори оқимида жойлашган Елец шаҳрини эгаллади.¹⁰⁸ Доннинг сўл қирғоғига кечиб ўтган Темурбек сафар давомида улкан ўлжаларни қўлга киритиб, Қуйи Волгабўйидаги Балжаман шаҳрига, у ердан Дон ёқалаб Азов (Азақ)га келади. Қўшин юришда давом этиб Азовдан Кубан чўлларига қараб жўнайди. Шарафиддин Али Яздийнинг қайд этишича, Темурбекнинг елдай учиб келишидан таҳликага тушган черкаслар Азов билан Кубан ўртасидаги яйловга ўт қўйиб юборади. Бир неча кун давомида мовароуннаҳрликларнинг ем-хашак йўқлигидан қаттиқ азият чеккан от-уловлари ҳолсизланади, юриш сурати сусаяди. Бундан дарғазаб бўлган Соҳибқирон черкасларнинг адабини бериб қўйиш мақсадида уларнинг юртларини хонавайрон қилади.¹⁰⁹

Манбаларнинг хабар беришича, Олтин Ўрда шаҳар ва қишлоқлари бўйлаб Темурбек қўмондонлигидаги бош кучлар билан бир қаторда бошқа, нисбатан кичик ҳарбий қисмлар ҳам ҳаракат қилган.¹¹⁰

1395 йилнинг қаҳратон қишида Соҳибқирон армияси Олтин Ўрданинг йирик шаҳарлари – Ҳожитархон ҳамда Сарой ал-жадид тарафга қараб сафарга отланади. Иккала шаҳар ҳам айтарли қаршиликсиз таслим бўлишига қарамай, батамом таланади ва ёқиб юборилади.¹¹¹

1396 йилнинг баҳорида Темурбекнинг ғолиб армияси Дарбанддан ўтиб Озарбайжонга қараб юзланади.

¹⁰⁷ Қаранг: Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов... Т.II. – С.185.

¹⁰⁸ Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.315.

¹⁰⁹ Қаранг: Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.315.

¹¹⁰ Ўша жойда.

¹¹¹ Қаранг: Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов... Т.II. – С.184 – 185; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.317; Егоров В.Л. Историческая география... – С.119; Ртвеладзе Э.В. О походе Тимура на Северный Кавказ // Археолого-этнографический сборник. Т.VI. – Грозный, 1976. – С.103 – 128.

Шундай қилиб, бир йил, яъни 1395 йилнинг кўкламидан 1396 йилнинг баҳоригача ўтган вақт ичида Соҳибқирон томонидан «Олтин Ўрданинг қудратини ва унинг улуғ давлатчилик сиёсатини қайта тиклаш»¹¹² мақсадида сиёсий майдонга чиққан Тўхтамишхоннинг мавжуд иқтисодий, ижтимоий ва ҳарбий имкониятлари барбод этилди. Темурбек берган бу кучли зарбадан сўнг Олтин Ўрданинг аввалги қудрати ва шухратини қайта тиклашга қурби етмади.

ҲИНДИСТОН ФАТҲИ

Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Гиёсиддин Алининг Темурбекнинг Ҳиндистонга қилган юришига бағишланган тарихий асарида битилишича, 1395 йили Тўхтамишхонни мағлуб этган Темурбек Самарқандга қайтади ва қиш фаслини Оҳангаронда ўтказди. Пир Муҳаммад мирзони Мўғлистонга ҳоким этиб тайинлаб, унга чегараолди ҳудудларни мустақкамлашни, Хитой ва Хўтанга қилинажак юриш учун озиқ-овқат ва ем-хашак жамғаришни буюради. Шу орада унга Ҳиндистонда исломнинг мавжудлиги, бироқ у ердаги аҳолининг асосий қисмини мажусийлар ташкил қилиши, мусулмон ҳокимлар будпараст оммадан фақат ўлпон йиғиш билан кифояланаётгани ҳақида бирин-кетин хабарлар кела бошлайди. Мажусий қароқчиларнинг ёвуз ниятларига чек қўйиш, мўминларни улар ўтказаетган зулмдан озод қилиш, савдогар ва сайёҳларнинг хавф-хатарсиз келиб-кетишини таъминлаш каби мақсадларда Темурбек Хитой ва Хўтанга қилиниши лозим бўлган юриш ўрнига Ҳиндистон томон қўшин тортади.

1398 йилнинг 15 августида Темурбек қўшини билан Кобул бўсағасида тўхтади. Сафарда Соҳибқиронга Сароймулк хоним, Улуғбек мирзо ва бошқа шаҳзодалар ҳамроҳлик қиладди. Йўл машаққати, айниқса, Ҳиндистоннинг жазирама иссиқ ва гармселининг аёллар ҳамда ёш болалар соғлиғига ёмон таъсир қилишидан хавотирга тушган Темурбек маҳди улё Сароймулк хоним ва Улуғбекни доруссалтана Самарқандга қайтаришга қарор қиладди. Шу кунлари Чигатой улусининг хони

¹¹² Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда... – Б.288.

Маҳмудхон ибн Суюрғатмишхон Султон Ҳусайн баҳодир, Рустам баҳодир, Жаҳоншоҳ баҳодир, Ғиёсиддин тархон, Ҳамза Тағойбўға барлос, Амир Шайх Арслон, Амир Суюнчак баҳодир ҳамкорлигида Темурбек қароргоҳига келади ва Ҳиндистон саварида иштирок этишга жазм қилганлигини билдиради.

1398 йилнинг 23 августида Темурбек қароргоҳига Темур Қутлуг, Идику ҳамда Хизр Хожанинг элчилари ташриф буюради. Элчилар ҳурмат-эҳтиром билан қарши олинади. Элчиларга зарбоф тўнлар кийдирилиб, уларнинг шарафига базм берилади. Ўша куни Темурбекнинг эътиборли амирларидан Сарибўганинг ўгли, фаросатли, мардлиги ва садоқати тўфайли Форс вилоятининг доруғаси лавозимига тайинланган Шайх Нуриддин Муҳаммад ўрдугоҳга келади. Соҳибқирон лашкари тушган юртга тортиқ сифатида олиб келинган ов қушлари, олтин билан безатилган эгар-жабдуқлар, ажойиб қурол-яроғлар, кийим-кечаклар, қимматбаҳо тошлар, тилла ҳамда кумуш буюмлар йиғилганларни лол қолдиради. Девон муншийлари – дафтардорлари уч кун давомида келтирилган тўхфаларни рўйхатга олиб дафтарга битадилар. Шайх Нуриддин Темурбекнинг олқишига сазовор бўлиб, шоҳона совғалар билан сарафроз этилади.

Афгонлар томондан вайрон келтирилган Эрёб қалъасини ўн тўрт кун ичида қайта тиклашга улгурган Темурбек у ердаги жомеъ масжидини таъмирлаш ва жиҳозлаш ишларини ниҳоясига етказиш вазифасини Амир Шоҳмалик зиммасига юклаб юришни давом эттиради.

20 сентябрь куни Темурбекнинг қўшини Синд дарёси қиргоғига етиб келади. Дарёга мўғулча кўприк солиш ҳақида олий фармон берилади ва кўприк зудликда битирилади. Шу куни қўшни ва йироқ давлатлардан келган элчилар, жумладан, Макка ҳамда Мадинадан ташриф буюрган элчи Муҳаммад Маданийга ўз ватанларига қайтишга ижозат беради. 24 сентябрда музаффар қўшин Синддан кечиб ўтади ва Чўли Хусрав мавзеида тўхтади.

Қисқа муддатли ҳордиқдан сўнг йўлга чиққан қўшин 6 октябрда жуда кенг ва чуқур Чинора дарёси ёқасига тушади.

Уч кун мобайнида қайиқлар ёрдамида боғланган кўприк орқали қўшин қарши қиргоқга ўтади. Октябрнинг 13-куни Талмин шаҳри атрофлари Темурбек қўшинининг ранг-баранг байроқ

ва яловлари билан безалади. Омонлик тилаган шаҳар халқи-га икки юз минг бош қорамол ҳисобида солиқ солинади. Ито-атдан бўйин товлаган баъзи талминлик фуқароларни қаттиқ жазолаган Темурбек 19 октябрь куни Баёқ дарёси қирғоғида жойлашган Жол мавзеида кўнади. Ушбу манзилда Темурбекка томимийлик Нусрат исмли шахс бир неча минг кишилик аскар-лари билан истеҳкомда турганлиги тўғрисида маълумот кела-ди. Соҳибқирон шу ондаёқ кўшинни сафга тизади ва ғанимга қарши юради. Баранғарда Амир Шайх Нуриддин ва Амир Ал-лоҳдод, жуванғарда Амир Шоҳмалик ва Амир Шайх Муҳаммад Эйгу Темур, қўлда Султон Али тавочи хуросонлик пиёдалар билан ҳаракат қилади. Иккала кўшин орасида даҳшатли жанг содир бўлади. Нусрат қисмлари, айниқса, қўлга кучли зарба боради. Қўлнинг қўмондони Султон Али ва қатор амирлар яраланади. Жанг Шайх Нуриддин ва Аллоҳдод бошчилиги-даги ўнг қанот аскарларининг душманни ён томондан айла-ниб ўтиб қуршовга олгунга қадар давом этади. Қайсар ёвни мағлۇб этган Темурбек аскарлари 21 октябрда Жол кўлидан кўп машаққат ва қийинчиликлар билан ўтиб, Шоҳнавоз номли манзилда тўхтайди. Бир неча беклар раҳбарлигидаги қувғин-чи гуруҳлар жангдан қочган Нусрат тарафдорларини таъқиб этиш учун жўнатилади. 1398 йилнинг 24 октябрида Шоҳнавоз-дан кўчилиб, Жанжон қишлоғи қаршисида оқувчи Баёқ дарё-си қирғоғида тушилади. Кўшин икки кун давомида бу дарёдан комага ўтади. Баъзи бир шижоатли аскарлар тўлқинлари жўш уриб турган Баёқдан эсон-омон сузиб ўтишга муваффақ бўла-ди. 25 октябрь куни Мўлтондан Пир Муҳаммад баҳодир мирзо Жанжондаги Темурбек лашкаргоҳига ташриф буюради. Ора-дан тўрт кун ўтгач амирзода катта зиёфат беради ва бобоси Темурбекка арабий аргумоқ отлар, тилла камарлар, идиш-то-воқлар, эгар-жабдуқлар, аёқ (қадах)лар, кийим-кечаклардан анъанага кўра тўққиз тарзда пешкашлар қилади. Пешкашлар-нинг сони икки кун давомида муншийлар ва дафтардорлар то-монидан ҳисобга олиниб рўйхатга битилади.

Соҳибқирон набираси келтирган тортиқларнинг барчаси-ни амирларга, вазирларга, хосларга унвонига ва тутган мав-кейга қараб бўлиб беришни буюради.

Мўлтон қалъаси ва унинг атрофидаги мавзеларни забт этиш чоғида Пир Муҳаммад баҳодир мирзо бошчилигидаги

лашкар оғир қийинчиликларга дуч келади. Сурункали давом этувчи ёмғир мавсуми натижасида юзага келган лойгарчилик кўпгина от-уловларни ишдан чиқаради. Кўшиннинг ҳаракати чекланиб қолади. Вазиятдан фойдаланган ёғий ҳам тез-тез ҳамла қила бошлайди. Бироқ Соҳибқирон сардорлигидаги улкан кўшиннинг ўз вақтида етиб келиши Пир Муҳаммад мирзонинг мушқулини осонлаштиради. Темурбекнинг фармонига кўра Пир Муҳаммадга ўттиз минг от берилади. Натижада уловсиз қолган суворийлар қайтадан отга эга бўлади.

Ноябрь ойининг иккинчи куни Темурбек кўшини Ҳимивол мавзеида кўнади ва бу ердан бир туман отлиқ аскарлари билан Ажудан шаҳри томон илғаб юради. Амир Шоҳмалик ва Давлат Темур тавочи Диболпурга йўналиш учун лашкароҳда қолдирилади. 4 ноябрда Ажудан шаҳри жангсиз қўлга киритилади. Шариат пешволаридан мавлоно Носириддин Умар шаҳарга доруға этиб тайинланади. Шу куни Темурбек Ҳиндистоннинг йирик дарёларидан ҳисобланмиш Ажудандан ўтиб, Холисгири қалъасига етиб келади. Пешин намозини адо этган Соҳибқирон 100 км узоқликда жойлашган Битнир қалъаси сари равона бўлади. Режалаштирилган мақсадга иложи борича тезлик билан етиш йўлида Темурбек бир дақиқа бўлса ҳам ором билмайди. Кунни тунга улаган Соҳибқирон қайд этилган масофани тўхтамасдан босиб ўтади ва мўлжалдаги жой, яъни Битнирга 6 ноябрь куни икки минг суворийдан иборат қисм билан етиб келади.

Битнир қалъаси Ҳиндистоннинг энг мустаҳкам кўрғонларидан бири бўлиб, унга рожа Дулжин ҳокимлик ва кўмондонлик қиларди. Рожанинг қўл остида катта миқдордаги лашкар жам бўлиб, ҳар қандай ташқи ҳужумни бартараф этишга шай турарди. Қалъанинг мустаҳкамлигидан, кўшиннинг кўп сонлигидан бамайлихотир бўлган рожа Темурбекка қарши жанг қилишга қарор беради. Соҳибқирон кўшини ҳам саф тортиб жанггоҳга қараб йўл олади. Баранғарга Сулаймоншоҳ, Шайх Нуриддин ва Аллоҳдод, жуванғарга Халил султон мирзо, Шайх Муҳаммад Эйгу Темур ва ўзга амирлар раҳбарлик қилади. Даствлабки ҳамладаёқ қалъа остонасидаги истеҳкомлар қўлга олинади. Аммо биринчи куни ҳиндуларнинг жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатуви сабабли қалъани забт этишга муяссар бўлинмайди.

Қамалдагиларни осонгина бўйсундириб бўлмаслигини фаҳмлаган Темурбек қалъани қамалга олишни, ҳар амир ўз қисми жойлашган позиция – *бўлжардан* истеҳком сари ер ости йўли – *нақб* қазилгани амр қилади. Темурбек аскарлари амалга ошираётган ишни қалъа деворлари устидан ва буржу боруларидан кузатиб турган ҳиндулар қаршилик кўрсатиш бефойда эканлигини тушуниб етадилар, уларнинг улуғлари Соҳибқирон қошига бўйин эгиб келиб омонлик беришни илтимос қиладилар. Темурбек уларнинг илтимосини қондиради. Рожа Дулжин қалъадан ўз муовини ва ўғлини турли-туман тухфалар – лочинлар, арабий аргумоқлар, зебу зийнатлар билан Темурбек қароргоҳига жўнатади. Соҳибқирон уларнинг иккаласига зарбоф тўнлар, олтин билан безатилган шамширлар ҳадя этади ва қалъага қайтиб кетишга ижозат беради.

8 ноябрь куни қалъадан Шайх Саъдуддин Ажудоний ҳамроҳлигида чиққан рожа Дулжин Темурбек қароргоҳига келади. Соҳибқиронга ов қушлари, олтин билан безатилган эгар-жабдуқлар, тубучоқ отлар пешкаш қилинади. Барча беклар, амирлар ва амирзодаларга саман отлар ҳадя этилади. Ўз навбатида, рожа ҳам зарбоф тўн, мурассаъ камар ва тож билан тақдирланади. Битнир қалъасидан 13 ноябрда йўлга чиққан Темурбек қўшини бир қанча манзилларни босиб ўтиб, аҳолиси тумтарақай қочиб кетган Фатҳобод кўрғони атрофида тўхтади. Қочоқлар ортидан қувғинчилар тайин қилинган, 17 ноябрда бу ердан отларга минилиб, Рахтпур истеҳкомидан ўтилиб, Аҳруний қалъасига етилади ва шу манзилда қўшин бўлжари белгиланади. Эртасига сафар ҳаракатлари давом эттирилади. Тухна мавзеи зафарли қўшин туғлари билан безалади. Бу ернинг аҳолиси ҳам Темурбекнинг келаётганлигидан хабар топиб яшаш жойларини тарк этган, атрофдаги дашт, ўрмон ва тоғу тошлардан паноҳ топганди. Мавлоно Носириддин Умар ва Таваккал Қарқара қўмондонлигидаги таъқиб учун жўнатилган отлиқ гуруҳ қочоқларнинг бир қисмини қиличдан ўтказиб, бир қисмини асир олиб, анчагина қорамолни ўлжа қилиб келади. Орадан икки кун ўтгандан сўнг Соҳибқирон Тухнани тарк этади. Сулаймоншоҳ баҳодир бошчилигидаги ўғруқни Сомона шаҳри томон жўнатган Темурбек яширинишга улгурган життонларнинг жазосини бериш мақсадида от суради. 21 ноябрь куни

Темурбек кўшини Сомона шаҳри яқинидан оқувчи Кўҳгар дарёси бўйида ўғруқ билан кўшилади ва тўрт кун давомида шу ерда муқим туради. 25 ноябрда Темурбек отланиб Пули Кўйлага етиб келади ва илғор учун тўрт томонга юриш қилган Султон Маҳмудхон, Султон Ҳусайн баҳодир мирзо, Рустам баҳодир мирзо, Ғиёсиддин тархон, Жаҳоншоҳ, Шайх Арслон, Ҳамза Тағойбўға, Амир Мубашшир, Севинчак баҳодир раҳбарлигидаги кўшин билан кўшилади. Тонгласи Пули Кўйладан эсон-омон ўтилиб, Шоҳмалик раҳбарлигида етиб келган ўғруқ билан дийдор кўришилади. Шундан сўнг Соҳибқирон кўшинни жанговар тартибга тизиб Деҳли шаҳри сари равона бўлади. Баранғарда Пир Муҳаммад баҳодир мирзо, Рустам баҳодир мирзо, Халил султон мирзо, Сулаймоншоҳ баҳодир, Амир Шайх Нуриддин, Мизроб мирзо, Ёдгор барлос ва бошқа амирлар, жуванғарда Султон Маҳмудхон, Султон Ҳусайн баҳодир мирзо, Жаҳоншоҳ баҳодир, Амир Шоҳмалик, Шайх Арслон, Шайх Муҳаммад Эйгу Темур, Севинчак баҳодир, қўлда ўнг минг аскардан иборат гвардия – *сонсиз*, Аллоҳдод, Али Султон тавочи ва бошқа туманларнинг саркардалари йигирма куруқ (40 км) масофада ҳаракат қилиб боради.

Қальаи Асинди ва Туғлуқпур ҳисорини йўл-йўлакай забт этган улкан кўшин 2 декабрь куни кимсасиз қолган Панипатга етиб келади. Шаҳар омборларида сақланаётган катта миқдордаги ғалла сипоҳга ва мулозимларга олий фармонга биноан тақсимланади. Орадан икки кун ўтгач баранғар ва жуванғар қўмондонлари биргаликда қисмларнинг қурол-яроғларини, кийим-кечакларини назардан ўтказадилар. 6 декабрь куни баранғар беклари Деҳли шаҳридан 2 фарсанг масофадаги Жаҳоннумой мавзеигача бўлган жойларга ҳужум қилиш ҳақида Темурбек буйруғини бажаришга киришади. Ҳужум чоғида қўплаб мажусийлар талон-торож қилинади, асир олинади. Улкан ғаниматни қўлга киритган аскарлар ғолибона ва шодиёна аскаргоҳга қайтиб келади.

9 декабрда Соҳибқирон Жаун дарёсидан кечиб ўтиб, теварак-атрофи ям-яшил ўтлоқ билан қопланган Луни қальаси яқинида тушади. Аввалроқ қальага жангу жадалсиз таслим бўлишни таклиф этиш мақсадида Жаҳоншоҳ, Шоҳмалик ва Аллоҳдод юборилганди. Лекин бу ердаги Маллухоннинг тарафдорлари таклифни қабул қилмай қаршилиқ кўрсатишни

маъқул кўради. Қалъа аҳлининг бундай қароридан бохабар бўлган Темурбек зудлик билан қалъагирлик асбобларини шайлашни, тўш-тўшдан нақблар қазишни амр қилади. Хуфтон намози вақтида қалъа таслим бўлади. Ичкаридаги мажусийларнинг аксарияти ўз хотин-халажи, бола-чақаси ва уй-жойини ёқиб юборади. Темурбек кўшини тунни қалъа ташқарисида ўтказди. Эртасига кўрғонда уруш ҳаракатларини давом эттираётган Маллухоннинг содиқ навкарлари Соҳибқирон аскарларининг шиддатли ҳамласига бардош беролмай яқсон бўлади. Қалъа ғорат қилинади.

Декабрнинг 11 кунини Темурбек Луни қалъасини тарк этиб, Жаҳоннумой яқинидаги Жаун дарёси қирғоғи бўйлаб юришни давом эттиради. Дарёдан гузар топилгач, орқага қайтишга ва ўрдугоҳга тушишга буйруқ берилади. Бу ерда кўшин икки кун ором олади.

Рабиулохир ойининг биринчи кунини, яъни 11 декабрда Соҳибқирон Амир Сулаймоншоҳ баҳодир ва Амир Жаҳоншоҳ баҳодирларни Дехли шаҳрининг жанубида жойлашган юртларни ғорат қилиш учун жўнатади. Ўзи эса етти юзтача зириқпўшлар ҳамроҳлигида Жаҳоннумой атрофларини синчиклаб кўздан кечиради, жойнинг тузилишига, у ердаги объектларга диққат-эътиборни қаратади. Кузатув ниҳоясига етгач, Темурбек бўлажак жанг майдонининг ўрнини белгилайди. Шу орада Маллухон тахминан тўрт минг отлик ва беш минг пиеда аскарлар ҳамда йигирмата фил билан қалъадан ташқари чиқиб Темурбек кўшинига қарши кела бошлайди. Жаун дарёси ёқасида турган Севинчак баҳодир ва Саййид Хожа Мубашшир бошчилигидаги уч юз кишидан иборат гуруҳни ҳиндлар ўққа тутди. Кўмак учун етиб келган икки катта мададкор қисм Маллухон лашкарига селдай ёпирилиб дастлабки ҳужумдаёқ ғанимни Дехли томон юз буришга мажбур қилади. Тартибсиз чекинаётган рақибини тезкорлик билан таъқиб этган Соҳибқирон ўзининг осмонўпар саропардасини 1398 йилнинг 11 декабрида Дехли шаҳри бўсағасидаги мавзеда тикади. 13 декабрь кунини Темурбек Луни қалъасининг шарқроғида лашкароғ қуришни ҳукм қилади. Соҳибқироннинг қароргоҳида машварат бўлиб ўтади.

Ҳарбий кенгашда юришда иштирок этаётган амирзодалар, улуғ амирлар, кўшун, туман сардорлари, аркони давлат

ҳамда ғуломлардан ташкил қилинган ўн минг кишидан иборат олий бош қўмондоннинг шахсий гвардияси ҳисобланмиш сонсиз иштирок этиш шарафига муяссар бўлади. Темурбек машваратда кутилаётган даҳшатли жангни олиб бориш, ғаним билан жангга кириш, унинг сафларини орқа томондан айланиб ўтиб бузиш, саваш гирдобидан қандай чиқиш тартиб-қоидаларини бамайлихотир, аниқ ва равшан ифода этади. Ҳарбий ҳаракатларнинг муқаддимаси ва якунининг қай маромда бориши ишонч билан таърифланади. Ҳиравул, баранғар, жуванғар, қўл, чағдавул ва сонсизнинг жанггоҳдаги ўрни аниқ кўрсатилади. Бу қисмларнинг жанг чоғида амалга оширадиган вазифалари, душман ҳамласини қайтариш ва қайта ҳужумга ўтиш усуллари белгиланади. Соҳибқирон баён этаётган фикр-мулоҳазалардан унинг бўлажак жангда ғалаба қозонишига иймони комиллигини сезиб турган машварат аҳли ҳарб ишидаги бор билим ва тажрибаларини ишга солиб, зафар байроғининг янада маҳобатлироқ ҳилпирашига ўз ҳиссаларини қўшишга яқдиллик билан аҳд қиладилар.

Ушбу кун тарих машъум бир воқеанинг шоҳиди бўлади. Йирик лашкарбошилар ва мирзоларнинг Синд дарёси қирғоқларидан Деҳли остонасигача бўлган сафар пайтида асир қилинган юз мингдан ортиқ мажусий ҳиндларнинг Султон Маҳмудхон билан кутилаётган жангда ўз юртдошлари томон оғиб, Соҳибқирон сипоҳига ортдан хавф солиши эҳтимолдан холи эмаслиги, шу сабабли уларнинг бахридан ўтиш мақсадга мувофиқ деган фикрлари Темурбек томонидан инобатга олинади.

Натижада ўрдугоҳга жам бўлган тутқунлар ёппасига қиличдан ўтказилади.¹¹³

15 декабрда Темурбек бошчилигидаги Мовароуннаҳр қўшини Жаун дарёси ёқалаб ҳаракатни бошлайди. Дарёни кечиб ўтиб қарши қирғоқдаги Пуштаи Баҳоли тепалигига туташган жарлик ичига хавф-хатардан холи бўлиш мақсадида жойлашади. Икки кун дам олган қўшиннинг илғор, ўнг қанот, сўл қанот, марказини жанговар тартибга тизган Соҳибқирон 17 декабрь куни маърака майдонига қараб юради.

Баранғардан Пир Муҳаммад баҳодир мирзо, Сулаймоншоҳ баҳодир ва ўзга амирлар, жуванғардан Султон Ҳусайн баҳодир

¹¹³ Қаранг: Гиясиддин Али... Дневник... – С.111.

мирзо, Халил султон баҳодир мирзо, Жаҳоншоҳ баҳодир ва бошқа саркардалар, ҳиравулдан Рустам баҳодир мирзо, Шайх Нуриддин, Шоҳмалик, Аллоҳдод сингари амир ва беклар ўрин олганди. Соҳибқирон ўз шахсий гвардияси – *сонсиз*, кўмак учун мўлжалланган қисмлар билан қўлда жойлашади.

Рўпарада шаҳзода Султон Маҳмуд, Маллухон ва бошқа бир қанча ҳинд саркардалари раҳнамолигидаги ўн минг кишилик суворий, йигирма минг сара пиёда ва бир юз йигирмата жанговар филдан таркиб топган қўшин ҳам сафга тизилиб, осмоний кўмак ва раббоний мададга суянган ҳолда лашкар тортиш қондаси ва қўшин безатиш услубига биноан асбоб-аслаҳаларини тартибга солиб, урушу тўқушга шайланади. Қўшин сафи олдида ҳаракат қилувчи тоғмонанд ҳайбатли филларнинг хартумлари бир-бирига боғланган, филлар устига думалоқ кажавалар ўрнатилган, уларда бир неча тирандозлар жойлаштирилганди. Филлар қатори ёнидан тўп отувчилар, яъни раъдандозлар ўрин олади.

Темурбекнинг ҳумоюн қўшини кўпдан-кўп жангу жадалларда иштирок этган, манаман деган рақиб лашкарларини синдирган, унга ўша даврдаги ҳарбий санъатнинг барча сир-асрорлари, қонун-қоидалари маълум ва ойдин эди. Бирок музаффар мавкиб мана шу кунга қадар девларни ҳам қочишга ундайдиган, кўнғироқ ва занглар тақилган даҳшатли филлар ёрдамида жангга отланган душман билан юзма-юз келмаганди. Айниқса, илгари филларни кўрмаган отларнинг ҳуркиб қочиши темурийларни анча қийин аҳволга солиб қўяди. Баъзи жангчилар ғулғулага тушади, уларни ваҳима босади. Иккала қўшин бир-бирига жуда яқин масофага келган чоғда Темурбек ўз қароргоҳи ўрнатилган Баҳоли дўнглигидан атрофни кузата бошлайди. Дўмбира овози, ноғора наъраси, карнай-сурнай садоси остида қаравул ҳамда илғор қисмларнинг тўқнаш келиши жанг бошланганлигидан далолат беради. Ушбу лаҳзада Соҳибқирон сарой мулозимларидан Мавлоно Носириддин Умарга тош устига жойнамоз тўшашни буюради. Темурбек Яратганга ҳамду санолар айтиб, ундан кўмак ва шафоат тилаб икки қатла саждага боради. Бу пайтда Шайх Нуриддин, Шоҳмалик, Аллоҳдод ва бошқа номдор амирлар қўмондонлигидаги ҳиравул қисмларнинг аҳволи оғирлашиб қолган, душман кучларининг асосий зарбасини

қайтариш уларнинг зиммасига тушганди. Анчагина талафот кўрган илғорга ўз вақтида берилган кўмак ўзини ўнглаб олиш имкониятини яратар, ғаним эса марказ – қўлга суқилиб кириш имкониятидан маҳрум бўларди.

Вазиятнинг ўта хавфлилигини сезиб турган Темурбек қўлдан нафақат ҳиравулга, балки душманнинг шиддатли хужумларини даф этиш билан банд бўлган баранғарга ҳам Али Султон тавочи қўмондонлигидаги отлик қисми зудлик билан мадад сифатида ажратади. Ўз вақтида берилган ёрдамдан баҳраманд бўлган, жанговар руҳи кўтарилган ҳиравул ва баранғар аҳли янги куч-ғайрат билан ёвга ташланади ҳамда ташаббусни ўз қўлига олишга муяссар бўлади. Илғор қисм ва ўнг қанот аскарларининг жанг чоғидаги жасорати ва матонати бошқа қўшин қисмлари жангчилари кучига куч, қувватига қувват кўшади. Қуролдош дўстларининг мардлиги ва қахрамонлиги уларни жасоратга ундайди, ғалабага илҳомлантиради. Бу қисмлар баъзи бир аскарларни саросимага туширган баҳайбат филларни писанд қилмай уларга найза санчар, олов ва тутуни ҳаммаёқни тутувчи, гумбир-гумбири жанггоҳни ларзага келтирувчи тўп – раъдларни кўзга илмай душман кишиларини қиличдан ўтказарди. Филлар устидаги кажавадан ўрин олган ғаним ўқчилари туркий мерганлар отган ўқлардан тутдай тўкилар, от ва фил оёқлари остида қолиб ҳалок бўларди. Айниқса, ярадор филларнинг филбонларни улоқтириб орқага қарамай қочиши ҳинд аскарларига катта қирон келтиради. Ўқ ва найза санчилишидан заҳмат етган бу ҳайвонлар ҳинд суворий ва пиёдаларини поймол қилади, қаторларни янчиб ўтади ва тўзитиб юборади. Ёв сафларида парокандалик ва бошбошдоқлик аломатлари сезила бошлайди. Бундай ҳолатнинг вужудга келишига Пир Муҳаммад баҳодир ва Сулаймоншоҳ баҳодир қўмондонлигидаги баранғар, Султон Ҳусайн баҳодир, Халил Султон баҳодир, Жаҳоншоҳ баҳодир, Ғиёсиддин тархон саркардалигидаги жуванғар, Рустам баҳодир, амирлар Шайх Нуриддин, Шоҳмалик, Аллоҳдод раҳбарлигидаги ҳиравул, ниҳоят, Соҳибқирон бошчилигидаги қўл жангчилари ўзларининг улкан ҳиссаларини кўшади. Душман қўшини кўп қурбон кўришига қарамай сабот ва матонат билан қаршилик кўрсатар, мардлик ва жасурлик намуналарини намоиш этарди. Бироқ

борган сари уларнинг сафи сийраклашиб, қаршилик кўрсатиш имкониятлари чеклана боради. Ниҳоят, Темурбекнинг ҳиравул, кунбул ва қўл қисмлари рақиб кўшинини қуршовга олишга муваффақ бўлади.

Филлар қўлга киритилади. Жанггоҳ минглаб ғаним аскарларининг мурдалари билан тўлиб кетади. Кичик отлик гуруҳ ҳимоясида жанг майдонини ташлаб қочган Султон Маҳмуд ва Маллухон Деҳли шахрига нажот топиш мақсадида беркинади. Жанг ниҳоясига етгач, Соҳибқирон барча амирзодалар, лашкарбошилар, бек ва амирларни ўз қароргоҳига муҳорабанинг қай йўсинда борганлиги, баранғар, жуванғар, қўл, ҳиравул, кунбул, сонсиз ва бошқа қисмларнинг жанг майдонида қандай ҳаракат қилганлиги, ғаним билан бўлган аёвсиз курашда алоҳида жасорат, матонат ва қаҳрамонлик намуналари кўрсатган аскарлар, қўмондонлар, ҳарбий бўлинмалар, қисмлар ҳақида ҳисобот беришга тўплайди.

Ўнг қўл, сўл қўл, марказ, илғор ва бошқа қисм саркардалари, амирзодалар, номдор беклар ҳамда амирлар ўзлари бошқарган қисм ва бўлинмаларнинг қолаверса, ҳар бир жангчининг кучли душман билан бўлган тўқнашувда Соҳибқирон белгилаган режа бўйича ҳаракат қилганлиги, ёвнинг кучли хужумлари мардонавор қайтарилгач, унга қақшатқич зарба берилганлиги, ғалабани қўлга киритишда марказ – қўлдан ўзга қисмларга ўз вақтида бериб турилган мададнинг ҳал қилувчи аҳамият касб этганлиги, ғалаба ёр кўшинининг ҳар бир аъзоси – жанг сафининг диловарлари, диловарлик маъракасининг паҳлавонлари, қаҳрамонлик жанггоҳининг баҳодирлари бўлмиш марду майдон кишилар, душман қанчалик қасд қилмасин, ҳаммасини орқага кайтарганлиги, иш ўқу ёй отишдан тигу найза санчиш ва яккама-якка олишишгача етганлиги, ботирларнинг урға-ур, ҳаё-ҳай, ҳайқириқ ва наъраларидан маъракагоҳ ларзага келганлиги, дўмбира, ногора, карнай, сурнайлар овозидан гардун қулоғи кар бўлганлиги ҳақида тўлқинланиб ва жўшиб ҳикоя қиладилар. Айниқса, Халил Султон баҳодирнинг маъракада кўрсатган қаҳрамонлиги ва жасорати ҳаммани қойил қолдиради. Эндигина ўн беш ёшга қадам қўйган мирзода жанг алангаси айни авжга чиққан, икки мухалиф худди довул натижасида жунбишга келган икки денгиз тўлқинларидек бир-бирига туташган маҳалда қаҳр-ғазаб

шамширини баланд кўтариб ғаним аскарларига ўз ўлжасига чапдастлик билан ташланган арслон мисол ҳамла қилади. Темурий жангчиларга хавф солаётган тоғсифат филларга қарши дадил ҳаракат қилиб улардан бирини ўлжа олади ва бобоси Темурбек ҳузурига олиб келади. Тўла эъзозу икромлар билан Халил Султонни бағрига босган Темурбек навқирон мирзо кўрсатган шижоат, мардлик ва садоқат ҳар қандай таҳсинга лойиқлигини аҳли лашкарга маълум қилади ҳамда ушбу қахрамонлик лавҳаларини тарих саҳифаларига зарҳал ҳарфлар билан битиб қўйишга ижозат беради. Сўнг шикаст топган душманини таъқиб қилиб борган Темурбек қўшини пешин намози вақтида Деҳли дарвозалари ёнида пайдо бўлади. Шаҳар халқига ҳеч қандай озор етказилмай Соҳибқирон от жиловларини орқага буришга ва Лаби ҳовузи хос номли жойда кун ботгунча тўхташга ҳукм қилади.

Чоршанба кунига ўтар кечаси Султон Маҳмуд, Маллухон ва бошқа бир қатор ҳиндистонлик сардорлар Деҳлининг жанубий дарвозалари орқали қочишга юз тутганлиги ҳақида маълумот олинади. Темурбек ўша заҳотиёқ амирлар билан маслаҳатлашиб, қочоқларни таъқиб қилиш учун қувғинчи гуруҳ жўнатади.

Эртасига, яъни 18 декабрь куни Соҳибқироннинг зафар белгилари битилган байроқлар билан сарбасор бўлган омонўпар саропардаси қабул учун майдон дарвозаси рўпарасидаги ийдгоҳга тикилади. Деҳли шаҳрининг бузурглари, саййидлари, қозилари, аъёнлари тўпланишиб ташқари чиқади. Маллухоннинг собиқ ноибларидан Фазлуллоҳ Балхий каби уламолар, девонхона хизматчилари, шайхлар ҳам булар билан биргаликда келиб Темурбек гиламини ўпиш шарафига муяссар бўладилар. Келганлар Соҳибқирондан деҳлиликларнинг гуноҳидан ўтиб, уларга омонлик беришни илтимос қилади. Пир Муҳаммад баҳодир мирзо, Сулаймоншоҳ баҳодир ва бошқа амиру беклар шу илтимосни қондириш маъқул деган фикрни билдирадилар.

Жума куни Мавлоно Носириддин Умарга фозилу фузало, олиму уламо, шайху машойих, садру судур ва бошқа аркони давлат ҳамроҳлигида шаҳарга кириб, Темурбек Кўрагон номига хутба ўқишга амр қилинади.

Темурбек эришилган зафарларнинг безаги бўла олувчи бу тарихий ғалабани осон қўлга киритишда мададкор бўлган

Тангрига шукроналар айтишга ва миннатдорлик туйғуларини адо этишга киришади. Ҳумоюн кўшинининг фатҳи хабаридан иборат фатҳномалар рубъи маскуннинг атроф жавониб ерларига шамолдек тез учувчи чопарлар орқали юборилади.

1399 йилнинг биринчи январида Соҳибқирон музаффар кўшинга Ҳиндистон юриши ниҳоясига етганлиги, йирик жангларда улкан ғалабалар қўлга киритилганлиги, кўпдан-кўп қалъа, ҳисор, шаҳар, вилоят ва юртлар забт этилганлиги, бəҳисоб молу дунё, зебу зийнат, асиру тутқунлар ўлжа қилинганлиги, энди Ватанга, доруссалтана Самарқандга қайтиш вақти келганлиги тўғрисида фармони олийни эълон қилади.

ЯШИННИНГ СЎНИШИ

Шимоли-ғарбий Онадўлига Ўрта Осиёдан кўчиб келган қайи қабиласи асосида шаклланган Салжуқийлар салтанати XIII асрнинг охирига келиб Европада бир қатор йирик ғалабаларни қўлга киритади. Булғория ва Сербиянинг турклар томонидан забт этилиши Венгриянинг мустақиллигига тўғридан-тўғри хавф сола бошлайди. Венгрия қироли Сигизмунд қумондонлигидаги Ғарбий Европа рицарларидан ташкил топган юз минглик армиянинг 1396 йил 25 сентябрь куни Дунайнинг ўнг қирғоғида жойлашган Никополь шаҳри бўсағасида султон Боязид I Илдирим кўшини томонидан тор-мор қилиниши туркларга шарти кетиб, парти қолган Византия империяси қаршилигини синдириб, унинг пойтахти Константинополни эгаллашга йўл очиб беради.¹¹⁴ Бироқ тез орада халқаро вазиятда кескин ўзгаришлар содир бўлади ва усмонийлар салтанатининг тақдири қил устида қолади.

Шиддатли ғарбий амалиётлар туфайли Европанинг катта қисмини бўйсундирганлиги учун Илдирим, яъни яшин, чақмоқ лақабини олишга муяссар бўлган султон Боязид I ҳамда ўз ғарбий қудратининг чўққисида бўлган жаҳонгир Темурбек мақсадлари Кичик Осиёда тўқнаш келади.

¹¹⁴ Қаранг: Умняков И. Из истории... – С.3; Петросян Ю.А. Османская империя. Могущество и гибель. – М.: Наука, 1990. – С.10 – 36; Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 году. – М.: Наука, 1983. – С.32 – 54.

РУМ СУЛТОНИ БОЯЗИД ИЛДИРИМ БИЛАН БЎЛГАН ЖАНГ

Тарихнинг далолат беришича, Темурбек ўз қўшини билан Шарқий Онадўли сарҳадларига 1386 йили илк қадам қўйган ва Арзинжон шаҳри яқинида туркларнинг катта ҳарбий қўшинларини мағлуб этган эди.¹¹⁵ Орадан саккиз йил ўтгач, 1395 йили Соҳибқирон бу ўлкаларга иккинчи бор юриш қилади. Усманийларнинг Сивосгача бўлган анчагина ерлари талон-торожга дучор бўлади. Боязид Илдириمنىнг ўғли, Сивос вилоятининг ҳокими Эртўғрул Темурбекка қарши ҳаракатларнинг бирида ҳалок бўлади.¹¹⁶ Фатҳ этилган Сивосдан кутилмаганда Соҳибқирон Ҳалаб, Дамашқ ва Бағдодга қараб от суради.

Ироқ, Шом, Дашти Қипчок, Ҳиндистон сингари мамлакат ерларини хос ўзиники қилишга муяссар бўлган Темурбек салтанатнинг жануби-ғарбий чегараларига яқин жойлашган Болқон ҳамда Кичик Осиёда барпо этилган қудратли усмонийлар давлатининг кучайиб кетишидан, албатта, манфаатдор эмасди.

1401 йилнинг қиш кунларини Қорабоғдаги қишловда ўтказётган Темурбек айна пайтда Византиянинг пойтахти Константинополни ҳам қуруқлик, ҳам денгиздан муҳосара этиб, мустаҳкам ва кучли истеҳкоми бўлган бу шаҳарни қўлга киритиш бахтига муваффақ бўлолмай турган Туркия Султони Боязид I Илдириим (1389 – 1402) қароргоҳига элчи юбориб, ундан византияликларнинг турклар томонидан забт этилган барча ерларини эгаларига қайтариб беришни қатъий талаб қилиб қўяди.¹¹⁷ Темурбекнинг масалани бундай аллозда кўндаланг қўйишидан дарғазаб бўлган, шунингдек, яқинлашиб келаётган хавфнинг нақадар даҳшатли эканлигини унчалик кўзга илмаган, маълум даражада манманлик ва мутакаббирликка берилган шижоатли ҳамда қизиққон Боязид, ўз навбатида, дағал, ҳақоратомуз сўзлар билан битилган жавоб мактубини Соҳибқиронга йўллайди.

¹¹⁵ Петросян Ю.А. Османская империя... – С.26.

¹¹⁶ Қаранг: Рансимен С. Падение... – С.49; Петросян Ю.А. Османская империя... – С.27.

¹¹⁷ Қаранг: Умняков И. Из истории... – С.3.

Ибн Арабшоҳ Боязид мактубининг куйидаги курақда турмайдиган жумлалар билан тугалланганини алоҳида қайд этади: «Мен биламанки, бу сўзлар сени ҳеч тўхтамасдан бизнинг мамлакатимизга томон отлантиради. Агар сен (биз томонга) келмансанг, сенинг хотинларинг уч талоқ бўлсин. Агар сен менинг юртимга келсанг-у, мен сенга қарши қатъий уруш қилмай қочсам, у вақтда менинг хотинларим узил-кесил уч талоқ бўлсин».¹¹⁸

Айни замонда, султон ўз кучларини Константинопол қамалидан олиб Темурбекка кучли зарба бериш ниятида Онадўлида жамлай бошлайди.¹¹⁹

Султон Боязид Бурса шаҳрида турган чоғда Темурбек жунатган элчи иккинчи бор ўша талаб билан унинг қароргоҳига келади. Соҳибқирон билан бўлажак жангга ўзининг ғалаба қозонишига тўла ишонган Боязид элчини: «Майли, Темур урушини бошлайверсин. Мен у билан сулҳ тузишдан жанг қилишни афзал кўраман», – деган жавоб билан қайтариб юборади.¹²⁰ Натижада Темурбек султонга қарши юришга жазм қилади. Руи Гонсалес де Клавихо Темурбекнинг Боязидга қарши қўшин тортиш сабабини мана бундай тушунтиради: Арзинжон ҳокими Тахуртаннинг ерлари усмонийлар давлати мулклари билан чегарадош эди. Тахуртанга тааллуқли ерларга, айниқса, Камоҳ қалъасига эга бўлиш ниятида юрган Боязид ундан қалъани топширишни ва бож тўлашни талаб қилади. Тахуртан султонга бож тўлаши мумкинлигини, аммо қалъани асло бермаслигини баён қилади. Боязид Тахуртанга элчи йўллаб қалъани нима бўлса-да бериши лозимлигини, акс ҳолда бор мулкларидан ажралишини билдиради. Тахуртан ушбу вақтда Эронда ҳарбий ҳаракатлар олиб бораётган Темурбекка совға-саломлар билан мактуб жунатади. Мактубда у Соҳибқироннинг тобеси эканлигини билдиради ва ундан мадад сўраб ҳимоясига олишини илтимос қилади. Темурбек Боязидга элчи юбориб ундан Тахуртан ва унинг фуқароларига ҳеч қандай зарар етказмаслиги лозимлигини талаб қилади.¹²¹

¹¹⁸ Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 2-китоб. – Б.258 – 259.

¹¹⁹ Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. – Б.258 – 259; Петросян Ю.А. Османская империя... – С.26; Рансимен С. Падение... – С.49.

¹²⁰ Қаранг: Петросян Ю.А. Османская империя... – С.26.

¹²¹ Қаранг: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник... – С.66.

«Равзат ус-сафо»да ўз манзилларига қайтишга ижозат берилган турк элчиси орқали султонга юборилган мактубнинг мазмунни қуйидагичадир:

«Чун жиҳод ва ғизо ойини ул мамлакатда қойимдурур ва бизнинг мижозимизга мувофиқ эрмасдурким, ул диёрга мансур лашкар убуридин осиб етгай. Ва биз мунча мадороти тариқин маслук тутадурмизким, агар Тахуртаннынг мутаалиқотин юбориб фарзандларнинг бирин бизнинг қошимизга равона қилсанг, то ани ўз фарзандларимиздин киромийрок тутадурмиз ва икки ародин муҳолифат ғубори туруб Рум мамлакати санга топширулғай. Ва ул диёрнинг одамлари шул васила билан форигбол ва осудааҳвол бўлуб, куффор иноди дафъига ва фузжор фасоди раъига машғул бўлғай. Ва ёвуқдурким, агар муҳим бу минвол била ўтса мунинг баракоти дунё ва охиратда ҳамманинг рўзгорига восил ва мутавосил айланғай».

Рум ерларини мукамал билувчи қулавуз – йўлбошловчилар тайин қилинган, Соҳибқирон қўшинни кўриқдан ўтказишни тавочиларга буюради. Яқинлашиб келаётган жангнинг турклар учун ҳаёт-мамот жанги эканлигини, шу сабабли уларнинг бир томчи қони қолгунча саваш қилишлари табиий эканлигини жуда яхши пайқаган Темурбек Самарқандга чопар йўллаб тахт вориси ҳамда валиаҳд Муҳаммад Султон мирзо ибн Жаҳонгир мирзога атоқли саркарда Амир Ҳожи Сайфиддин ҳамроҳлигидаги мадад кучлар билан тезликда ҳузурига етиб келишга амр қилади. Ўзи эса Румга юзланади ва 1399 йили Боязид томонидан фатҳ қилинган, Арзинжон шаҳридан 38 км узоқликда, Фрот дарёсининг ғарбий соҳилида жойлашган Камоҳ қалъаси олдида тушади. Камоҳ қалъаси ғоят пишиқ, мустаҳкам ва баланд бўлиб, бир тарафидан унинг деворлари тагидан Фрот дарёси оқиб ўтса, иккинчи тарафдан буржу боруларини кенг бир водий ҳимоя қиларди. Водийга киришнинг асло имкони йўқ эди, чунки у жой Фрот дарёсига қўйиладиган ирмоқ йўли эди. Қолган икки тарафда эса қир ва тепаликлар мавжуд бўлиб, у ердан қалъага яқинлашиш мумкин эмасди. Мирзо Муҳаммад Султон ва Амир Ҳожи Сайфиддин бошчилигидаги Мовароуннаҳр қўшини етиб келгач, Темурбек Камоҳ қалъасини эгаллаш вазифасини валиаҳд набираси зиммасига юклайди.

Қалъа муҳосараси 1402 йилнинг май – июнь ойларида содир бўлади. Темурбек қалъага унинг орқа томонида жойлашган эгри-бугри водий орқали яқинлашишга қарор қилади. Соҳибқирон буйруғига биноан қўшин аҳли теварак-атрофда бор бўлган даракларни кесиб, ёғоч, ҳода ва шох-шаббаларни водийга ташлайдилар, уни ер билан баробар қилиб, водийнинг эни ва бўйини тўлғазишди. Муҳосарада қолганлар Темурбек тадбири амалга ошса, бошига қандай кулфатлар тушишини фаҳмлаб қалъадан ўт, ёнаётган нафт ҳамда маҳсус туз, кумир ва олтингугурт аралашмасидан тайёрланган ёнувчи мураккаб модда – боруд ташлаб ёғоч ва шох-шаббаларни ёқиб юборади. Муваффақиятсизликдан эсанкирамаган Соҳибқирон қалъани забт этишнинг бошқа бир тадбир-чорасини кўради. У лашкарга қалъа атрофидан бир халтадан тош йигиб келишни ва сойни тошлар билан тўлдиришни буюради. Водий тошлардан тўлгач, аскарлар тўда-тўда, гуруҳ-гуруҳ, фавж-фавж бўлиб унинг устидан юриб ўтиб қалъага яқинлашади. Қалъагирлик асбоб-олатлари ишга солиниб, ҳисор деворларига шоту ва нарвонлар қўйилиб, аскарлар ташланган қаманд ва арқонларга осилиб юқорига кўтарила бошлайди. Фаросат билан кўрилган тадбирга ҳар қандай қаршилиқ кўрсатишнинг бёҳуда эканлигига шак-шубҳаси қолмаган мудофачиларнинг таслим бўлиш ва омонлик тилашдан ўзга иложлари қолмайди. Қалъага кирган Темурбек водийга келтирилган тошларни аввалги жойларига олиб бориб ташлашга амр қилади. Шундан сўнг Соҳибқирон қалъага аёнларидан Аш-Шамс номли кишини доруға қилиб у ерни тарк этади.¹²²

Кўп фурсат ўтмай Темурбек Анқарани қамал қилишга киришади.¹²³ Соҳибқироннинг бу ҳаракати, аслида, тактик тадбир бўлиб, тажрибали саркарданинг асосий мақсади Боязидни узининг асосий кучларини шаҳар мудофаасига ташлашга мажбур этиб, сўнг унга қақшатқич зарба бериш эди. Темурбек ишлаган тактик ҳийла иш беради. Туқат шаҳри яқинида асосий ҳарбий кучлари билан турган Боязид Соҳибқирон аскарларининг Анқарани муҳосара қилиб, унинг деворлари тагидан нақблар қазийтганидан воқиф бўлади ва қамалдагиларга ёрдам беришга шошилади.

¹²² Қўранг. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 2-китоб. – Б. 259 – 263.

¹²³ Қўранг. Петросян Ю.А. Османская империя... – С. 26 – 27; Рансимон С. Падение... – С. 49.

Қаравуллар Соҳибқиронга Рум қайсари катта сонли лашкари билан тўрт фарсах масофада тушганлиги хабарини етказгач, Темурбек қамални бекор қилади ва рақибини кутиб олиш тараддудини кўради. Қўшин қисмларини жанггоҳнинг жанг олиб боришга қулай ерларига жойлаштиради. Ўрдунинг теграсида хандақлар қазилиб, мазбут ва маҳкамлик чоралари кўрилади. Натижада Боязид армияси ўзи учун ўта ноқулай шарт-шароитда урушга киришга мажбур бўлади. Султон черики, айниқса, сув танқислиги туфайли вужудга келган ташналиқдан қаттиқ азият чекади. Рум черики жойлашган ердаги мавжуд ягона булоқ ҳам Темурбек аскарлари томонидан яроқсиз ҳолга келтирилади.¹²⁴

Клавихо иккала армиянинг жанголди ҳаракат (маневр)ларини куйидагича тасвирлайди: Темурбекнинг Туркия сарҳадларига қадам куйганлигидан хабар топган Боязид ўз йўлини ўзгартиради. Анқара қалъасида ўғруқни қолдириб, қўшинни тезкорлик билан ўз рақиб томон бошлайди. Темурбек Боязиднинг айёрон ҳаракатларидан бохабар бўлгач, Арзинжон-Сивос йўлини тарк этади ва сўлга бурилиб баланд тоғлар орқали юра бошлайди. Темурбекнинг бошқа томонга бурилганлигини Боязид душман қочди ҳаёл қилиб жон-жаҳди билан Соҳибқирон кетига тушади. Соҳибқирон тахминан саккиз кун давомида тоғларда тин олади. Шундан сўнг текис йўл орқали Анқара томон равона бўлади ва у ерда қолдирилган Боязид ўғруқини кўлга киритади. Соҳибқироннинг Анқарада эканлигини билган султон у томонга иложи борича тезроқ жўнайди. У Анқарага етиб келганда қўшиннинг тинкаси қуриган, ҳолсизланган эди. Темурбек бу маневрларни рақибини алдаш мақсадида амалга оширганди.¹²⁵

Темурбек ва Боязид ўртасидаги ҳал қилувчи тўқнашув 1402 йилнинг 25 июлида бўлиб ўтади. Манбаларда таъкидланишича, Туркия султонининг қўшини тахминан 160 минг жангчидан иборат бўлган.

Темурбекнинг ушбу жангда қанча миқдордаги аскар билан қатнашганлиги тўғрисида аниқ маълумот йўқ. Лекин баъзи тарихнависларнинг Анқара бўсағасидаги жангда икки томондан салкам ярим миллион киши қатнашганлиги ҳақидаги

¹²⁴ Қаранг: Мирхонд. Равзат ус-сафо... – Б.176.

¹²⁵ Қаранг: Руи Гонсалес де-Клавихо. Дневник... – С. 69.

мулоҳазаларидан келиб чиқиб, мовароуннаҳрликларнинг сони ганим кучларидан кам бўлмаганлигини илғаб олиш мумкин.

Саркаш Рум қайсари ҳарбий ҳаракатларнинг бошланишидаёқ тактик жиҳатдан қўпол хатоликларга йўл қўяди. Қўшиннинг жанг майдонида ноқулай ўрнашиши, жангчилар ва лашкарбошилар орасидаги ҳарбий интизомнинг бўшлиги, бўлажак оғир тўқнашувдан олдин олиб борилган тайёргарликнинг жуда сустлиги, султонинг хасислиги туфайли аскарлар оладиган маошнинг ҳар вақт ҳам ўз муддатида берилмаслиги сингари салбий омиллар туркларнинг Соҳибқирон билан бўладиган жангда муваффақиятсизликка учрашини маълум даражада олдиндан белгилаб қўйганди.

Кун чиқиши билан жанг бошланади. Икки тарафдан табл ва ноғоралар урилиб, карнай ва сурнайлар чалиниб, бутун маъракагоҳ аскарларнинг шовқин-сурон, дод-войига тўлиб кетади, еру кўк титраб, теварак-атроф алғов-далғов бўла бошлайди.

Соҳибқирон армияси ўзининг аънавий жанговар тартиби – ясолда ҳаракат қилади.¹²⁶ Сипоҳнинг қирқ қўшун – қисмдан ташкил этилган ҳумоюн маркази – қўлга Соҳибқирон бевосита қўмондонлик қилади, жуванғар лашкари Шоҳрух мирзо ва Халил Султон мирзо иқболи билан зебу зийнат топади. Улуғ беклардан Амир Сулаймоншоҳ, Амир Ёдгор Андхудий, Рустам Тағойбўға, Севинчак баҳодир ва ўзга марду майдонлар амирзодалар мулозаматида бўлади. Жуванғар ҳиравулига Султон Ҳусайн мирзо, Али Султон тавочи ҳамда Мусо тайинланади. Баранғар аскарларига Амираншоҳ мирзо етакчилик қилади. Амир Шайх Нуриддин, Амир Бурундук, Али Қавчин, Амир Таҳуртан, Мубашшир Ҳожи, Ҳожи Абдуллоҳ Аббос, Ҳожи Сайфиддиннинг ўғли Султон Санжар, Умар Тобон, Амир Шайх Иброҳим Ширвоний амирзода қошида туриб хизмат камарини белларига маҳкам боғлайдилар. Баранғар ҳиравулига Абу Бакр мирзо, Амир Жаҳоншоҳ, Амир Қаро Усмон туркман, Таваккал барлос, Пир Али сулдуз сингари лашкарбошилар қўйилганди.

Марказ – қўлнинг ўнг тарафида Тоштемур ўғлон, Умаршайх мирзонинг фарзанди Аҳмади мирзо, Шоҳсувор, Жалол бавурчи, Тобтуқ, Юсуф мўғул, Ҳожи Бобо сувчи, Искандар, Ҳиндубўға

¹²⁶ Қаранг: Мирхонд. Равзат ус-сафо... Б. 170 – 179.

ва Хожа Юсуф сингари аъёну ашроф ҳамда саркардалар жойлашади. Қулнинг чап томонидан Жалол Ислом, Таваккал қарқара, Али Муҳаммад, Шоҳвали, Жонибек, Тангрибермиш хожа, Муҳаммад Халил, Шайх Ҳусайн каби баҳодирлар ўрин олади. Бу кучларга ўзга қисмларга мададкор бўлиш вазифаси юклатилганди. Марказ – қўлда армиянинг асосий зафарпайкар байроғи қадалганди. Қўшиннинг сафлари олдида Ҳиндистон юриши чоғида ўлжа қилинган ўттизта жанговар фил саф тортиб турар, уларнинг устида ўтирган нафтандозлар ва камонкашлар ҳар дақиқа ғанимга ажал ўқини ёғдиришга тайёр эдилар.

Қарши тарафда Боязид Илдириим Рум ҳамда Фаранг мамлакатларидан жамланган ҳадсиз черикига тартиб бериб, уларга ўзининг энг ишончли кишиларини сардор қилиб Соҳибқиронга зарба бериш ниятида турар эди. Рум қўшинининг олд қисмида султоннинг қайниси қора либос кийган йигирма минг кишилик фарангликлардан иборат лашкари билан саф тизиб туради. Бу лашкар жангчилари бошидан-оёғигача темир совутга чулганган бўлиб, кўздан ўзга аъзолари кўринмасди. Улар устидаги жавшан бандларига қулф солинган, то қулф очилмагунча совут ва дубулғани ечиб бўлмас эди.

Лашкарнинг жуванғарига князь Степан кўмондонлигидаги серб дружиначилари қўйилганди. Черик қалби марказидан Боязиднинг ўзи ўрин олади. Ўғиллари Мусо, Исо ва Мустафони чағдавулга жойлаштиради. Рум умаросининг бошқа кўзга кўринган вакиллари ўзга амир ва пошшолар билан ўзларига муқаррар бўлган ерларга ўрнашади.

Жанг муқаддимаси Мироншоҳ мирзо қўл остидаги баранғарнинг ғаним жуванғарига берган кучли зарбаси билан бошланади. Серблардан ташкил этилган румликларнинг бу қаноти матонат билан мовароуннаҳрликларга қаршилиқ кўрсатади.

Боязиднинг қисм кўмондонларидан бири Амир Жаҳоншоҳ ва Амир Қора Усмон томонидан қилинган ҳамлага бардош беролмай ўз одамлари билан маърака майдонидан юз ўгиради. Султон Ҳусайн мирзо байроғи остида тўпланган баҳодир суворийлар ҳам душманга қирғин келтиради. Темурбекдан жангга киришга рухсат олган Муҳаммад Султон мирзо сўл қанотга мадад беришга отланади ва румликларнинг баранғарига кўмак бериш учун ошиқаётган гуруҳ билан рубарў келади. Икки тараф ўртасида уруш ангиз бўлади. Оқибат амирзода сипоҳи ғолиб келади.

Умаршайх мирзонинг ўгли Пир Муҳаммад мирзо, Искандар мирзо, Султон Аҳмад мирзо ва Амир Шоҳмалик мубориз аскарлар билан илгари юриб Рум черикидан кўп кишини қиличдан ўтказди. Шундан сўнг Соҳибқироннинг барча амирзодалар, умаролар, нўёнларнинг биргаликда жасорат ва мардоналик кўрсатиб Боязидга ҳужум қилиш тўғрисидаги ҳукми қисмларга ёйилади. Қўшиннинг баранғаридан Мироншоҳ мирзо, Амир Жаҳоншоҳ, Амир Шайх Иброҳим, Аббоснинг ўгли Ҳожи Абдуллоҳ, Амир Ҳожи Сайфиддиннинг ўгли Султон Санжар, шунингдек, Шоҳрух мирзо, Халил Султон мирзо, Амир Сулаймоншоҳ, Рустам Тағойбўга ва ўзга номдор амиру беклар, уруш майдонининг шершикор қаҳрамонлари иттифоқ бўлиб румликларга ташланади.

Муҳаммад Султон мирзо ғаним баранғари жойлашган ерни эгаллашга муваффақ бўлади. Боязид вазиятнинг бу тарзда жиддийлашганидан таҳликага тушиб ўз баранғарига кўмакка келади ва мирзони эгаллаган жойидан суриб ўзи у ерга жойлашиб олади. Черикнинг шикаст топган ўнг ва сўл қанот жангчилари султон атрофида тўплана бошлайди.

Кечаётган ҳолатни синчковлик билан кузатиб ва таҳлил этиб турган Соҳибқирон ҳамда падари бузрукворининг мулозими бўлган Шоҳрух мирзо Боязид Илдириим томон равона бўлади. Мироншоҳ мирзо, Султон Ҳусайн мирзо, баранғар ва жувангарнинг сардорлари ва улўғлари ҳам ўша томон от суредилар, султон ҳамда унинг қисмларини ҳалқага оладилар. Моҳир мерганлар томонидан ёғдирилган ўқ ёмғири румликларга катта талафот келтиради.

Шиддатли тўқнашув кескин ва узоқ давом этади. Ниҳоят, Темурбек қисмларининг қисувига бардоши қолмаган султон аскарлари чекина бошлайди. Боязид қўмондонлигидаги жангчилар сўнги нафасгача қаршилик кўрсатишда давом этади. Яничарлар битта қолмай қириб ташлангандан сўнг Боязид ва унинг иккинчи ўгли Мусо Темурбек аскарлари, яничароғи, Соҳибқирон томонидан 1388 йили Чигатой улуси хонлигига кўтарилган Султон Маҳмудхон ибн Суюрғатмишхон тарафидан асир олинади.¹²⁷

¹²⁷ Қарағ: Бартольд В.В. Улўғбек и его время... – С.48.

Султоннинг тўнғич фарзанди Сулаймон серблар паноҳида жангоҳдан қочишга муваффақ бўлади. Туркларнинг жанг майдонидан қочиб кутулган гуруҳлари Анадўлиҳисор қалъасига кириб яширинади...

Фотиҳ Темурбек музаффар армияси билан бутун Ғарбий Онадўли бўйлаб зафарли юришини давом эттиради. Жиддий қаршиликка дуч келмаган Соҳибқирон қўшини Кўня вилоятини талон-торож қилади. Усманийлар салтанатининг қадимий маркази Бурса ҳамда Даниэли ва Измир шаҳарлари ёқиб юборилади. Темурбекнинг Онадўлига қилган ҳарбий сафари чоғида эришган ажойиб ютуқларидан яна бири унга кучли истехкомга эга бўлган Измир қалъасининг таслим бўлишидир.¹²⁸ Измирни мудофаа қилаётган Родос рицарлари Соҳибқироннинг қалъани жанг-жадалсиз топшириш ҳақидаги талабини рад этади. Тинчлик йўли билан Измирга эга бўлиш режаси амалга ошмаган Темурбек уни раъдлардан тўпга тутишга амр қилади. Қалъа деворларига бақамти сарқўблар барпо этилиб, у ерга гилдиратиб чиқарилган манжаниқ ва арродалардан мудофаачиларга қарата тошлар отилади. Қалъа деворлари тагидан нақблар қазилиб, улар шох-шаббалар билан тўлдирилади ва ёқиб юборилади. Истехкомнинг турли жойларидан раҳналар очилади. Соҳибқирон Измирнинг бошқа шаҳарлар билан алоқасига чек қўйиш мақсадида шаҳар бандаргоҳ (гаван)ини тош билан тўлдиришга қарор қилади. Икки ҳафталик муҳосарадан сўнг шаҳар қаттиқ ҳужум йўли билан Соҳибқирон томонидан фатҳ этилади. Мудофаачиларнинг бир қисми очиқ денгиз орқали қочишга улгуради. Қочолмай қолганлар Темурбек аскарлари томонидан қатли омга гирифтор бўлади.

Темурбек вақтинчалик ўз бирлигидан маҳрум бўлган усмонийлар давлати сарҳадларини 1403 йили тарк этар экан, Ойдин, Ғармиён, Қараман ва бошқа бир қатор бейликларга мустақиллик беради. Усмон авлодлари тасарруфидаги ерларни Соҳибқирон Боязид I Илдиримининг тўрт ўғлига бўлиб беришни маъқул кўради. Натижада ака-укалар орасида тахт учун кураш бошланиб кетади ва у бир неча йилларга чўзилади.¹²⁹

¹²⁸ Қаранг: Петросян Ю.А. Османская империя... – С.27.

¹²⁹ Қаранг: Петросян Ю.А. Османская империя... – С.28 – 259.

Хулоса қилиб айтиш лозимки, Темурбек ҳукмронлиги даврида ҳарб иши ва ҳарбий санъат ўзининг олий поғонасига кўтарилди. Соҳибқирон барпо этган қудратли ва ўта интизомли армия жаҳоннинг ўша даврдаги энг илғори сифатида кейинчалик буюк саркардалар, тарихчи олимлар томонидан эътибор этилди, бир неча асрлар мобайнида ҳарб ишида андоза вазифасини ўтади.

Соҳибқироннинг ҳарбий таълимоти бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. Темурбекнинг ҳарбий маҳорати, жаҳон ҳарб санъатидаги новаторлиги республикаимиз сарҳадларини кўз қорачигидай сақлаш мақсадида барпо этилган миллий армиямизнинг ҳар бир аъзоси учун дастурил-амал бўлмоғи мақсадга мувофиқдир.

ЯКУНЛАНМАГАН ЮРИШ

Деярли ўттиз беш йиллик ҳарбий ҳаракатлар натижасида кўпдан-кўп юрт ва мамлакатларни ўзи асос солган қудратли салтанат тасарруфига киритишга муваффақ бўлган Темурбек 1404 йилнинг сўнги кунлари яқинлашиб келаётган дамларда дилига анча муқаддам тугиб қўйган, фикру зикрини чулғаб олган орзу, яъни турли-туман ажойиб-ғаройиблардан ташкил топган, Мовароуннаҳр авзоига нисбатан ғоятда сирли ва ажиб туюлган Хитой ўлкасига йўл олиш режасини рўёбга чиқаришга қатъий қарор қилади.

Бу пайтга келиб Темур давлати ва Хитой мамлакати ўртасидаги дипломатик алоқалар маълум даражада йўлга қўйилган, савдо карвонлари Буюк ипак йўли бўйлаб қатнаб турарди.

Баланд тоғлар ортидаги поёнсиз ерларда жойлашган Хитойга бориб-келиб турган тожирлар, савдогарлар, элчилар Темурбекка бу юрт ҳақидаги керакли маълумотлар: кўшинлар сони, қурол турлари, жанг қилиш усуллари, шунингдек, йўллар, кочувлар, доvonлар, даралар ва бошқа ҳарбий аҳамиятта молик хабарларни етказиб турарди.

Соҳибқирон сўнги йилларда Хитойда содир бўлган сиёсий ўзгаришлар, яъни мўғулларнинг бу заминдан қувиб чиқарилиши ва маҳаллий Мин сулоласига асос солиниши Чинда яшаётган мусулмонлар аҳволининг кескин ёмонлашуви

сабаб бўлганлигидан, айниқса, Мин сулоласи асосчисининг исломга душманлик назари билан қараётганидан яхши хабардор эди.

Низомиддин Шомийнинг таъкидлашича, Темурбек 1399 йил қиш мавсумини Қорабоғда ўтказаетган чоғда Хитой хоқонининг ўлиmidан маълум фурсат олдин арзимаган баҳона билан юз мингдан зиёд аҳли мусулмонни қатл этганлиги, ўз ҳукмронлиги остидаги эл-улусларда мавжуд бўлган исломни йўқ қилганлиги тўғрисидаги мудҳиш хабарни эшитади.¹³⁰

Соҳибқирон аҳли мўминларни улар бошига тушган зулму жафодан халос қилишга, Мин давлати кучайиб кетишининг олдини олишга қандай йўл билан эришиш мумкинлиги тўғрисида кўп бош қотиради. Ниҳоят, бунинг учун урушдан бошқа илож йўқлигига иқрор бўлади.

Шарқ томонга бўлажак юришга бир неча йил давомида пухта тайёргарлик қўрган Соҳибқирон фармони олий эълон қилиб, тавочиларга тезда лашкарнинг сонини ҳисобга олиш, изофа – кўмакчи кучлар бера олувчи вилоят, шаҳар ва туманларни рўйхатга киритишга ҳукм қилади.

Хумоюн хабар элтувчи буйруқлар тавочилар орқали салтанатнинг барча томон ва чеккаларига қанот қоқади. Вилоят, юрт, ўлка, музофотларнинг ҳоқимлари, атоқли саркардалару лашкарбошилар олий бош қўмондоннинг муҳри билан зийнатланган ёрликларга бўйин эгиб, буйруқда аниқ кўрсатилган миқдордаги аскар, қурол-яроғ, аслаҳа-анжом, озиқ-овқат, ем-хашак билан ваъдалашган жой – *миод ерига* белгиланган муддатда етиб кела бошлайди.

Темурбек боргоҳининг тупроғи Эрону Турон, Хуросону Озарбайжон, Мўғулистону Дашти Қипчоқ ва ўзга юрт улуғларининг бўса жойига айланади.

Ўрдугоҳда йигилаётган черик аҳлини тавочилар тартибга солиб, уларнинг сонини дафтарларга киритадилар. Ўнлик, юзлик, минглик, туман бекларидан тартиб жангчиларнинг ҳар биригача *улуфа* – маош, инъом ва тортиқлар берилади.

Ушбу масъулиятли сафарга мутасадди бўлган ҳарб аҳли қурол-яроғ, аслаҳа-анжом, кийим-кечак ва ҳоказоларни тартибга

¹³⁰ Қаранг: Бартольд В.В. Улугбек и его время. Сочинения. Т. II. Ч. 2. – М., 1964. – С. 68.

келтириш, синону қиличларни ўткирлаш, қалқону зирҳларни таъмирлаш, айилу узангиларни шайлаш сингари ишлар билан машғул бўлиб турган чоғда Темурбек давлатнинг бошқа зарур ва кечиктириб бўлмас юмушлари билан банд бўлади. Сарой-мулк хоним мадрасасига келиб тушган Соҳибқирон суюкли на-бираси Пир Муҳаммад ибн Жаҳонгир мирзога тулпор от, зар-боф тўн, мурассаъ камар ва ҳокимлик нишони ҳисобланувчи жиға инъом қилиб, уни Жанубий Афғонистоннинг Зобулистон вилоятини бошқариш учун жўнатади.¹³¹

Шу аснода Самарқандга Миср кишварининг ҳукмдори Малик Фаррухдан Темурбекнинг ашаддий ғанимлари ҳисоблан-миш Султон Аҳмад жалойир ва Қора Юсуф туркманларнинг ҳибсга олиниб, банди қилинганлиги ҳақидаги нома билан элчи келади. Соҳибқирон Миср элчисига марҳамат назари билан қараб, уни шоҳона совға ва тухфалар билан хурсанд қилади.

Шундан сўнг Малик Фаррухнинг ҳибсдаги Султон Аҳмад жалойирнинг қўл-оёғини кишанлаб зудликда Самарқандга юбориши зарурлиги қайд этилган мактуб элчига топширилади ва unga юртига қайтиб кетишга ижозат берилади.

Айни шу кезларда пойтахтга Фаранг ва Дашти Қипчоқдан ташриф буюрган элчиларга ҳам ўз масканларига жўнаб ке-тишга рухсат этилади.

Элчиларни кузатиш маросими билан боғлиқ ишлар ниҳоя-сига етгач, Соҳибқирон Тошкент, Сайрам, Ақпара, Янги (Ав-лийб Ота), Мўғулистон вилоятининг Хитой чегарасигача бўл-ган ҳукуматини амирзодаи жуванбахт Улуғбек Қурагон ибн Шохрух мирзога, Андижон, Ахсикат, Хўтан, Кошгар вилоят-ларининг ҳокимлигини эса амирзода Иброҳим султон ибн Шохрух мирзога марҳамату мурувват қилганлигидан аркони давлат, боғу бегот, амиру умаро, фозилу фузало, фақиру фу-қарони хабардор қилади.

Эндигина ўн бир баҳорни қаршилаган ёш мирзолар Те-мурбекка ўзларига кўрсатилган лутфу иноятлар учун чексиз миннатдорликлар билдириб, салтанат тахт поясига мулозим-лик килишга тайёр эканликларини изҳор этиш билан бирга баёботларидан инъом этилган юртларга жўнаб кетмасдан у

¹³¹ Қайта ёзиши билан боғлиқ воқеалар баъни аксар ҳолларда Мирхонд-дин Шоҳруҳ томонидан ўзбек тилига таржима қилинган «Равзат ус-сафо» асаридан олинган. Қаранг: Мирхонд. Равзат ус-сафо. 213*–217*.

кишининг музаффар лашкаргоҳида қолишга ижозат сўрайдилар.¹³² Оз фурсатдан кейин Пир Муҳаммад Тағойбўға, Шайх Баҳлул, Баён Темур Оқбўға, Муҳаммад Озод сингари номдор лашкарбошилар қўшиннинг асосий кучларидан ташкил топган ўнг қўл – баранғар қисмларини тўпланиш ўрни қилиб тайинланган Тошкентда жамлаш учун Сайрам, Шоҳрухия ва ўзга вилоятларга илдам равона бўладилар.

Бибихоним мадрасасидан отланиб Кўксаройга тушган Соҳибқирон ўзининг ноиби этиб белгиланган Амир Бурундуққа сафарга отланаётган қўшиннинг аниқ сонини олиш, сипоҳнинг қурол-яроғ, озиқ-овқат, уст-бош, ем-хашак билан қай даражада таъминланганини аниқлаш, эҳтиёткорлик ва хавфсизлик чораларини кўриш каби вазифаларни юклайди.

Ўз хизмат бурчини сидқидилдан ўташга киришган Амир Бурундуқ Темурбекка Мовароуннаҳр, Туркистон, Хоразм, Балх, Бадахшон, Хуросон, Мозандарон, Итилбўйи ерларидан йиғилган икки юз минг кишилик отлик ва пиёда қўшиннинг Хитой сафарига шай турганлиги ҳақида ахборот беради...

Кези келганда қайд этиш лозимки, «Равзат ус-сафо» муаллифи Мирхонд темурий амирзода Султон Аҳмаддан Темурбек Кўрагон қўшинининг адади, яъни сони битилган девонхона дафтарининг унинг кўлида эканлиги ва бу дафтарда Хитой сафарига отланиш учун мўлжалланган икки юз етмиш икки минг олти юз ўн икки аскарга маош – улуфа берилганлиги ҳамда шу даврга келиб Соҳибқирон армиясининг умумий сони саккиз юз минг суворий ва пиёдалардан иборат эканлиги ҳақида маълумот борлигини қайта-қайта эшитганлигини ёзади.¹³³

Амир Бурундуқдан керакли ахборотни олган Темурбек баранғар – ўнг қанотга Халил султон ибн Мироншоҳ мирзо, Аҳмад ибн Умаршайх мирзони бош қилиб, уларга Амир Худайдоди Хусайний, Амир Шамсуддин ибн Аббос баҳодир, ўзга қўшун ва туман бекларини мулозим қилиб Тошкент, Сайрам ва Шоҳрухияни ўз аскарый қисмлари учун қишлоқ қилинишларини буюради.

Сўл қанот – жуванғар қўмондонлиги Султон Хусайн (Соҳибқирон қизининг ўғли) мирзога топширилиб, мазкур қўшиннинг Ясси (ҳозирги Туркистон) ва Сарбонга бориб, қишни ўша

¹³² Қаранг: Бартольд В.В. Улугбек и его время... – С.71.

¹³³ Қаранг: Мирхонд. Равзат ус-сафо... 214^а.

ерларда ўтказилишига фармон қилинади. Самарқанд ҳукума-тини вақтинчалик бошқариб туришни Амир Арғуншоҳ, молия ишлари билан машғул бўлишни Шайх Чехрага буюрган Те-мурбек 1404 йилнинг 27 ноябрида қўшиннинг маркази – қўл-га раҳбарлик қилиб, қуёшдек ёрқин байроқ ва ой кўринишли аламларни ҳилпиратиб, кўсу ноғораларни уриб Хитой томонга қараб йўлга чиқади ва Қорабулоқ мавзеида ором олиш учун тўхтайтиди. Ушбу мавзеда барпо этилган лашкаргоҳга тева-рак-атрофдаги ерлардан аскарлар гуруҳ-гуруҳ, фавж-фавж бўлиб келиб қўшилади. Бир оз муддатдан сўнг Қорабулоқдан отланган қўшин анчагина масофа йўл босиб, Томлиғ мавзеига етиб келгач, ҳавонинг авзои бирдан бузилиб, еру осмонни зул-мат қоплайди. Изғирин шамол эсиб, ҳавонинг ҳарорати кескин пасаяди. Аввал кучли ёмғир, сўнгра қалин қор ёғади.

Қаттиқ совуқ шиддатидан аскарларнинг аъзойи бадани титрайди, ёнаётган гулханлар сўнади, оқиб турган кўлу дарё-лар музлайди, дарахтларнинг шохлари оқ либосга буркана-ди, тепаликлардан сойлик ва жарликларга томон шарқираб оқаётган ирмоқу жилғалар яхлайди, ҳайвонлар ўз тўқайзору уяларига яширинади. Борлиқ бу совуқ офатидан қутулиш илинжида Аллоҳдан паноҳ тилайди. Совуқ даҳшатидан за-мин юзи сарғаяди, боғларнинг кўрку жамоли ғуборсимон тус-га киради, майсазор ва чаманзорларнинг жисми сўлиб, улар-даги гўзаллик ва кўркамликдан нишон қолмайди.¹³⁴

Соҳибқирон қўшини Туронзаминда шу вақтда қадар бўл-маган жуда кучли совуқ хуружга эътибор бермай, от-улов-ларга ёпинчиқлар ёпиб, аскарлар чакмону совутлар кийиб юришда давом этади ва илгарироқ қишлов учун тайёрланган Оқсулотдаги бошпаналарда мақом тутайди. Оқсулотда Те-мурбек 28 кун давомида, яъни 1404 йилнинг 25 декабригача қолиб кетади. Бекларнинг, хосларнинг кўпчилигини қишни ўт-казиш, отларни емлаш учун Тошкентга жўнатади. Ўрдугоҳда Амир Шайх Нуриддин, Амир Шоҳмалик, Амир Хожа Юсуф-дан бўлак саркардалар қолмайди.¹³⁵

¹³⁴ Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. – Б.319; Мирхонд. Равазат ус-сафо... 214⁶.

¹³⁵ Қаранг: Фасик Хавафи. Муджмал-и фасихи (Фасихов свод) / Пере-вод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю.Юсуповой. – Ташкент: Фан, 1980. – С.125 – 126.

Қуёш жадий буржига кириши билан, яъни 1404 йилнинг 22 декабридан совуқнинг шиддати янада зўраяди. Ибн Арабшоҳнинг тасвирлашича, агарда бирор киши нафас чиқарса, унинг нафаслари соқол ва мўйлови билан музлаб қолар, агар киши туфласа, туфуги ерга бориб етмай яхлаган ўқ сингари ерга қадалар эди.¹³⁶

Мана шундай оғир шароитга қарамай Соҳибқирон 25 декабрь куни Оқсулотдан йўлга чиқади ва муз билан қопланган Сирдарёдан эсон-омон ўтиб, 1405 йилнинг 14 январида Ўтторга етиб келади.

Ўттор ҳокими Бердибекнинг уйига тушган Темурбек хут ойининг ўртасида ҳаракатга келиши лозим бўлган баранғар, кўкламнинг дастлабки кунларида юришга чиқишга тайёр турган жуванғар ва ўзи раҳбарлик қилаётган марказ – қўл қисмлари босиб ўтиши мўлжалланган йўлларнинг аҳволини билиш мақсадида Сайрам ҳамда Кулон томонга кишиларини жўнатади. Борганлар у ерларга икки найза бўйи қор тушганлигини, қалин қор қасратидан йўлларнинг, дараларнинг бутунлай бекилганини маълум қиладилар.

Шу аснода дашту саҳроларда сарсону саргардон кезиб юрган Тўхтамишхон ўзининг содиқ навқари Қорахожани Ўтторга, Темурбек ҳузурига, элчи этиб юборади. Девонхонада чингизий хонзодалар, темурий мирзолар, йирик саркардалар билан юриш бобида суҳбат қилиб ўтирган Соҳибқирон қабулига ташриф буюрган Қорахожа Тўхтамишхоннинг Темурбек билан бўлган жангу жадалдан сўнг кўп азоб-уқубат чекканлиги, душманлари таъқибидан қочиб чўлу биёбонларда оч-яланғоч юрганлиги, энди Соҳибқирон гуноҳларидан кечиб унга марҳамат кўрсатса, ортиқ итоат ва тобелик доирасидан ташқарига чиқмаслиги ҳақидаги тавба-тазарруга оид сўзларини баён этади.

Соҳибқирон элчига лутф кўрсатиб, Тангри таоло изн берса, Хитой юришидан кейин ўзаро уруш ва низолардан боши чиқмай қолган Дашти Қилчоқ ва Жўжи улусини гина ва кудурат булганчидан мусаффо этиб, Тўхтамишга топширишга жазм қилганлигини хонга етказишни Қорахожага тайинлайди.

1404 йилнинг 9 февралда Темурбекнинг соғлиги тўсатдан ёмонлашиб, иситмаси кўтарилиб кетади. Соҳибқироннинг хос

¹³⁶ Қаранг: Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур... 1-китоб. – Б.321.

табиби мавлоно Фазлуллоҳ томонидан беморни дарддан халос этиш йўлида қилинган барча муолажалар ҳеч қандай натижа бермайди.

Қазо вақти етишаётганини сезган Темурбек иффатойин маликаларни, жуванбахт амирзодаларни, зафарёр улуг амирларни ўзининг қошига ундаб, уларга мулк ва миллат, дин ва давлат, қўшин ва раиятни бошқаришда мавжуд қонун-қоидаларга риоя қилиш, адолат билан сиёсат юритиш, она замин тупроғини ғаразли назардан кўз қорачиғидай сақлаш борасида бир неча сўзлар айтади.

Ўлимидан олдан Пир Муҳаммад ибн Жаҳонгир мирзони ўзининг валиаҳди – тахт вориси этиб белгилаганини, шу сабабли қолган барча шахзодалару лашкарбошилар Пир Муҳаммад мирзонинг тахт меросхўри эканлигини тан олиб, унга итоатдан бўйин товламаслик ҳақида қасам ичишларини талаб қилади.

1405 йилнинг 18 февраль куни шом билан хуфтоннинг орасида ҳазрат Соҳибқирон Темурбек Кўрагон бир неча бор калимаи тоййибани такрор этиб, азиз жонини Яратганнинг кўлига топширади.¹³⁷

Соҳибқироннинг шамсий йил ҳисоби билан 70 ёшда тўсатдан вафот этиши Хитойга қилинган ҳарбий юришни давом эттириш ва уни ниҳоясига етказишга имкон бермади.

¹³⁷ Қаранг: Мирхонд. Равзат ус-сафо... 217^б; Фасих Хавафи... – С.126; Якубовский А.Ю. Тимур... – С.73 ва ҳ.к.

ХОТИМА ЎРНИДА

Атоқли саркарда, буюк давлат арбоби, истеъдодли ташкилотчи, ватанпарвар ва халқларвар инсон Темурбек Кўрагоннинг Туркистон халқларини бирлаштириш, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, ҳарбий нуқтаи назардан кучли империя тузишдек ўта масъулиятли вазифани уддалаш борасида тинмай фаолият кўрсатганига салкам етти аср бўлди.

Бу йил, яъни 1996 йили истиқлол нашидасини сураётган эрксевар халқимиз ўзининг улуғ ўғлони – Соҳибқирон Темурбек ибн Тарағай таваллуд топган куннинг 660 йиллигини тантанали нишонлайди.

Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 23 декабрда қабул қилинган қарориди бу шонли сананинг Ватанимизда кенг миқёсда нишонланиши алоҳида таъкидланади. Шунга мувофиқ «Амир Темур ва унинг дунё тарихида тутган ўрни» мавзуида халқаро илмий анжуман ўтказиш, махсус халқаро сайёҳ йўллари очиш, Соҳибқирон номи билан бевосита боғлиқ бўлган обидалар, қадамжоларни таъмирлаш ва сайилгоҳларга айлантириш, жаҳонгирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида асарлар нашр қилиш, бадиий, ҳужжатли фильмлар яратиш каби ишларни амалга ошириш зарурлиги қайд этилган.

Ушбу рисолада Темурбекка дунёвий шуҳрат келтирган, номини маширдан мағрибга қадар дoston қилган асосий сифати, яъни саркардалик истеъдоди ҳақида юритилган мулоҳазалар Соҳибқирон ҳаёти ва фаолияти тўғрисидаги кўпдан-кўп тарихий-илмий асарларда келтирилган ҳужжатли материалларга асосланган.

Муаллиф мазкур мўъжаз рисолада буюк ватандошимиз Темурбек Кўрагоннинг жаҳон ҳарб иши ва ҳарб санъатини ривожлантириш борасида олиб борган саъй-ҳаракатлари ҳақида маълум даражада китобхонларга малумот беролса беҳад мамнун бўлур эди.

ЛУҒАТ

- Адовий – порох, дори
Адув – ёв, ғаним, душман
Алам – байроқ, ялов
Амир ул-умаро – бош кўмондон
Аррола – тош ирғитувчи мослама, манжаник
Ахтачи – сарой отбоқари
Бавурчи – сарой ошпази, бакавул
Баранғар – кўшиннинг ўнг қаноти
Баранғар ҳиравули – ўнг қўл, ўнг қанот авангарди
Бекларбеги – бош кўмондон, амир ул-умаро
Боргоҳ – ҳукмдор чодир; ҳукмдор қабулхонаси
Бору – қалъа девори
Будал – қисмларнинг жойлашиш ўрни, позиция
Бурж – қалъа деворининг чўққиси, минора; шаҳар деворининг бурилиш жойларида қурилган ва соқчилар турадиган қоровулхона
Бурқа – яккама-якка олишув чоғида паҳлавонлар юзига тутиладиган симли ниқоб
Бўлжар – ҳарбий қисмларнинг йиғилиш ўрни, кўшин тўпланиш учун белгиланган жой
Бўлук – полк
Гузар (гоҳ) – кечув, кечик
Дафтардор – кириш-чиқим, ҳисоб-китоб ишлари билан шуғулланувчи
Доруға – шаҳар, қалъа, қўрғон бошлиғи
Дору – порох, дори
Доруҳона – тўпнинг порох солинадиган қисми
Ёғий – ёв, душман, ғаним
Жиба – совут
Жибахона – аслаҳахона, қурол-яроғ омбори
Жидол – жанг, саваш, уруш
Жуванғар – кўшиннинг чап қаноти, сўл қўл
Жуванғар ҳиравули – чап қанот (қўл) авангарди, илғор қисми
Ички – сарой мулозими
Команд – ҳалқа, сиртмоқ; арқон
Кежим – жанговар от ёпинчиғи

Куран – аравалар ёрдамида доира шаклида қурилган лашкаргоҳ, лагер

Кўрага – ногора

Кўс – довул, катта ногора

Манжаниқ – тош отиш қуроли, катапулта

Манглай – илғор қисм, авангард

Масоф – жанг, саваш

Машварат – ҳарбий кенгаш

Маърака – жанг, уруш

Маъракагоҳ – жанггоҳ, жанг майдони

Мингбеги – минг жангчидан иборат қисм қўмондони

Минглик – минг аскардан иборат ҳарбий қисм

Миод вақти – ваъда вақти, келишилган вақт

Мубориз – баҳодир, паҳлавон

Мужда – хабар

Мунший – девонхона котиби

Мурчил – қисмларнинг жанговар сафар тартиби

Муқотала – жанг; уруш

Муҳосара – қуршов, қамал

Мунду – ўткир тигли (учли) санчиқ

Найзавар – найзадор

Нақб – ерости йўли

Нақбкан – ерости йўли, яъни нақб қазувчи

Новакандоз – ўқ-ёйчи

Пешкаш – совға, тортиқ

Раъд – тўп, замбарак

Раъдандоз – тўпчи; раъд тўпи отувчи

Сангандоз – тош отувчи

Саркуб – қалъа, кўрғон деворлари ёнида сунъий равишда ҳосил қилинган тупроқ уюми

Саропарда – ҳукмдор чодир, ҳаймаси

Сонсиз – Темурбекнинг шахсий гвардияси

Сирчи – шиша ясовчи уста

Суюрғол – зодагонларга маълум шарт ва имтиёзлар асо-сида бериладиган ер, мулк

Табарзин – ойболта

Табл – довул, ногора

Тавочи – ҳукмдорнинг фармойишини қисмларга етказувчи амалдор, адъютант

Энциклопедия
Тавчи
Минглик
Мунглик
Мунду

акон
шайбоний

Талоя – тунги соқчи гуруҳ
Тахшандоз – тахш (арбалет) отувчи
Тиркаш – ўқдон
Туман – 10 минг кишилиқ ҳарбий қисм, дивизия
Туманбоғи – туман қўмондони, генерал
Тўнқал – қўшиннинг белгиланган (миод ери) жойга тўпла-
ниши тўтрисидаги олий бош қўмондон буйруғи
Тўра – одам буйига тўнг қалқон
Тўқиш – жанг, саваш
Упуфа – аскарлар маоши
Фавж – гуруҳ, отряд
Фатила – пилик, ўт пилиги
Хабаргир – айғоқчи, жосус, разведкачи
Худ – баҳодирлар дубулғаси
Чапавул – қўшин сўл қанотининг бир бўлаги
Чапар – хандақлар гирдига ўрнатилган четан *синаф, қасос*
Чарга – ов, шикор
Чагдавул – қўшиннинг арьергарди
Чаҳоройна – совут, зирҳ
Черик – қўшин, лашкар
Шабиҳун – тунги ҳужум
Шақавул – қўшин ўнг қанотининг бир бўлаги
Шибба – қалин ўқ ёмғири; қалин ўқ ёғдириш
Юзбеги – юз кишидан иборат қисм сардори
Юзлик – юз кишидан ташкил этилган ҳарбий бўлинма
Язак – қундузги соқчи отлик гуруҳ
Ясовул – амалдорни кузатиб борувчи, соқчи, қўриқчи
Ясол – жанговар тартиб, саф
Ясоқ – жазо, ўлим жазоси
Ўнбеги – ўн кишидан иборат бўлим сардори
Ўнлик – ўн кишидан иборат ҳарбий бўлим
Ўрон – парол
Ўрдугоҳ – лашкаргоҳ, лагер
Ўғруқ – қўшин ортидан келувчи кўч-кўрон, обоз
Қажарчи – йўлбошловчи, йўл кўрсатувчи
Қамурға – ов қилинадиган жой, шикоргоҳ
Қаравул – асосий кучлардан анча илгари юрувчи развед-
качи суворий гуруҳ, аванпост
Қишлоқ – қишлоқ учун мўлжалланган жой

Қозон – тўп, замбарак
Қорурандоз – ичига ёнувчи модда – нафт солинган шиша
ирғитувчи

Қувғунчи – таъқиб этувчи, қувувчи

Қунбул – қўшин қанотларини ҳимоя қилувчи қисм

Қулавуз – йўлбошловчи, йўл кўрсатувчи

Қўл – қўшин маркази

Қўшун – ҳарбий қисм

Ғўл – қўшин маркази

Ҳарб – уруш, жанг

Ҳиравул – илғор қисм, авангард

Қозон
Қорурандоз
Қувғунчи
Қунбул
Қулавуз
Қўл
Қўшун
Ғўл
Ҳарб
Ҳиравул

МАҚОЛАЛАР

КҮК ТУРК ХОҚОНЛИГИДА ҲАРБИЙ ҚУРИЛИШ

Ўрхун-Энасой руник битиклари, хитой ва араб муаррихлари қаламига мансуб тарихий асарлар шундан далолат берадики, қадимги туркий қабила ва уруғлар кўпдан-кўп ҳарбий ҳаракатларда бевосита иштирок этган. Ҳарбий иш, кўпгина халқларда бўлгани каби, кўк турклар учун ҳам умумхалқ характериға эга эди. Улар жуда ёшлиқдан ҳарбий иш билан шугуллана бошлаган. Ҳарбий машғуллотлар ҳар бир фуқаро учун мажбурий ҳисобланган. Натижада ҳарбий қурилиш, ҳарбий иш ва ҳарбий санъат билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи терминлар тизими қадимги туркий тилда вужудга келган ва фаол қўлланган.

Маълумки, VI асрнинг иккинчи ярмида элхон унвони билан шуҳрат топган Бумин (Хитой ёдномаларида Тумин) қаған раҳбарлигида Жужан хонлигига қарши олиб борилган миллий озодлик руҳидаги сиёсий кураш муваффақият билан якунланади ва 744 йилга қадар ҳукм сурган Кўк Турк хоқонлигига асос солинади. Хоқонлик асосини туркий уруғ-қабилалар ташкил қиларди. Объектив сабаблар боис 582 йили Шарқий ва Ғарбий Турк хоқонликларига бўлиниб кетган салтанат ўзининг салкам икки асрлик тарихи давомида чегарados давлатлар, айниқса, Хитой ва Эрон билан кўп мартаба тўқнашган. Сон-саноксиз савашу тўқишлар ҳарбий структуранинг тактик-стратегик, ташкилий жиҳатдан такомиллашувига, ривожланишига замин яратган.

Ҳарбий лавозим ва рутбаларнинг энг чўққисиди олий бош кўмондон вазифасини бажарувчи қаған, яъни давлат бошлиғи турган. Аксарият вазиятларда қағанининг шахсан ўзи су – лашкарга сардорлик қилган, ҳарбий юришларда фаол иштирок этган. Қадимги туркий ёзма обидалардан бири

булган Кул тегин битиктошида Иккинчи Турк хоқонлиги (682 – 744)нинг асосчиси Элтариш (асл исми Қутлуғ) қағаннинг 47 марта ҳарбий сафарларда қатнашганлиги, 21 жангда шахсан қилич чопганлиги қайд этилган. Айнан мана шу жадаллар қаған ҳокимиятининг янада мустақамланишига олиб келди. Фикримизнинг далили сифатида Элтариш қағаннинг тўнғич ўғли Мўғилон, яъни Билга қағаннинг саркардалик фаолияти орқали ҳукмдорлик шоҳсупасига кўтарилганини мисол тарзида келтириш мумкин. Кўк Турк хоқонлигида қаған ва тегин (хонзода, тахт вориси) сингари ҳарбий-маъмурий мансаблардан сўнг *йабғу* (*жабғу*) ҳамда *шад* (хитой солномаларида *ша*) рутбалари энг олий ҳарбий лавозим ҳисобланган. Ҳарбий саркардалар сифатида *йабғу* ва *шад* кўшиннинг ўнг ва сўп қанотларига қўмондонлик қилган. Уларга фақат қаған авлодига мансуб шахсларгина тайинланган.

Хитой муаррихларининг таъкидлашича, Буминнинг ўғли Муганхон даврида *йабғу* (хитой обидаларида *шеху*) ҳукмдордан сўнг давлатдаги мавжуд олий ҳарбий-маъмурий мансабларнинг биринчиси тарзида фаолият кўрсатган. Ҳарбий Кўк Турк хоқонлиги (582 – 630)да *йабғу* давлат бошлиғи ва олий бош қўмондон маъносини билдирган. IX аср муаррихи Абу Жаъфар Муҳаммад ат-Табарийнинг «Тарихи Табарий» асарига ёзилишича, Мовароуннахрнинг Қутайба ибн Муслим томонидан забт этилиши пайтида Тохаристон ҳукмдори Аш-Шаз *жабғу* унвонини эгаллаб турган.

Эйтироф этиш керакки, Биринчи Кўк Турк хоқонлиги (552 – 630) барпо бўлгунга қадар ашина уруғига мансуб қадимий турклар элида энг олий ҳарбий-маъмурий унвон *йабғу* саналган. Хоқонлик ташкил этилгач, давлат бошлиғи қаған, унинг ноиб эса *йабғу* истилоҳлари билан атала бошлаган. 552 йили жужанлар устидан узил-кесил ғалаба қозонилиб Кўк Турк хоқонлигига асос солингандан кейин *йабғу* унвонини эгаллаб турган Буминга қаған, Ҳарбий Кўк Турк хоқонлигининг ташкилотчиси бўлган Истами (577 йили вафот этган)га эса баҳодир *жабғу* унвони берилади.

Шад юқори ҳарбий-маъмурий рутбалардан бири эди. Бу унвон турк қабилалари ва уруғлари ичида жуда қадимдан мавжуд бўлиб, уни дастлаб Надилу ва унинг ўнинчи фарзанди Ашина олган. Одатга кўра *шад* унвони қаған уруғидан

булган шахсларга насиб қилган. Билга қаған битиктошида зикр этилишича, Элтариш қаған вафотидан сўнг ҳокимият унинг иниси Қапағанхон қўлига ўтади. Қапағанхоннинг хоқонлик йилларида унинг жияни Мўғилон-Билга қаған тардуш халқининг шади – сардори этиб тайинланади ҳамда сайланма ҳарбий қисмларга лашкарбошилиқ қилади. Хитой обидаларида қайд этилишича, 634 йили Ғарбий Кўк Турк хоқонлиги тахтига утирган Ишбара Тўлисшадхон қўл остидаги юртни ўн қисм – аймоққа тақсимлайди. Ҳар бир аймоққа бир шадни бош қилиб, уларга бир донадан ўқ беради. Шундан сўнг ўнг ва чап қанотларга булинган бу аймоқлар *ун шад* ҳамда *ун ўқ* номлари билан юритилган.

Таъкидлаш жоизки, Кўк Турк хоқонлигида йабғу ва шад унвонлари меросий ҳисобланган, уларнинг эгалари аксар ҳолларда кейинчалик қаған – ҳукмдор курсисини эгаллаган.

Хоқонликда ҳарбий маслаҳатчи мансаби мавжуд бўлиб, у айғучи иштилоҳи билан юритилган. Элтариш қаған, Қапағанхон, Билга қаған ҳукмронлиги замонида бу масъулиятли лавозим Иккинчи Кўк Турк хоқонлигининг таркиб топишида улкан хизматлар қилган дониб сўйсатчи, етук дипломат, моҳир саркарда Тунюқуққа насиб этган.

Йирик саркардалар, истеъдодли қўшин қўмондонларига шарафли *су баши* унвони берилган. Бу олий ҳарбий унвонга салтанат олдидаги буюк хизматлари, лашкарбошилиқ салоҳияти билан донг таратган саркардаларгина лойиқ кўрилган. Иккинчи Кўк Турк хоқонлигида Қул тегин, Мўғилон, Инал қаған (Қапағанхоннинг укаси) сингари аскарбошилар *су баши* унвони билан шарафланган.

Хоқонликда мавжуд юқори ҳарбий рутбалардан яна бири *ала тарқан* бўлиб, у олий бош қўмондоннинг буйруқларини керакли жойларга зудлик билан етказиш ва унинг ижросини назорат қилиш билан машғул эди.

Маълумки, хоқонлик кўлгина уруғ-қабилла, элат ва халқларнинг федератив асосда бирикувидан ташкил топган. Ҳарбий ҳаракатлар чоғида уруғ-аймоқ томонидан сафарбар қилинадиган ҳарбий кучларга шу уруғ ёки аймоқнинг сардори – бег раҳбарлик қилган. Хоқонлик таркибида бўлган ўлка ва вилоятнинг қўшинлари ҳарбий маъмур – *тутуқлар* томонидан бошқарилган. Қаған томонидан ўлка, вилоят ҳокимлигига

тайинланган *тудун* (*тутун*)лар ҳам ҳарбий ҳаракатларда флот қатнашган. Хитой тарихий манбаларида Ғарбий Кўк Турк хоқонлиги ҳукмдорларидан бири Тунга йабғу қаған ўз тасарруфида бўлган вилоят ҳокимларига *силлиғ* (хитойча *силлифа*) унвони бергани ва уларнинг фаолиятини назорат қилиш ҳамда солиғу ўлпонлар йиғиш ваколатига эга бўлган *тудун*/тутунларни вилоятларга жўнатганлиги қайд этилган.

Ўрхун битиктошларида аввал мустақил бўлган, кейинчалик Кўк Турк хоқонлигига киритилган, айна замонда, ўз бошқарув ҳуқуқини сақлаб қолган қарлук, уйғур, аз каби уруғ-қабилаларнинг бошлиқлари *элтабар* унвони билан аталган. Элтабар ҳам худди бег, тудун ёки тутуқлар сингари қаған аскарлари ичидан ёки ўз ҳолича ҳарбий ҳаракатларда қатнашган.

Ҳукмдордан бошқариш учун мулк олиш ҳуқуқига эга бўлган ҳарбий зодагонлар, ўз навбатида, мамлакат ҳарбий кучлари учун аскар етказиб берадилар. Сафарбар қилинадиган жангчиларнинг сони муайян бошлиқ томонидан эгаллаб турилган мулкнинг катта-кичиклигига боғлиқ бўлган.

Юриш олдида хоқонликнинг турли вилоятларидаги қўшин бошлиқлари, тобе юрт сардорлари лашкар йиғиш ҳақида махсус фармон – *йарлиғ* олган. Фармонга биноан ҳар бир вилоятнинг ҳокими, туман, шаҳар беклари, қалъа, кўрғон бошлиқлари қаған томонидан белгиланган рўйхатга мувофиқ ўз отлиқ аскарлари, қурол-яроғи, озик-овқати, ем-хашаги билан олий бош қўмондон томонидан белгилаб қўйилган жойда ҳозир бўлган.

Хоқонликдаги синфий табақаланиш қўшин тузилишига ҳам ўз таъсирини курсатган. Чунончи, черикнинг зарбдор қисмини ташкил этган суворийлар турк зодагонлари ва уларнинг фарзандларидан тузилган.

Аждодларимиз томонидан жаҳон ҳарбий санъати тарихида биринчи бўлиб суворийлар сафининг жорий қилиниши (ҳар бир отлиқ аскар орасидаги масофа 20 метр, жанговар каторлар сони эса 10 та бўлган) отлиқ қўшиннинг душман устидан тўла устунлигини таъминлаган. Хоқонликнинг совути мунтазам суворий аскарлари – *атлиғ су* нафақат текисликда, балки тоғли ҳудудларда ҳам муваффақиятли ҳаракат қилиш қобилиятига эга бўлиб, кўп асрлар давомида унга тенг келадиган рақиб топилмади.

Найза билан жанг қилиш санъатини моҳирона эгаллаган турк суворийлари хитойлик пиёда найзабозлар ва эронлик отлик ўқчилар – камончилар билан бўлган муҳорабаларда аксар зафар қозонар эди.

Археологик ва тарихий маълумотларга қараганда, турк суворийси кўкрак қисмида думалоқ қалқони бўлган зирх – *йарақ* билан таъминланган, бошига темир дубулға – *йашиқ* кийган, *қилич*, шохсимон камон – *йа/йай*, найза – *сунуг* ва *тўқмоқ* билан қуролланган. Оғир қуролли отлик аскарлар жангда ҳал қилувчи рол ўйнаган. Тобе юртларнинг жанчиларидан тузилган энгил суворийлар асосан разведка ҳамда соқчилик вазифаларини бажарган. Улар зарур пайтлардагина жангга кирган.

Ўтроқ аҳолидан сафарбар қилинган пиёда аскарлар – *йадаг* сунинг сони суворийларга нисбатан бир неча бор оз бўлган. Пиёдалар қалъа, кўрғон, ҳисор ёки мудофаа истехкомларини забт этишда қўл келган.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Кўк Турк хоқонлигида темир куйиш ишининг жуда қадимдан ривож топиши Хитой ва Эрон лашкарларидан ҳар жиҳатдан устун совутли қўшиннинг тузилишига имконият яратди.

Туркий қўшин *ўн*, *юз*, *минг*, *туман* сингари бўлинма ва қисмлардан ташкил этилган, уларга *ўнбоши*, *юзбоши*, *мингбоши*, *туманбошилар* кўмондонлик қилган. Бу лашкарбошилар, ўз навбатида, юқори поғонада турган ҳарбий мансабдорларга бўйсунган. Хитой солномаларида таъкидланишича, хунлар даврида (мил. ав. VII аср – мил. 215 йил) олий ҳарбий лавозим *туманбоши* ҳисобланган, у ўн минг кишилик ҳарбий қисмга сардорлик қилган. Туманбошиларнинг сони 24 нафарга етган.

Кук турклар қўшинида ғанимнинг ҳарбий кучлари, у ердаги сиёсий вазият тўғрисида келтириладиган маълумотларга алоҳида эътибор берилган. Ҳарбий ҳаракатлар бошланишидан анча олдин ёв ҳақида зарур хабарлар олиш мақсадида унинг юртига ёки қароргоҳига *кўруг*, яъни айғоқчилар пешма-пеш юборилган. Сафарга чиқиш олдидан черикни қийин ва нотаниш жойлардан бошлаб борувчи *йерчилар* тайинланган.

Жангга киришдан аввал туркийлар душман лашкаргоҳи – *ўрдусини* аниқлаш ниятида разведка ишларини олиб боришган. Бунинг учун махсус отликлар гуруҳи – *йалма* фаолият кўрсатган.

Айгоқчилик билан шуғулланувчи бу суворий гуруҳ кўп ҳолларда ўзининг соқчиларига ҳамла қилган ва «тил» келтирган.

Керакли миқдордаги лашкар жам бўлгач, қўшиннинг ҳисоби олинган, жанговар отлар, уловлар серсув ўтлоқларда боқилган, ов чоғида ўлжа қилинган ёввойи ҳайвонлар ёки боқилган жониворлар гўшти қоқланган, уларнинг терисидан кийим-кечак тикилган, жангчилар қурол-яроғини созлашган.

Су башининг бўри боши тасвири туширилган зарҳал байроқлар ва туғлар билан безатилган қароргоҳи – ўрдуда ҳарбий машварат – *кенгаш* чақирилган, унда бўлажак жангнинг тактик жиҳатлари таҳлил этилган, бўлинма ва қисмларнинг жанг майдонидаги ўрни белгиланган, ҳар бир саркардага оғиқ-равшан вазифалар юклатилган.

Ўрхун-Энасой битикларида ёзилишича, хоқонликда қўшиннинг жанговар тартиби классик беш қисм – *ўнг* (ўнг қанот), *сўп* (чап қанот), *йизак* ёки *илки су* (илғор қисм), *ўрту* (марказ) ва *көд* (арьергард)дан ташкил топган. Асосий кучлардан бир неча кунлик масофада душманнинг қўққис ҳужумидан оғоҳ этувчи соқчилар гуруҳи – *қарағу* ҳаракат қилган.

Қўшин – су *юрт*, яъни дам олиш ёки тўхташ учун белгиланган жойда тушганда унинг чор атрофи ихота қилиниб, соқчи суворийлар – *қарағу* томонидан қўриқланган. Тунлари бу соқчи гуруҳ ўз кишиларини махсус парол – *им* орқали бегоналардан ажратиб олган.

Жанг ҳар иккала томон мубориз – *алпларининг* яккама-якка олишуви билан бошланган. У ёки бу алпнинг қўли баланд қолиши ё мағлуб бўлиши лашкар кайфиятига кучли таъсир кўрсатган.

Ат-Табарийнинг қайд этишича, турк қўшинида қонун тусига айланиб қолган бир одат бўлиб, унга мувофиқ яккама-якка жанг қилиш учун маъракагоҳга тушган баҳодир бир қўлида туғ тутган ва от эгарида осифлиқ турган *табл* (ноғоранинг бир тури)ни қоққан ҳамда ўз черигидан белгиланган узоқликдаги масофага келиб душман паҳлавони билан бўладиган олишувга шай турган. Шундан сўнг иккинчи ботир сафдоши (у ҳалок бўлган тақдирда) қилган ҳаракатни айнан такрорлаган ва янада берироқ масофага келиб турган. Ниҳоят, учинчи баҳодир жанггоҳга от суриб, довулини чалгач, бутун қўшин жангга кирган. Хитой ёдномаларида туркийларнинг ҳарбий

юришларга чиқиш ёки чиқмасликни ой ва ёритқичларнинг вазиятига қараб белгилашлари, ой камолга тўлганда урушга отланишлари, завол чоғида эса жанг майдонини тарқ этишлари таъкидланган.

Муҳораба пайтида ғанимидан қўли баланд келган жангчи-га жангдан сўнг мукофот тарзида шароб тўла коса тутилган, қўлга киритган ўлжасининг кўп бўлаги унга берилган. Ҳалок бўлган сафдошининг жасадини жанг майдонидан олиб чиққан аскарга ҳалок бўлганнинг ашёлари тортиқ қилинган. Суворийларнинг эркин ҳаракатлана олишини таъминловчи маъракагоҳларни излаб топиш, қишнинг изғирин совуқлари, ёзнинг жазирама иссиқларида душманга рўпара келиш, айнисса, ёвни ичимлик сув манбаидан ажратиб қўйиш туркларнинг етакчи ҳарбий тактик амалиётларидан ҳисобланган.

Ҳижрий 110 (728/729) йили Амулда уч ой туриб қолган Хуросон амири Ашрас ибн Абдуллоҳ ас-Сулаймон Қатон ибн Қутайбани ўн минг кишилик илғор қисмга бош қилиб Сўғд ва Бухорони ғорат этиш учун жўнатади. Балх (Аму) дарёсини кечиб ўтган арабларни турк хоқони, Самарқанд ва Бухоронинг бирлашган иттифоқчи кучлари қуршовга олади. Ашрас зудлик билан Масъуд исмли саркардани суворийларга раҳнамо қилиб қуршовда қолган Қатон ибн Қутайбага мадад бериш учун жўнатади. Бироқ бу суворий мададкорлар турк хоқони томонидан тор-мор келтирилади. Вазиятни ўнглаш ниятида Ашраснинг ўзи араб қўшинига саркардалик қилиб йўлга чиқади. Маълум фурсатдан кейин у Қатон ибн Қутайба билан қўшилади ва Бухоронинг жануби-ғарбида жойлашган Байканд (Пайканд) бўсағасида тўхтади. Турк хоқони ташналик азоби билан душманнинг тинка-мадорини қуритиш мақсадида араблар аскаргоҳи ёнидан оқиб ўтувчи сув манбаини бўғиб қўяди. Ариқ сувининг қуриб қолганлигини кўрган истилочилар қудуқ қазиб сув чиқаришга киришадилар. Аммо бу уришиш натижасиз тугайди. Ночор аҳволга тушиб қолган Ашрас лашкари Байканд томон юради. Турк хоқони уларнинг йўлини тўсиб чиқади ва икки ўртада шафқатсиз жанг бошланади. Сувсизликдан ҳатто қурол кўтаришга мажоли қолмаган арабларнинг аксарияти бу тўқнашувда ўлади.

Турклар томонидан ҳарбий ҳаракатлар вақтида пистирма қўйиш тактик амалиёти кўп ҳолларда ғаним кучларининг

шикаст топишига сабаб бўлган. Ҳижрий 102 (720) йили Хуросон амири Саъид Хузайна бошлиқ араблар Балх дарёсини гузар қилиб, Сўғд тупроғига қайта қадам қўяди. Кичик бир водийга кирган арабларнинг суворийлари тўсатдан рўпарадан қолаётган турк хоқонининг отлиқ аскарларига дуч келади. Икки орада рўй берган қисқа олишувдан кейин турклар орқага чекина бошлайди. Уларни енгилди деган янглиш фикрга борган араблар таъқиб этишга киришадилар ва пистирмага йўлиқадилар. Қаршидан берилган шиддатли зарбага бардоши қолмаган босқинчилар мағлуб бўлади.

Кўк Турк хоқонлигининг қўшини турли табиий ғов ва тўсиқларни енгиб ўтиш, Кам (Энасой), Иртиш, Ўинжу ўкуз (Сир), Балх сингари чуқур ва кенг дарёларни кечиш қобилиятига эга бўлган. Бунда кўприк ёки қайиқ ва мешлардан фойдаланилган. Баъзан дарёлардан отлар билан сузиб ўтилган.

Қарши томондаги соҳилда ўз лашкари билан турган Хуросон ҳукмдори Асадга зарба бериш мақсадида ҳижрий 119 (736) йили Амунинг чап қирғоғига келиб тўхтаган турк хоқони қўйсар ва азим дарёни кечиб ўтиш борасида донгдор, саноксиз жангу жадалларда суяги қотган тажрибали саркардалари билан маслаҳатлашади. Кўпчилик асов Амун бу жойдан кечиб ўтишнинг иложи йўқлигини таъкидлайди. Фақат Ал-Иштихоний номли сафдошигина Амун кечиб ўтишнинг ягона йўли борлигини, уни амалга ошириш учун 50 минг кишилик хоқон қўшини ёппасига сувга ташланиши лозимлигини ва шу усул билан Амунинг шиддатини бартараф этиш мумкинлигини айтиди. Бу фикр хоқонга маъқул тушади. Бор довул ва ноғораларнинг кучли гумбури, аскарларнинг заминни ларзага келтирувчи суронлари остида эллик минг кишилик лашкар ўзини бирданига Амуга уради ва ҳеч қандай заҳмату талафотсиз нариги соҳилга ўтиб олади.

Хуллас, ҳарбий кучларнинг ўз даври талабларига тўла жавоб берадиган даражада бўлишига алоҳида эътибор қаратиш Кўк Турк хоқонлигининг устувор вазифаларидан бири саналган.

Жамият ва бошқарув.
2000. №2. – Б.29 – 33.

ХАЛОСКОР

Жалолиддин Мангуберди мўғуллар билан илк бор 1216 йилнинг кўкламида тўқнаш келганди. Найман ҳукмдори Кушлуқхоннинг Кошғар ва Баласағун шаҳарларини эгаллаб, қорахитойлар етакчиси Гўрхонни асир этганлиги ҳақидаги хабарни олган Чингизхон тўнғич ўғли Жўжини 20 минг кишилик мўғул суворийларига сардор қилиб найманлар устига жўнади.

Айни шу пайтда Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам 60 минг лашкари билан Кушлуқхонга қарши ҳарбий сафарга чиқади. Ирғиз дарёси музлаганлиги туфайли ундан кечиб ўтишнинг иложи топилмаганлиги боис Хоразм қўшини бир қанча муддат сув бўйида тўхтаб қолишга мажбур бўлади. Ниҳоят, Ирғизни кечиб ўтишга зришган Хоразмшоҳ икки дарё оралиғида сон-саноксиз ўликларни, ҳали қотишга улгурмаган қонларни кўради. Жасадлар орасидан бир ярадорни топадилар, ундан бу қирғиннинг Жўжихон томонидан содир этилганини билиб олиб, ўша он мўғуллар ортидан қувиб борадилар.

Эртанги кун тонг-саҳарда Хоразм қўшини бамайлихотир кетаётган Жўжихонга етиб олади ва ҳеч иккиланмасдан жангга киради. Қўшинда бор бурғую карнайлар, кўсу ноғораларнинг қулоқни ларзага солувчи садолари остида мовароуннаҳрликлар сафларни ростлайдилар. Муҳаммад Хоразмшоҳ жанговар байроқлар билан зийнатланган марказдан ўрин олади. Ўнг ва сўл қанотларга Қутлуғхон ҳамда Инончхон сингари тажрибали саркардалар кўмондонлик қилади. 18 ёшли Жалолиддин ўнг қўлдан жой олади. Жўжихон ортидан етиб келган лашкарни кўргач ўз нўёнлари билан кенгашади. Нўёнларнинг Султон Муҳаммад билан жанг қилмаслик тўғрисидаги

маслаҳатларини рад этган Жўжихон қўшинларини тартибга келтиради ва жангга киради. Икки тараф сафлари аралашади. Даҳшатли жанг кечга қадар давом этади.

Кун ботишига яқин Жўжихон бир кишини султоннинг қароргоҳига элчи қилиб йўллайди ҳамда Чингизхоннинг ушбу мўғул лашкарини бу диёрга бошқа бир мақсад, яъни Кушлуқхонни даф қилиш учун жўнатганини, хоразмшоҳ билан урушмоққа ижозат бермаганлигини маълум қилади. Айтилган гап-пардан ғазабга тушган Султон Муҳаммад қўшинни Жўжихон томон ташлайди. Мўғуллар сон жиҳатдан оз бўлишига қарамасдан қайта жангга киради ҳамда хоразмликларнинг сўл қанотига қақшатқич зарба беради ва уни тўзитиб юборади. Марказда жанг қилаётган Султон Муҳаммаднинг ҳаёти хавф остида қолади. Хоразм қўшинини ушбу жангга мағлубиятдан ўнг қанот жангчилари, айниқса, Жалолиддиннинг ёвнинг чап қанотига кучли зарба беришигина сақлаб қолади. Қуёш ботиши билан икки рақиб эртанги кун жангни давом эттириш ниятида ўз позицияларига қайтади. Ушбу кунги муҳорабада ким ғолибу ким мағлуб эканлигини англаб бўлмасди. Тунда ўз лашкаргоҳини минглаб гулханлар ёқиб қолдирган ҳолда ташлаб кетган мўғуллар катта тезликда чекинишга мажбур бўлади.

1220 йили отаси Султон Муҳаммад томонидан тахт вориси этиб тайинланган Жалолиддин Хоразмга келади. Ҳокимиятнинг Жалолиддин қўлига ўтганлигидан норози бўлган укаси Қутбиддин Ўзлуғшоҳ ва Қутлуғхон бошлиқ баёт қавми амирлари уни асир олмоқчи ҳамда ўлдирмоқчи бўладилар. Амир Инончхон орқали суиқасддан хабар топган Жалолиддин дўсти Темур Маликнинг уч юздан ортиқ жангчилари ҳамроҳлигида саҳро орқали Хуросон томон шитоб билан от суради. Савдо карвонлари ўн олти кун давомида ўтади-ган оғир йўлни бир неча кун ичиде босиб ўтган Жалолиддин Наса (Нисо) вилояти ҳудудига қадам қўяди. Буни олдиндан фаҳмлаган айёр Чингизхон уларни қўлга тушириш мақсадида Марв чегараларидан Наса шаҳрининг шимол тарафида тахминан 7 – 8 км масофада ўрнашган шаҳристонгача бўлган ерларга етти юз суворийдан иборат пистирма қўйганди.

Саҳродан тўсатдан қуюндай чиқиб келган Жалолиддин ўзидан икки баробар ортиқ душман билан юзма-юз келади.

Қора рангдаги байроқларини ҳилпиратиб от суриб келаётган хоразмликлар мўғулларга ҳамла қилади ва ғанимни тор-мор келтиради. Мағлуб бўлган босқинчиларнинг от-улови, қурол-яроғи, озик-овқати, ем-хашағи Жалолоиддиннинг қўлига ўлжа тушади. Мовароуннаҳр тупроғида мўғуллар устидан қозонилган ушбу биринчи ғалаба истилочиларнинг енгилмаслиги ҳақидаги мишмишларни чиппакка чиқарган, хоразмликларда эса ёвга нисбатан адоват ўтини янада авж олдирганди.

1221 йилнинг баҳорида Жалолоиддин ўн минг кишилиқ аскарни билан Ҳиротни тарк этган қайнотаси Аминулмулк билан Ғазнада қўшилади ва Қандаҳор қалъасини муҳосара йўли билан эгаллашга интилаётган мўғул ҳарбий қисмларига қўққисдан хужум қилади. Кутилмаган шиддатли зарбага дош беролмаган босқинчиларнинг деярли барчаси қиличдан ўтказилади. Қирғиндан омон қолган бир нечтагина мўғул жангчиси Чингизхон қароргоҳига етиб боради ва уни содир бўлган шармандали воқеадан воқиф қилади.

Ўттиз минг кишилиқ лашкари билан Ғазнага келган Жалолоиддинни шаҳар аҳолиси зўр шод-хуррамлик билан қарши олади. Халақлар сардори Сайфиддин Иғроқ, Балх ҳокими Аъзам Малик, афғонлар бошлиғи Музаффар Малик ҳамда қорлуқлар раҳнамоси Ал-Ҳасан ўз ҳарбий қисмлари билан Жалолоиддинга қўшилади. Натижада султоннинг қўшини тўқсон минг кишига етади. Қандаҳорда юз берган фалокатдан хабар топган Чингизхон Жалолоиддинга зарба бериш, унинг қаршилигини синдириш мақсадида тажрибали нўёни Шиги Қутуку қўмондонлигидаги ўттиз минг аскардан иборат лашкарни шошилиқ султонга қарши жўнатади. Душманга нисбатан чексиз қаҳр-ғазаб ўтида ёниб юрган Жалолоиддин мўғулларни Чорикорнинг шимоли-шарқида, Ғурбанд ва Пандшир дарёларининг қўшилиш жойида жойлашган Парвонда қарши олишга жазм этади. Парвон жангидан олдин Жалолоиддин Чорикорнинг шимолидаги Волён Кўтал қалъаси бўсағасида Такачуқ нўён ва Мўлғур нўён бошлиқ мўғул айғоқчи гуруҳига ногаҳон кучли зарба беради ҳамда ёвнинг мингдан ортиқ аскарини ҳалок қилади. Озгина мўғул аскарни Пандшир дарёсидан сузиб ўтиб жон сақлайди.

Парвонда бўлган аёвсиз муҳорабада Жалолоиддин қўшинининг марказидан ўрин олади, ўнг қанотга Аминулмулк, сўл

қанотта Сайфиддин Иғроқ сардорлик қилади. Жанг Шигу Қутуқу қул остида турган марказий қисмга Жалолиддин томонидан берилган зарба билан бошланади. Пиёда аскарлар томонидан берилган қақшатқич ҳужумдан эсанкираган ёвнинг асфари аралашиб кетади. Икки томоннинг бирортасига ҳам зафар ёр бўлмайди. Шиги Қутуқу хоразмликлар билан бўлган жанг шиддатидан танг аҳволда қолади ва ҳарбий ҳийла ишлатиш йўлига ўтади. Тунда мўғуллар кўшинда бор наमत ҳамда кигизлардан қўғирчоқ одам ясаб, отларнинг устига ўрнатиб, тонгда уруш майдонида қайтадан саф тартади. Жалолиддиннинг лашкари мўғуллар сафи ортдан сафланганларни кўриб уларга мадад етиб келмоқда деб хавфга тушади, чекиммоққа жазм қилади. Душманнинг ҳарбий ҳийла ишлатганини пайқаган Жалолиддин ўз жангчиларини бундай ёмон ниятдан қайтаради. Бу гал мўғуллар пиёда бўлиб жангга киради. Жалолиддин ўз аскарларини отга миндиради ва ганимга ҳужум қилади. Охир-оқибат душман лашкари шикаст топади.

Шиги Қутуқу қолган-қутган аскарлари қуршовида жанггоҳни ташлаб Талоқонда турган Чингизхон томон қочишга мажбур бўлади.

Парвонда эришилган зафар чоғида мовароуннаҳрликлар кўпига улкан ўлжа тушади. Ўлжани тақсимлаш вақтида бир чопқир от туфайли Аминулмулк ҳамда Сайфиддин Иғроқ ўртасида жанжал келиб чиқади. Қизишиб кетган Аминулмулк Сайфиддиннинг бошига қамчи билан уради, Жалолиддиннинг ўз қариндоши Аминулмулкни жазоламаганлигидан аразлаган Сайфиддин Иғроқ, Аъзам Малик ва Музаффар Малик ўз қисмлари билан ундан ажралиб Кермон томон кетади. Натижада Жалолиддиннинг кучи анча заифлашади, душманга қарши туриш мушуқлашади.

Шиги Қутуқу нўён бош эгиб Чингизхон ҳузурига келгач, мўғуллар зудлик билан кўшин тўплайди ва Жалолиддинга қарши йўлга чиқади. Сон жиҳатдан бир неча баробар зиёд ганим билан юзма-юз тўқнашишни маъқул кўрмаган Жалолиддин Синд дарёси томон от суради, у ерга етгач уни тарк этган амирлар билан қайта кўшилиб Чингизхонга қарши жангга киришга қарор қилади. Бироқ унинг бу режалари амалга ошмайди. Ҳазнадан чиқиб кетиш пайтида Жалолиддин бетоб бўлиб

қолади. Бир неча кундан сўнг соғайган султон, Шаҳобиддин Насавийнинг таъкидлашича, Гардиз шаҳрида тўхтаган мўғулларнинг илғор қисмига тунда кўққисдан ҳамла қилади. Душманнинг жонига чопқир отлар ора киради. Синд дарёси қирғоғига қайтган Жалолиддин кечув учун қайиқларни ҳозирлашга, кетиб қолган қисмларни қайтаришга жон-жаҳди билан киришади. Аммо бу ишларнинг рўёбга чиқишига ёв тўсқинлик қилади. Селдай етиб келган Чингизхон дастлаб султоннинг Ўрхон бошлиқ арьергардига ҳужум қилади ва уни яқсон этади. Ўз режаларини амалга оширолмагач ўт ва сув орасида турган Жалолиддиннинг сон жиҳатдан уч-тўрт баробар кўп душман билан ғанимнинг Чингизхон жойлашган марказига ҳужум қилади ва уни икки бўлакка бўлиб юборади. Ёв қочиш тараддудига тушади. Бироқ ўн минг кишилик мўғул жангчиларидан иборат пистирма хоразмликларнинг йўлини тўсади. Бу пистирма Аминулмулк кўмондонлигидаги ўн қанотни яқсон этади ва уни Жалолиддин зўр шижоат билан жанг қилаётган марказгача қувиб боради. Хоразмликларнинг сўл қаноти ҳам душман ҳужумига бардош беролмайди. Қийин аҳволда қолган султон етти юзга яқин суворийлар ҳамроҳлигида мардонавор жанг қилиб, душманга қаттиқ қаршилик кўрсатиб, уларни чапга, чалдан ўнгга қувади ва ҳар бир ҳамла пайтида ўнлаб ғанимни жаҳаннамга юборади.

Жалолиддиннинг танг аҳволини кўрган Чингизхон уни триклайин қўлга олишни аскарларига буюради. Душман султонни ўртага олади, ҳалокат ҳалқаси тобора торайиб боради. Мўғуллар ўз ниётларига етай деб турган онда Ахос Малик Жалолиддинни қуршовдан олиб чиқишга эришади. Жанг чоғида султоннинг саккиз ёшли ўғли душман қўлига тушади, Чингизхон уни қатл этишга ҳукм қилади. Жанг майдонидан қалби гирён ҳолатда чиққан Жалолиддинга онаси, хотини ва ҳарам аҳли душманга асир тушишдан ўлимни афзал кўришлари, шу боис ундан ўзларини ўлдиришларини ёлвориб сўрайди. Ноилож қолган султон қариндошлари билан видолашади ҳамда уларни Синдга фарқ қилишга ижозат беради. Қўшинидан, оиласидан, ёру биродарларидан жудо бўлган Жалолиддин қора тўриқ отга миниб ғанимга қайта ҳужум қилади. Лекин қаттол душман ўзининг разил ниятидан қайтмаган, қандай бўлмасин уни қўлга олиш пайида эди. Бун

сезиб турган султон отининг жilовини Синд томон буради. Дарёнинг нариги қирғоғига соғ-саломат ўтиб олган Жалолиддиннинг қаҳрамонлигини ўз кўзи билан кўриб турган мағур Чингизхон султонни таъқиб қилмоқчи бўлганларни қайтаради, унга офаринлар айтади ва ўз аъёнлари ҳамда фарзандларига қарата шундай дейди: «Отадан дунёда ҳали бундай ўғил туғилган эмас. У саҳрода шер каби, дарёда эса наҳанг сингари баҳодир. Отага шундай ўғил зарурки, у икки гирдоб – ўт ва сув гирдобидан халослик майдониға омон чиқа олсин!» Жалолиддин Синддан сузиб ўтишға муваффақ бўлган тўрт мингға яқин аскарлари билан қўшилади ва Ҳиндистоннинг шимолий ҳудудлари томон равона бўлади.

1227 йилнинг ёзида Табризда турган Жалолиддин Баёжу нўён, Наку нўён, Асан Тўған нўён, Ётмас нўён ҳамда Ясанур нўён бошлиқ мўғул қўшинининг Жайхундан ўтиб Хуросон сарҳадларига кирганлиги хабарини олади. Султон зудликда Исфаҳон томон от суради. Исфаҳонға етиб келган Жалолиддин тўрт минг кишилик язақ, яъни илғор қисми Рай ва Дамағон тарафға душман ҳақида маълумот келтириш учун юборади. Мўғуллар Исфаҳоннинг шарқий томонидан тахминан 30 км масофадаги Ас-Син қишлоғида тўхтади. Жалолиддин мунажжимларнинг маслаҳатиға биноан уч кун давомида ўзини сафарни бошлашдан тийиб туради. Мўғулларнинг иқинлашганидан ваҳимаға тушган бир гуруҳ хон ва амирлар султоннинг қароргоҳиға паноҳ излаб келади. Султон уларни тинчлантиради ҳамда бўлажак жанг борасида машварат ўтказиғади ва муҳораба кунини белгилайди. Исфаҳон қозиси ва раисиға пиёда аскарларни кўриқдан ўтказишни буюради. Рашидиддиннинг ёзишича, Жалолиддиннинг қўшини бу пайтда юз мингдан зиёд отлик ва пиёдалардан иборат бўлган. Мўғуллар султоннинг Исфаҳонда туриб қолганлигини унинг кўрқувға тушганлиғида, жанг қилишға ботинолмаётганлиғида деб билади ва икки минг кишилик суворийлар тўдасини Луристон тоғларига қорат мақсадида жўнатади. Бундан хабар топган Жалолиддин уч минг отликдан ташкил этилган гуруҳни душман ўтиши кутилаётган йўл ва сўқмоқларни тўсиш учун йўллайди. Мазкур отликларнинг тўсатдан берган ҳамласи туфайли душман енгилади. Тўрт юзға яқин ғаним асирға тушади, уларнинг барчаси Исфаҳон майдонида қатл қилинади.

Белгиланган муддатда Жалолиддин лашкарларни жанговар тартибга солган ҳолда муҳораба майдони сари йўлга чиқади. Қўшиннинг маркази асосан қора тулпорлар минган суворийлардан тузилган, унга Жалолиддин сардорлик қилади. Сўл қанот кулранг отларда ўтирган жангчилардан иборат бўлган. Ўнг қанотда кўпдан-кўп жангу жадалларда суюғи қотган тажрибали ботирлар жойлашган.

Исфаҳон яқинидаги жанг ҳижрий 625 йил рамазон ойининг йигирма иккиси, милодий 1226 йилнинг 25 августида бўлиб ўтади. Икки қўшин бир-бирига рўпара келган пайтда султоннинг укаси Ғиёсиддин Пиршоҳ ва Жаҳон Паҳлавон Элчи ўз қисмлари билан қўшинни тарк этади ҳамда Луристон тарафга жўнаб кетади. Жалолиддин бу хиёнатга унчалик эътибор бермайди. Ҳатто исфаҳонлик пиёдаларнинг ортга қайтиб кетишига ҳам ижозат беради. Жанггоҳда эътиборсизлик туфайли султоннинг ўнг қўл ва сўл қўл қисмлари бир-бирдан узоқроқ масофада жойлашади. Натижада улар у ёки бу қўлда бўлаётган жанг воқеаларидан беҳабар қоладилар. Жангнинг биринчи куни ўзаро шиддатли ҳужумларда ўтади. Кечга яқин султоннинг ўнг қаноти мўғулларнинг сўл қанотига кучли зарба беради ва уни тўзатиб юборади. Муваффақиятдан руҳланган ўнг қўл жангчилари тартибсиз қочаётган ёвни Камон мавзеси чегараларигача қувиб боради. Айни чоғда, Жалолиддин қўшинининг сўл қаноти мўғуллар томонидан қўйилган пистирма қаршилигига дуч келади. Душман бу қанотни бутунлай янчиб ташлайди. Алихон, Ортиқхон, Кучбўғохон, Юлуқхон, Манглибекхон каби кўпгина номдор саркардалар ҳамда беклар шахид бўлади. Фақат Кучтегин паҳлавон, Ҳожиб Хонберди ва Амирохун Ўдак тирик қолади.

Аваллари бу сўл қанотга Ганжа шахрида исмоилийлар томонидан ўлдирилган истеъдодли лашкарбоши Ўрхон кўмондонлик қилар ва унинг раҳбарлигида ушбу қисм деярли барча жангларда ғолиб келарди. Марказда шафқатсиз душман билан олишаётган Жалолиддиннинг ҳам аҳволи яхши эмасди. Унинг атрофида бор-йўғи ўн тўртта хос аскар қолганди. Душман қўлига тушишдан чўчиган султон аламдори санжақ – жанговар байроқни қўлда тутган ҳолда жанггоҳни тарк эта бошлайди. Байроқнинг кўздан ғойиб бўлиши мағлубиятдан дарак беришини яхши тушунган Жалолиддин аламдорни

найза билан уриб отдан йиқитади ҳамда санжақни ўзи тутган тарзда ёвга ташланади. Мўғул аскарларидан анчаси қурбон бўлади. Султон қўшинининг марказ ва сўл қаноти тарқаб кетади. Бир қисм Форс вилоятига, бошқа бир қисми эса Кермон ва Озарбайжон томонга йўл олади. Жангда жуда катта талафот кўрган мўғуллар ҳам ортларига саросимаю ваҳимада қайтади. Жайхунга етгунга қадар уларнинг аксарияти нобуд бўлади. Тарихчи Ибн ал-Асирнинг ёзишича, чингизий хонзодалардан бири томонидан Жалолиддин номига жўнатилган мактубда Исфаҳон яқинида мағлубиятга учраган қўшин: «Бизга тегишли эмас, биз уларни сафларимиздан аллақачон бадарға қилган эдик», – деб ёзилган.

1230 йилнинг 7 – 10 август кунлари Арзинжон яқинидаги Ясситоғ этагида салжуқий Султон Алоуддин Кайкубуд ҳамда айюбийлар султони Ал-Малик ал-Ашрафнинг бирлашган қўшини билан бўлган жангда мағлубиятга учраган Жалолиддин Табризга келади. Султоннинг мағлубиятидан Исфаройинда хабар топган мўғуллар ўша заҳотиёқ унга қарши отланади. Мўғуллар ҳақида керакли хабар келтириш учун жўнатилган Йилон Буғу Ширвон водийсида ёвнинг илғорига дуч келади ва бўлиб ўтган қисқа олишувда енгилиб Табризга, Жалолиддин ҳузурига, қайтишга мажбур бўлади. Вазиятнинг ўта ноқулайлигидан таҳликага тушган султон Муғон тарафга шошилинч жўнайди. Муғонга етиб келган Жалолиддин ўз қўшинининг турли томонларга тарқалиб кетганига шохид бўлади ва уларни тезликда бир ерга жамлаш мақсадида човушу паҳлавонларни қизил рангли камон ўқлари билан чопар тарзида юборади. Бироқ лашкар тўплангунга қадар мўғуллар уларга ҳужум қилади. Шу сабабли Жалолиддиннинг бор аскарларни бир ерга жамлаган ҳолда душманга зарба бериш режаси бу гал амалга ошмайди. Қўшиннинг тўпланишини сабрсизлик билан кутаётган Жалолиддин мингга яқин ёш, бақувват, ҳеч қандай хавф-хатардан қўрқмайдиган турк йигитларидан ташкил қилинган хос гвардияси билан Шаркабут қалъаси яқинидаги тепаликка уюштирилган овдан сўнг тунаш ниятида тушади. Султон оз сонли жангчилари билан ширин уйқуда ётганлигидан фойдаланган мўғуллар ҳужумга ўтади ҳамда Жалолиддинни Аракс дарёси томонга чекинишга мажбур қилади. Душман султон Араксдан ўтиб Ганжа сари йўл олса

керак деган мулоҳазада бўлади. Бироқ Жалолиддин уларни гафлатда қолдириб тулпорининг жиловини Озарбайжон тарафга буради ҳамда Моҳон қалъасида тўхтади.

Қиш ниҳоясига етиб, кўклам келиши билан мўғуллар Жалолиддинни таъқиб қилишни қайтадан бошлаб юборади. Душманнинг Табриз шаҳри шарқида жойлашган Учан қалъасига етганлигини эшитган султон Арронга қараб элдай учеди. Аммо бу ерга ҳам ёвнинг яқинлашуви боис Зорис қалъасидан бошпана излашдан ўзга чораси қолмайди. Зорисга келган Жалолиддин ўзига содиқ амирлар, хонлар ва туркман суворийларига ёрликлар жўнатади, уларни бирлашишга, мўғулларга қарши зарба беришга ундайди. Жалолиддиннинг каттагина кўшин тўплашга муяссар бўлганлигини эшитган йигирма минг кишилик мўғул лашкари Чирмоғун қўмондонлигида Арронни ташлаб Учанга қайтади. Ана шу кезларда Ганжада бир неча авбошлар Бандар исмли кимса раҳнамолигида шаҳарда турган хоразмликларнинг жонига қасд қилиб исён кўтаради. Султон тарихчи Шаҳобиддин Насавий ҳамда Хонборди ҳожибни исёнчилар билан музокара олиб бориш ҳамда игоатга чақириш мақсадида шаҳарга жўнатади. Исёнчилардан сулҳ борасида рад жавоби олинган, Жалолиддиннинг ҳужум қилиб шаҳарни қўлга киритишдан бошқа йўли қолмайди. Ганжада 27 кун туриб қолган Жалолиддинга унинг бир қанча амирлари Дамашқ султони Ал-Малик ал-Ашрафдан мўғулларга қарши ҳаракатлар олиб бориш учун кўмак сўрашни маслаҳат беради. Султон қалбдан Дамашқ ҳукмдорининг ёрдам бермаслигини сезса-да, ноиложликдан бунга рози бўлади ҳамда Дамашққа кетма-кет номалар йўллайди. Чопарларнинг номалар билан йўлга чиққанлигидан хабар топган Ал-Малик ал-Ашраф Мисрга жўнаб кетади ва султонга «Биз яқин орада Мисрдан катта сонли кўшин билан қайтамиз ва сизнинг хизматингизга кирамиз» мазмунидаги ваъдалардан нари ўтмайди. Омид, Мордин ва ўзга мулкларнинг ҳукмдорлари ҳам худди шундай йўл тутадилар. Улар катта суръат билан ҳаммаёқни вайрон қилиб келаётган мўғулларга фақат Жалолиддиннинггина қалқон бўла олиши, бунинг учун унинг атрофида жипслашиш лозимлигини яхши англаб етмаслик оқибатида юз бераётган ҳодисаларга томошабин бўлишдан нари ўтмайдилар.

Ўзлари учун қулай вазиятнинг пайдо бўлганлигидан тегишли хулоса чиқарган мўғуллар Ахлот мавзеига қадам қўядилар ва Жалололдинни ахтаришга тушадилар. Кутилмаган кўмаклардан бутунлай умидини узган Жалололдин Диёрбакрнинг шимоли-ғарбидаги Жабахарда ёв томонидан мингта аскарни билан қочиб ўтган мўғул нўёни Кўка Бажкамдан Ўқтойхоннинг султонни бартараф этиш тўғрисидаги қарори қатъий эканлигини, бунинг учун Чирмоғун кучли лашкар билан йўлга чиққанлигини билиб олади. Кўка Бажкам Жалололдинга бор ўлжаларни мўғуллар келиши кутилаётган йўлда қолдириб, ўзи қўшин билан пистирмада туришни маслаҳат беради. Бу фикр султонга маъқул тушади. Жалололдин ўзининг ишончли ҳамда садоқатли лашкарбошиси деб ҳисоблаб юрган журъатсиз, қўрқоқ Утурхонни тўрт минг суворийга бош қилиб разведкага юборади. Аммо ўз зиммасига юклатилган вазифага совуққонлик билан қараган Утурхон текширмасдан «Душман аскарлари Малазжирд ҳудудларини тарк этибди, улардан асар ҳам йўқ» деган қалбаки маълумот келтиради. Утурхоннинг сўзларига ишонган султон от-арава ва асбоб-аслаҳани Диёрбакрда қолдириб, ўзи Исфаҳонга кетишга қарор қилади. Лекин у сўнги дақиқада Исфаҳонга боришдан воз кечади ва Омул томон юришга фармон беради. Тунда унинг чодирига бир туркман келиб «Кеча сиз турган кўнимгоҳда хоразмлик аскарлар кийим-бошидан фарқ қилувчи кийим кийган, кулранг отларга минган суворийларни кўрдим» деган хабарни етказади. Бироқ Жалололдин негадир туркманнинг рост сўзларини ёлғонга йўяди ва шароб ичишга машғул бўлади. Маст ва ғафлат уйқусида ётган мовароуннаҳрликларни Чирмоғун қуршовга олади. Жалололдин юз берган ҳодисалардан беҳабар май таъсирида ухлаб ётарди. Султон ҳаётининг катта хавф остида қолганини кўрган мард Ўрхон ўз жангчилари билан мўғулларга ҳужум қилади ва уйқудаги Жалололдинни бир амаллаб отга миндириб ёв исканжасидан олиб чиқишга улгуради.

Ўзига келиб душман томонидан таъқиб қилинаётганини пайқаган Жалололдин Ўрхонга ўзидан ажралиб, отни бошқа томонга буришни буюради. Ўрхоннинг султондан бўлак бўлиб кетишига қарамасдан, мўғуллар Оmid томон чекинаётган Жалололдинни қувишда давом этади. Бир неча хос аскарлари

ҳамроҳлигида султон тунни Маёфариқин қирларида ўтказишни мўлжаллайди. Бироқ тонг-саҳарда яна мўғулларнинг ҳужумига дучор бўлади. Отларга минишга ҳам улгуролмаган бир нечта хоразмликлар душманга асир тушади. Қочишга улгурган Жалолиддинни таъқиб қилиш учун ёв ўн беш нафар отлични унинг кетидан юборади. Етиб олган икки мўғул Жалолиддин томонидан ўлдирилгач, таъқибчилар орқаларига қайтишга мажбур бўлади. Жалолиддин эса йўлтўсар курд қабилалари яшаётган баланд тоққа чиқиб кетади... Бу воқеалар бундан 775 йил муқаддам – 1231 йилнинг ёз ойларида содир бўлганди.

Қалқон.
2006. №6.

ЖАЛОЛИДДИН ХОРАЗМШОҲ САЛТАНАТНИ ҚАНДАЙ БОШҚАРГАН ЭДИ

Жаҳонгир Чингиз бошлиқ мўғул истилочиларининг кучли зарбалари остида Хоразм ва Мовароуннаҳрдан сиқиб чиқарилган Султон Жалолиддин XIII асрнинг 20-йилларида Шимолӣ Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, Кавказорти, Ироқ ерларида қисқа муддатга бўлса-да аждоди Ануштегин (ҳукмронлик йиллари 1077 – 1097) асос солган Хоразмшоҳлар салтанатини ўрнатишга муваффақ бўлганди. Сўнги хоразмшоҳ тарихига оид манбаларда қайд этилишича, Жалолиддин барпо этган салтанат тасарруфида бўлган ерлар асосан икки турга тақсимланган. Бевосита султон хонадонига тегишли кўчмас ва ҳаракатдаги мулклар *амлок ул-хос* ёки *асбоб ул-хос* деб юритилган, улар махсус маъмурий маҳкама – *дево*н ул-хос томонидан идора қилинган.

Жалолиддиннинг ҳукмронлиги вақтида Аррон ва Озарбайжондаги хос ерлар вазир Шараф ул-мулкка топширилган ва унга шу мулкларда ўз хоҳишига кўра сиёсат юритиш ҳуқуқи берилган. Айни чоғда, ушбу хос мулклардан йиғилган маблағ бекаму кўст салтанат хазинасига келиб тушиши шарт бўлган.

Мулкнинг иккинчи тури *иқто* истилоҳи билан юритилган. Иқто ҳукмдор томонидан номдор ҳарбий зодагонларга салтанат олдидаги улкан хизматлари эвазига инъом қилинган. Иқто эгаси, яъни *муқто* унга тааллуқли мулкни шахсан ўзи бошқариши шарт ҳисобланмаган, бундай вазифани унинг ишончли кишиси гарданига юклатилиши қонунга хилоф бўлмаган. Иқто наслдан наслга мерос тарзида ўтувчи мулк сирасига кирмасди. Муқтонинг ўлимидан кейин унинг ерлари бошқа бир амалдорга берилиши ҳам эҳтимолдан холи бўлмаган. Масалан, Жалолиддиннинг атоқли лашкарбошиси ва

содиқ сафдоши Ўрхон Ганжа шаҳри яқинида исмоилийлар уюштирган суиқасд пайтида ўлдирилгандан сўнг унинг мулки Сафиуддин ат-Туғройга тортиқ қилинганди. Баъзи вақтларда султон хизматида бўлган давлатманд кишиларга ҳам иқто бахш этилганлигини кузатиш мумкин.

Хоразмшоҳ ҳукуматида мавжуд рутбалар ичида вазирнинг мавқеи ўта залворли ва баланд бўлган кишиларга «Низом ул-мулк», «Шараф ул-мулк» сингари унвонлар берилган. Салтанат вазирининг асосий нишони дасталарига олтин суви юритилган тўрт найза ҳисобланган. Вазир бирор ерга хоҳ пиёда, хоҳ отда борса, албатта тўрт найзадор унга ҳамроҳлик қилган. Хоразмшоҳлар салтанатининг ўзига хосликларидан бири вазирни «хожа» унвони билан сарафроз қилиб, тантанали маросиму қабуллар чоғида унга ҳукмдорнинг ўнг томонидан ажратилган махсус ўрин бериш эди. «Низом ул-мулк» рутбасига сазовор бўлган буюк вазир девонхонадаги қора рангли ўриндиқ – *дастга* ўтирган ва бошқа аркони давлат унинг қабулига кирган вақтда ўрнидан турмаган. Бу вазирлик амалига бўлган улкан ҳурмат-эҳтиромнинг ифодаси саналган.

Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ (ҳукмронлик йиллари 1200 – 1220) учинчи ўғли валиаҳд Қутбиддин Ўзлогшоҳга (1221 йили мўғуллар билан бўлган жангда асир олинган ва иниси Оқшоҳ билан бирга қатл қилинган) Хуросон ва Мозандарон ўлкалари ҳукмронлигини берган, Носириддин номли шахсни унинг вазири этиб тайинлаганди. Топширилган вазифа ҳамда ваколатнинг кўлами кенглигидан эсанкираб қолган вазирда калондимоғлик ва манманлик белгилари зоҳир бўла бошлайди. У хузурида қонун тусига кириб қолган тўрт найза ўрнига саккизта найза кўтариб юришни жорий этади. Натижада ҳукмдорнинг қаҳру ғазабига дучор бўлади. Ушбу воқеадан сўнг вазирнинг қандай вазифаларга жавобгар эканлигини олий мансабдорлардан иборат олти вакилдорлар гуруҳи ҳал қилиши лозимлиги белгилаб қўйилганди.

Жалолиддин салтанатида ўлка, вилоят ва шаҳар вазирлари ҳам фаолият кўрсатган, улар *волий*, яъни вилоят, шаҳар ҳокимларидан кейинги иккинчи даражадаги амалдор ҳисобланган. Ўлка, вилоят, шаҳар вазирлигига, академик З.Бунётовнинг эътирофи этишича, туркий бўлмаган кишилар

қўйилган ва улар тўғридан-тўғри хоразмшоҳга ёинки унинг бош вазирга бўйсунган.

Жалололдин салтанатида давлат ишларини юритиш идораси мавжуд бўлиб, у *девон ул-иншо* ёки *девон ул-туғро* истилоҳлари ёрдамида ифодаланган. Аббосийлар вақтида жорий этилган девон ул-иншо нафақат салтанат ишлари, балки чет мамлакатларга тааллуқли турли ҳужжатларни расмийлаштириш билан ҳам шуғулланган. Девон ул-иншо малакали ҳамда саводли *котиб ул-иншо*ларнинг фаолият кўрсатиши талаб этилган, уларга хусниҳат сирларини аъло даражада эгаллаган *соҳиби девон ул-иншо* раҳбарлик қилган.

Аскарый кучларнинг мавқеи ўта юқори бўлган хоразмшоҳ салтанатида *девон ул-жайш* мавжуд бўлиб, ҳарбий зодагонларга берилган иқтоларни бошқариш, оддий жангчидан тортиб олий мансабдаги саркардаларгача бериладиган ойлик маош ва нафақаларни ўз фурсатида тўлаш, қўшиннинг таркибий қисмини ҳамда қурол-яроғни назорат қилиш сингари вазифаларга жавобгар бўлган. Девон ул-жайшнинг тепасида *соҳиби девон ул-жайш* ёки *ориз* турган. Ҳарбий курилиш билан бевоСИта машғул бўлган оризнинг ўлка, вилоят ва шаҳарларда ноиби хизмат қилган, вазият тақозо этса, ҳарбий ҳаракатларда иштирок этган.

Салтанат хазинасидаги маблағларни назорат қилиш масъулияти *девоНИ нозир* зиммасида бўлган. Молия нозирлари – *мутасарриф*лар кириМ-чиқимларни махсус дафтарларга қайд этганлар. Дафтарларни архив – *маҳзанда* сақлаш лозим бўлган. Ушбу девонда хизмат қилаётган нозирнинг ўлка, вилоят ёки шаҳарларда ўринбосарлари мавжуд бўлган.

Султон саройидаги барча сарф-харажатларни назорат қилиш, ошхона, шаробхона, ётоқхона юмушларига бош-қош бўлиш, ҳукмдорнинг хос соқчилари ва ғуломлари аҳволдан бохабар бўлиб туриш сарой мулозимларидан бири *устоздорга* топширилган. «*Ихтиёруддин*» рутбаси билан шарафланган устоздорга салтанат хазинасидаги тушумнинг маълум улуши новвойлар, ошпазлар, отбоқарлар, сарой хизматкорларини маош билан таъминлаш учун ажратилган. Сарой аҳли қилган сарф-харажатлар вазир, муставфий, мушриф, нозир, ориз сингари ўн икки юқори мансабдорнинг муҳрлари босилиб

тасдиқланган ҳужжатда ўз аксини топган. Устозлар давлат хазинасидан олинган маблағнинг нималарга ишлатилганлиги тўғрисида султонга ҳисобот бериб туриши шарт ҳисобланган. Салтанатнинг молиявий захираларини назорат қилиш мақсадида молия-назорат бошқармаси – *девон ул-ишроф* фаолият кўрсатарди. Мазкур девонда хизмат қилувчи ходим – мушрифлар даргоҳда содир бўлаётган барча молиявий амалиётлардан хабардор бўлиши, бу ҳақда ўз вақтида ахборот бериб туриши шарт эди. Ҳар бир ўлка, вилоят ва шаҳарда мушрифларнинг вакиллари – *мушриф ул-мамолик* меҳнат қиларди.

Мамлакатда бевосита ҳукмдоргагина итоат этувчи шикоят-пар девони – *йулуқ ус-султон* (*девон ул-мазолим* деб ҳам аталган) фаолият кўрсатиб турган. Ушбу девонга султоннинг ишончини оқлаган шахслар бошчилик қилган. Хусусан, Жапполиддин йулуқ сардори этиб содиқ сафдоши Амир Санжақхонни тайинлаганлиги тарихдан маълум. У девонга тушган аризаларни қабул қилган.

Салтанатнинг ўлка, вилоят ва шаҳарларида ҳам шикоят-пар аризалар қабул қилувчи – *қиссадорлар* мавжуд бўлиб, улар ҳафта давомида тушган ариза, илтимоснома ва шикоятларни жамлаган ҳамда пайшанба куни оқшомда султонга жавоб олиш учун топшириб турган. Қиссадор мансаби Хоразмшоҳлар салтанатидаги юқори рутбалардан бири сифатида диққатга молик бўлган.

Дин, оила, мерос ва жиноий ишлар масалаларига оид ҳукмлар *қози* томонидан чиқарилган. Қози, шунингдек, Қуръони Карим кўрсатмалари, шариат ва суннат қоидаларининг мўминлар томонидан қай даражада бажарилаётганини ҳам кузатиб турган. Йирик шаҳарларда шариат судларига *қози ул-қуззот* бошчилик қилган. Қозилик мартабасига мусулмон ҳуқуқшунослиги – *фиқҳни* аъло даражада эгаллаган атоқли *фақиҳлар* тайинланган. Шариат қонун-қоидаларини ишлаб чиқиш ва уларни муайян соҳаларга татбиқ этишдан яхши хабардор бўлган қозиларнинг Жалолиддин салтанатида аксар ҳолларда элчилик вазифасини талаб даражасида бажарганлигини кузатиш мумкин. Элчи сифатида жўнатилаётган кишиларнинг ташқи кўриниши, айниқса, нотиклик маҳорати инobatга олинган.

Катта-кичик шаҳарларда гавжум бозорлар фаолият кўрсатган. Бозорлардаги нарх-наво, тартиб-интизом, озиқ-овқат, мева-чева, сабзавотларнинг сифати, тош-тарозиларнинг созлиги *муҳтасиб* томонидан назорат қилинган. Оммининг ахлоқий нормаларини ҳам кузатиб турувчи муҳтасиблик мансаби саводли ва кўп ҳолларда *имом* унвонига эга шахслар зиммасига юклатилган.

Сўнги хоразмшоҳ Жалолоддин қўшинида ранг-баранг ҳарбий мансабу унвонлар мавжуд бўлиб, бош қўмондонлик вазифаси *сипоҳсолорга*, йирик аскарый қўшилмаларнинг саркардалиги *хон*, *малик ва амир*ларга, вилоят ва шаҳарнинг ҳарбий ишлари *шиҳнага*, қалъа, қўрғон, ҳисорлар мудофааси *кутволга*, қурол-яроғ омборлари мудирлиги *сипоҳдорга*, шикор уюштириш *амири шикорга*, аскарлар ўртасида содир бўлувчи диний-ҳуқуқий низоларни ажрим қилиш *қози аскарга*, беш юз кишилиқ аскарый бирлашмага бошчилик қилиш *сарҳанга*, шахсий гвардия раҳбарлиги *амир жондорга* (тан соқчи), қўшиннинг жанговар байроқларини кўтариб юриш, уларни эҳтиёт қилиш *амир ул-аламга*, лашкар ҳисобини олиш *муҳосибга*, султон паҳлавонлари, яъни шахсий гвардияга маош улашиш *жамакдорга* топширилганди.

Хоразмшоҳлар, жумладан, Жалолоддин даврида аркони давлат, номдор зодагонлар, олиму уламо, фозилу фузалолар, зоҳиду зуҳудларга салтанат маблағлари ҳисобидан нафақа (*ал-идорот*) тайинлаш, турли мукофоту инъомлар бериш кенг йўлга қўйилганди. Анъана тусини олган нафақа тўлашни бекор қилишга уринишни ўзлари учун номақбул деб билган хоразмшоҳлар ўзларигача ўтган ҳукмдорлар ёки сулолалар тайинлаган нафақаларни ҳам сақлаб қолишгача борганлар.

Хуллас калом, бу йил таваллудининг 800 йиллиги кенг кўламда нишонланган сўнги хоразмшоҳ Султон Жалолоддин томонидан вужудга келган сиёсий вазият натижаси ўлароқ мўғул истилосига қарши туриш мақсадида барпо этилган мустақил феодаал салтанатни идора қилиш услубларига, ундаги ер эғалигига оид маълумотларга ўқувчилар диққатини қаратиш савобдан холи бўлмаса керак.

Ватан.

1999. №27 (266).

«БОБУРНОМА»ДАГИ БАЪЗИ БИР ТЕРМИНЛАРГА ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР

Улуғ саркарда ва давлат арбоби, XVI аср ўзбек адабиёти-нинг кўзга кўринган забардаст намоёндаларидан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг жаҳонга машҳур «Бобурнома» асари тарих, география, этнография, зоология, топография, адабиётшунослик ва бошқа фанлар қатори ўзбек тилшунослиги учун ҳам низоҳатда муҳим аҳамиятга эгадир.

Мемуар характердаги бу шоҳ асарда фаннинг қатор соҳаларига бид сул ва терминлар жуда кўп миқдорда қўлланган. Айниқса, ҳарбий ишга тааллуқли терминлар ўзининг ранг-баранглиги билан ажралиб туради.

Ақидомик В.Зоҳидов таъкидлаганидек, «ҳарбий санъатнинг машҳур арбобларидан бири бўлган Бобир»¹³⁸ ўрта аср ҳарбий санъатининг барча қирраларини мукаммал эгаллаган, ўз навбатида, уларни такомиллаштирган.¹³⁹

Маълумки, Бобур* мусиқа ва поэтика қатори ҳарбий санъатга бағишлаб махсус илмий рисола ёзган.¹⁴⁰ Афсуски, бу рисола бизгача етиб келмаган.

Адибнинг асосий асари бўлмиш «Бобурнома»да XV аср охири – XVI аср бошларида Мовароуннаҳрда тахт учун

¹³⁸ Қаранг: Бобирнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида // Бобирнома. – Тошкент, 1960. – Б. 15.

¹³⁹ Қаранг: Дадабоев Ҳ, Эски ўзбек тилида ҳарбий терминларнинг қўлланилиши (VII – XVII асрлар) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1981. №2. Заҳириддин Муҳаммаднинг тахаллуси унинг шеърларида «Бобур» тарзида берилган. Шунинг учун биз ҳам «Бобур» шаклида ёзишни маъқул кўрдик.

¹⁴⁰ Валихўжаев Б.Н. Заҳириддин Муҳаммад Бобир (1438 – 1530) // Ўзбек адабиёти ва тарихи. – Тошкент, 1978. Т.3. – Б.64; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 1965. – Б.637; Ҳасанов С. Бобирнинг «Аруз рисоласи» асари. – Тошкент, 1981. – Б.3.

бўлган ўзаро урушлар, Шайбонийхоннинг кўчманчилардан иборат катта армияси билан кечган шиддатли жанглар, шунингдек, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда бўлиб ўтган йирик тарихий воқеаларнинг хронологик баёнида ҳарбий лексиканинг турли тематик группалари¹⁴¹ қатори қурол-яроғ номларини ифодаловчи терминлар ҳам алоҳида ўрин эгаллайди.

Биз ушбу мақоламизда «Бобурнома»да қайд этилган ўт сочиш қуроллари номларини билдирувчи терминлар ҳақида тўхталмоқчимиз.

Тарихий маълумотларга қараганда, ўт сочиш қуроллари Ўрта Осиёда илк бор XIV асрнинг иккинчи ярмида, яъни Амир Темур ҳокимият тепасига келгандан сўнг пайдо бўлган.¹⁴²

Амир Темурнинг ҳарбий юришларини акс эттирувчи кўпгина тарихий манбаларда бундай ўт сочувчи қурол, яъни тўп раъд термини билан аталганини кўриш мумкин.

Араб тилига хос раъд сўзи, аслида, «момақалдироқ»ни билдиради.¹⁴³ Тўпни раъд термини билан аташларинининг боиси шундаки, ундан ўқ (снаряд) отилганда кучли гумбурлаган товуш чиққан.

Бобур кўшинида раъд қуролининг бўлганлигини қуйидаги факт орқали тасдиқлаш мумкин. «Бобурнома»да Бобурнинг Рано Санго билан 1529 йили Ҳиндистондаги Хурда кўли яқинида бўлган жангида раъдандозлар (раъд тўпи отувчилар) қатнашгани айтиб ўтилади: «Ва Низомиддин Али Халифани ғазоти Рум дастуридек, буюрулдиким, милтиқчилар ва раъдандозларким, черикимизни олдида эдилар, аларнинг паноҳи учун аробаларни келтуриб, занжир билан боғладилар» (454).

Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарида¹⁴⁴ Шайбонийхон армияси Самарқандни узоқ муддат қамал қилган пайтда (1500 – 1501 йиллар) шаҳарни ҳимоя қилиб турган

¹⁴¹ Қаранг: Дадабаев Х.А. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. канд. дисс. – Ташкент, 1981.

¹⁴² Қаранг: Беленицкий А.М. О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV – XVI веках. Известия АН СССР. Таджикский филиал. – Сталинабад, 1945. – С.23.

¹⁴³ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М., 1977. – С.302.

¹⁴⁴ Мухаммад Салих. Шайбани-наме. – СПб.: Изд. П.М.Мелиоранского, 1908.

Бобур аскарларида *тахш* (ёйнинг кичик тури, арбалет), *новак* (ўқ-ёй) ва *туфанг/туфак* (милтиқ) каби қуроллар билан бир қаторда *раъд* асбоби ҳам борлиги айтиб ўтилади:

*Шайхулислом, ямону яхши,
Туфаку новаку раъду тахш,
Булдилар барчалари нопаддо,
Туттилар шаҳр ичинда маъво.*

Раъд түпининг кўчманчи ўзбекларда, яъни Шайбонийхон кўшинида бўлганлиги ҳақида «Бобурнома»да ҳам, Муҳаммад Солихнинг «Шайбонийнома»сида, шунингдек, Шайбонийхон мадҳига бағишланган бошқа асарларда ҳам сўз юритилмаган.

Раъд түпининг қайси йўл билан қуйилиши Алишер Навоийнинг «Хамса» достонига кирувчи «Садди Искандарий» асарида қизиқарли баён этилган. Аввало, қалай, симоб ва мис қотишмалари темир билан аралаштирилиб дамли ўчоқ ва кўрада эритилган. Эритмадан ичи бўш, коптокка ўхшаш, думалоқ шаклдаги снаряд – *раъд тоши* ясалган. Бу снаряд ичи порох – *дору*, *адовий* билан тўлдирилган. Снаряд сиртида иккита тешик бўлиб, уларга ўт пилиги – *фатила* ўрнатилган. Сўнгра снаряд тўп камони – *раъд ёйига* жойлаштирилган. Ўт пиликлари ёқилгач, снаряд ёв қалъаси томон отиб юборилган. Снаряд ерга тушиб портлаши билан ундан даҳшатли садо чиққан. Албатта, бундай тўплар қамалдагиларни қаттиқ ваҳимага солган ва кўпинча таслим бўлишга мажбур қилган.

«Бобурнома»да, бундан ташқари, ўша давр артиллериясининг бошқа турларини англатувчи терминлар ҳам учрайди. Шулардан бири асарда энг кўп тилга олинадиган *қозон* атамасидир. Бу термин XV – XVI асрларда Ўрта Осиё ва Эрон кўшинларида бўлган энг катта тўпни билдирарди. А.М.Беленицкийнинг фикрича, *қозон* атамаси форсча *дег* (тўпнинг катта тури) сўзининг айнан таржимасидир.¹⁴⁵ Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, *қозон* термини «тўп, замбарак» маъносида туркий тиллар ичида фақат эски ўзбек тилидагина

¹⁴⁵ Қаранг: Беленицкий А.М. Кўрсатилган асар. – С.27.

ишлатилган. Форс тилида бу сўзнинг қозғон формаси «катта тўп» маъносида Жалопиддин Румийнинг «Маснавий»сида (XIII аср) учрайди.

Қозон тўпи душманнинг жонли кучларини ва техникасини яқсон қилиш, унинг қалъа ва қўрғонларини ўққа тутиш, истеҳкомларини вайрон айлаш каби ҳарбий операцияларни амалга оширишда актив қўлланган.

«Бобурнома»да қозон термини ҳақида биринчи бор Султон Ҳусайн мирзонинг Ҳисор қалъасида Хисравшоҳни қамал қилиши (1495 йил) тасвирида сўз юритилади: «Султон Ҳусайн мирзо келиб Ҳисор қўрғонини қабоб тушди. Нақб солмоқ ва қўрғон олмоқ ва тош урмоқ ва қозон қурмоқнинг иш-қучида кеча ва кундуз ором ва қарори йўқ эди» (93).

Қуролланишда тўп қўллана бошлагач, ундан отиладиган ўқ, снаряд маъноси умумтуркий *тош* сўзи орқали ифодаланган.

Бобурнинг ёзишича, қозондан бир кунда анчагина тошлар отилган: «Бу неча кўпрук боғлагунча Устод Алиқули яхшилар тош отти. Аввалғи кун секкиз тош отти, иккинчи кун ўн олти тош отти» (408). Асарда таъкидланишича, тўпдан отилган *тош* (снаряд) анча масофага бориб тушган: «Якшанба куни ойнинг секкизида Устод Алиқули ўшул улук қозони билаким тош отти, минг олти юз қадам борди» (379).

Бобур қозон тўпини қуйиш жараёнини қуйидагича тасвирлайди: «*Душанба* куни муҳаррам ойининг ўн бешида Устод Алиқулининг қозон қуярининг тафарружига бордук. Қозон қуяр ернинг гирдида секкиз кўра қилиб олотни эритибтур. Ҳар кўранинг тубидин бир ариғе бу қозоннинг қолибиға рост қилибтур. Биз борғоч, кўраларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдин эриган олот сувдек шарилдоб қолибға кирар эрди. Бир-икки кун қолиб совуғандин сўнг очтилар. Устод Алиқули кўп башошат била киши йиборибтурким, қозоннинг тош уйи беқусурдур. Дорухоносини қуймоқ осондир» (373). Мазкур парчада қўлланган *тош уй* бирикмаси қозон тўпи тош (снаряд) қуйиладигани қисмини билдирса, *дорухона* термини порох (дору) солинадиган қисмини англатади, тўпнинг бу иккала қисми алоҳида-алоҳида қуйилган: «Якшанба куни ойнинг секкизида Устод Алиқули ўшул улук қозони билаким, қуярда тош уйи нуқсон эди, дорухоносини ҳам сўнгра қуюб, тайёр қилиб эрди, тош отарда тафарружига бордим» (379).

29

Ҳажм ҳамда оғирлик жиҳатидан ўша давр учун энг катта тўп ҳисобланган қозон махсус лафет – қозон аробасига ўрна-тилиб, бир позициядан иккинчи позицияга (бўлжор) туялар ёки филлар ёрдамида кўчирилган: «Яна тўрт-беш юз киши тортар қозон аробасини уч-тўрт фил осон тортиб борадур» (345). «Бобурнома»да бу улкан тўп баъзан *ғози қозон* (ғолиб) лақаби билан ҳам юритилганини учратиш мумкин. Бобурнинг ёзишича, Ганг дарёсини кечиб ўтиш пайтида Устод Аликули бошчилигидаги тўп бўлинмаси душманга «ғози қозон» билан тош отиб турган. Мазкур тўлга нима сабабдан бундай лақаб берилганини асар муаллифи шундай тушунтиради: «Бу қозон ул қозон эдиким, Сангои кофирнинг урушида тош отиб эрди. Ул жиҳатдин ғозиға мавсум бўлуб эрди» (408).

«Бобурнома»да тез-тез кўзга ташланиб турадиган яна бир термин *зарбзандир*. Бу атама ҳажми қозондан кичик бўлган, ammo отиш тезлиги ундан тезроқ дала тўпини билдиради.¹⁴⁶ Зарбзан ҳам қозон тўпи сингари лафет (*зарбзан аробаси*)га жойлаштирилган: «Кўпрук боғлар ердин қуйроқ Мустафо Румий зарбзанлиқ аробаларини бир оролға кечуруб, оролдин зарбзан ота киришти» (408).

Зарбзан ва бошқа ўт сочувчи қуролларнинг бу даврга келиб фақат Бобур армиясидагина эмас, балки қўшни Эрон ҳукмдорлари қўшинида ҳам мавжуд бўлганлиги турли хил ёзма манбалардан маълум. XV аср Хуросон армиясида зарбзан тўпи мавжуд эканлигини Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асаридан билиш мумкин.¹⁴⁷ Бобур ўзининг мемуар асарига Шох Исмоил қўшини билан *ўзбек хонлари ўртасида* 1528 йили бўлган жанг эпизодини тасвирларкан, қизилбошларда зарбзан тўпи борлигини таъкидлайди: «Қизилбош одами Рум дастури била ароба ва зарбзан ва туфакандоз тартиб қилиб ўзини беркитиб урушур» (425).

Зарбзан термини «Бобурнома»да илк бор Бобурнинг Панипатда 1526 йилнинг 21 апрель кuni Султон Иброҳим Лўдий билан бўлган жанги тасвирида учрайди.

¹⁴⁶ Қаранг: Беленицкий А.М. Курсатилган асар. – С.31; Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома: Қўлёзма. ЎзР ФА Шарқшунослик институти. №2207, 153-варақ; Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – СПб., 1869. Т.1. – С.718.

¹⁴⁷ Қаранг: ЎзР ФА Шарқшунослик институти: Қўлёзма. №7108.

Қўшин маркази (ғўл)нинг чап томонида Мустафо Румий зарбзан тўплари билан Иброҳим аскарларига зарба бериб турган: «Мустафо тўпчи ҳам ғўлнинг сўл кўлидин ароба устидаги зарбзанлар билан яхши зарбзанлар отти» (336).

Бобур зарбзан тўпининг жангдаги аҳамиятини 1510 – 1512 йилларда Шох Исмоил Сафавий билан иттифоқдош бўлиб юрган вақтларида билган ва уни қизилбошлардан ўзлаштириб (зарбзан Хуросонга Кичик Осиёдан кириб келган) ўз армиясига олиб кирган бўлиши мумкин. Султон Иброҳим ва Рано Санго билан кечган жанглarning Бобур фойдасига ҳал бўлишида, албатта, тўпнинг бошқа турлари қатори зарбзаннинг ҳам роли катта эди.

Асарда кўзга ташланиб турадиган терминлардан яна бири *фарангий бўлиб*, у европача тўпни билдиради.¹⁴⁸ Қуролнинг бу тури Султон Ҳусайн мирзода ҳам, Бобур қўшинида ҳам мавжуд бўлган. «Бобурнома»да фарангий тўпини отувчилар *фарангибоз* термини билан ифодаланганини кўраимиз: «Мирзобек *фарангибоз* анда қилич *төгурур*» (92).

Фарангий снаряди ҳам *тош* атамаси билан номланган. Фарангий ҳам зарбзан каби душманнинг жонли кучларини қириш билан бирга унинг истеҳкомларини бузиш, техникасини вайрон қилиш каби операцияларда ишлатилган. Бобурнинг ёзишича, 1529 йили Ганг дарёсини кечиб ўтиш пайтида зарбзан тўплари билан бирга фарангий тўплари ҳам душман кемаларига ўт сочиб аскарларнинг дарёдан муваффақиятли ўтишини таъминлаб турган: «Ушбу кун Устод Алиқули фарангий тоши билан икки кемани уруб синдуруб ғарқ қилди. Мустафо ҳам ул юздин фарангий тоши билан икки кема уруб синдуруб ғарқ қилди» (441).

«Замбарак» маъносини англатувчи *тўп* термини илк бор Бобур асарида 1529 йил воқеалари тасвирланганда тилга олинади: «Алар келгунча Устод Алиқули ва Мустафо тўп ва туфак ва зарбзан ва фарангий била урушқа машғул бўлуб чиқғайлар» (441). Тўп отувчилар *тўпчи* термини билан ифодаланар эди (336).

Жанг бошланиши олдидан қозон, зарбзан, фарангий ва тўп учун махсус жой, яъни *бруствер тайёрланарди*. Бруствер *мўлжор* термини билан номланган: «Устод Алиқули била

¹⁴⁸ Қаранг: Будагов Л.З. Кўрсатилган асар. Т.1. – С.717.

Мустафога зарбзан отмоққа ва қозон қурмоққа, мўлжор қўпо-риб, ер ясамоқ учун қалин белдор ва қаҳорға муҳассиллар тайин қилинди» (440).

Қалъа ва қўрғондарни тўплардан ўққа тутиш учун, аввало, уларнинг атрофида баланд тупроқ қўрғон – *сарқублар* бар-по этилар ва улар устига тўплар олиб чиқилгач, уша ердан қамалдагилар тўплардан ўққа тутилари: «Буюрилдиким, ик-ки-уч ерда сарқублар ясаб, нақблар солғайлар. Қалъагарлик асбобиға бажид машғул бўлғайлар» (89).

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, Бобур қўшинида бор бўлган замбараклар асосан усмонли турк мутахассисла-ри томонидан ишлатиларди.¹⁴⁹

«Бобурнома»да тез-тез учраб турадиган *туфанг* (*туфак*) термини ўт сочувчи қуроллардан бири – узун стволли мил-тиқни билдиради. Туфанг XVI асрда Ўрта Осиё ва Хуросонда кенг тарқалган. Ўт сочиш қуролининг бу тури асосан душ-манинг жонли кучларига қирон келтиришда ишлатилган.

Туфанг//*туфак* туркий сўз бўлиб, у эски туркий ёднома-ларда *tūwək* формасида қайд этилган. Маҳмуд Кошғарий ўз луғатида бу сўзга шундай изоҳ беради: *тўвак* – туппак. Тол дарахтининг, умуман, ҳул шохларнинг пўстлогини ёрмай, шох новдадан суғуриб олинадиди ва учига ғўлакчалар қўйиб чумчуқлар отилади. Ёғочнинг ичини ковак қилиб ҳам туппак ясалади (Девону луғотит турк. I. 369).

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг ёзишича, *туфанг* термини узун стволли милтиқ маъноси билан Кичик Осиё (Рум)дан Ўрта Осиё ва Хуросонга кириб келган.¹⁵⁰ *Туфанг*//*туфак*¹⁵¹ билан параллел равишда *туппак* сўзи ҳам сақланиб қолган. *Туфак* термини ҳозирги замон туркий тиллари ичида фақат усмонли турк тилидагина (*tüfek*) ишлатилмоқда.¹⁵² Туппак сўзи эса ҳо-зирги кунда оғзаки нутқимизда «лой соққани пуфлаб қуш отиш учун махсус тайёрланган қамиш най»ни англатади.¹⁵³

¹⁴⁹ Қаранг: Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии. – М., 1977. – С. 114.

¹⁵⁰ Абдуллонова. 19^а, 349^а.

¹⁵¹ А.Матғозиевнинг фикрича, бу сўз тўф (тўп) анг (ак) элементларидан ясалган бўлиб, «кичик тўп» деган маънони англатади. Ҳарбий терминлар тарихига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1974. №1.

¹⁵² Türkçe sözlük. – Ankara, 1974. – S. 806.

¹⁵³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – М., 1981. Т.2. – Б.224.

таркибий сўз

Туфанг//туфак қуролининг Бобур томонидан 1500 – 1501 йилларда Самарқандни Шайбонийхон аскарларидан мудофаа қилиш вақтида ишлатилганини Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асаридан юқорида келтирилган парчада кўриш мумкин. Аммо Бобур асарида бу сўз биринчи марта 1518 йил воқеалари тасвирланганда тилга олинади. Маълумки, 1508 йилдан 1518 йилгача бўлган воқеалар «Бобурнома»дан жой олмаган. Шундай экан, туфангнинг Бобур кўшинида нисбатан илгарироқ бўлганлигини таъкидловчи Муҳаммад Солиҳ сўзига ишонса бўлади.

Туфанг милтиғи ҳамда бошқа ўт сочувчи қуроллар бу даврда Афғонистоннинг шарқий вилоятларида ва Ҳиндистонда ҳам маълум эмасди. Буни ҳатто Бобурнинг ўзи ҳам айтиб ўтади: «Бажур эли чун туфангни кўрмайдур эдилар, туфанг унини ҳеч парво қилмадилар, балки туфанг унини эшитгач тамасхур қилиб, муқобалада шаниъ ҳаракатлар қилурлар эди» (283). Туфанг//туфакдан отилган ўқ қалқонни, совутни ва бошқа мудофаа қурол-яроғларини бемалол теша олган: «Ўзга туфангандозлар ҳам туфанг отмоқта бисёр жалодат кўрсатиб яхшилар оттилар. Қалқондин, жибадин, говсардин ўтқара-ўтқара, йиқита-йиқита оттилар» (283). Мисолда қайд этилган *туфангандоз* (*туфакандоз*) термини туфанг//туфак отувчи жангчиларни билдиради. Бундай жангчилардан ташкил топган махсус отряд Бобур кўшинида мавжуд бўлган.¹⁵⁴ Бобурнинг Султон Иброҳим ва Рано Санго билан бўлган жанглирида туфангандозлар маълум тактик операцияни амалга оширганлар. Қўшинда бор бўлган етти юз арава бир-бирига қайиш ҳамда дарахт пўстлоғидан тайёрланган арқонлар билан маҳкам боғланиб, ҳар икки арава орасига *тура* термини билан ифодаланувчи, одам бўйига мос қилиб ишланган қалқонлар қўйилган. Туфангандозлар бу арава ва тураларнинг орқасида туриб душман аскарларини туфангдан ўққа тутганлар. Туфанг//туфак атамаси милтиқ маъносида XIX аср эски ўзбек тили ёзма манбаларида ҳам учраб туради.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Қаранг: Азимджанова С.А. Курсатилган асар. – С.114.

¹⁵⁵ Қаранг: Матғозиев А. Ҳарбий терминлар тарихига доир // Ўзбек тили на адабиёти. 1974. №1; Огаҳий. Риёз уд-давла (333⁶). УзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. №821//II.

Ўт сочиш қуролининг яна бир турини билдирувчи *милтиқ* термини «Бобурнома»да Бобурнинг Рано Санго билан 1529 йили бўлган жанг воқеалари тасвирида айтиб ўтилади: «Ва нодурул-аср Али Қули ўз улуси билан ғўлнинг олдида эди ва милтиқ ва зарбзан ва тош отмоқда ишлар қилур эрдилар» (455). Милтиқ билан қуролланган аскарлар *милтиқчи* термини билан аталар эди: «Буюрдимким, ғўлнинг ўнг ва сўлидин милтиқчиларни ўртада қўюб, икки тарафдин корзор қилсунлар» (455). Милтиқ кейинги асрларда Ўрта Осиёда асосий ўт сочиш қуролларидан бирига айланиб қолди. Милтиқ ва туфанг//туфак каби қуролларга жойлаб отиладиган кичкина снаряд, патрон *ўқ* термини билан аталган. Бу сўз, шунингдек, ёй ўқи, тирни ифодалашда ҳам ишлатилаверган.

Ҳозирги кунда тилимизда юқорида кўриб чиқилган ўт сочувчи қуроллар номларини ифодаловчи терминлардан фақат иккитасигина ишлатилмоқда. *Тўп* термини «замбарак» маъносида¹⁵⁶, милтиқ атамаси эса «ўқ отадиган узун стволли қўл қуроли»¹⁵⁷ маъносида қўлланмоқда. *Раъд*, *зарбзан*, *фарангий*, *туфанг//туфак* каби ўт сочувчи қуроллар истеъмолдан чиқиб кетиши билан уларни англатувчи терминлар ҳам ўз функциясини тугатган.

Адабий мерос.
1988. №1 (43). – Б.38 – 43.

¹⁵⁶ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – М., 1981. Т.II. – Б.250.

¹⁵⁷ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – М., 1981. Т.I. – Б.464.

ҲОЖАТБАРОРЛИК

Тарихий манбалар Амир Темурнинг хонадон аҳли: хотинлар, ўғил-қизлар, набиралар, шунингдек, қавму қариндош, ёру дўстлар, хешу ақрабодлар, қолаверса, ҳар бир катта-кичикка ўта меҳрибон, самимий бўлганлиги, уларнинг ҳол-аҳволи, турмуш тарзи, машғулотидан доимо бохабар бўлиб туришни бир дақиқага ҳам ҳаёлидан фаромиш этмаганини тасдиқлайди.

Ўттиз олти йилга яқин ҳукмронлик даврининг жуда катта қисмини беҳисоб юришлар, шиддатли жангу жадаллар билан ўтказган Соҳибқирон ҳарбу зарблардан холи пайтларда мамлакат равнақи ва ободонлиги, халқ тинчлиги ва фаровонлиги, оила бахти ва саодатига йўналтирилган ишларни жадалликда амалга оширган.

Маълумки, Амир Темур наслидан эллик уч нафар зурриёд дунё юзини кўрган бўлиб, шулардан ўттиз олтитаси ўғил ва ўғил набира, ўн еттитаси эса қиз ва қиз набира эди. Уларнинг аксарияти, хоссатан, ўттиз олти ўғил ва ўғил набира Соҳибқирон ҳаётлигида таваллуд топган.

Ҳам оталик, ҳам боболик вазифаси ва бурчини аъло даражада уддалаган ҳазрат балоғат ёшига етган фарзандларни уйлантириш ёхуд турмушга узатиш масаласига ҳам фавқуллодда масъулият билан ёндашган.

Темурий хонадонга тенг ҳуқуқли аъзо сифатида қўшилажак келин ёки куёвни танлаш Амир Темурни бефарқ қолдирмаган.

Фарзанди аржумандларнинг таваллуд, суннат ҳамда никоҳ тўйларини ўтказишдан мурод-мақсад азалий удумларга риоя қилиш қатори эл-юртга дастурхон ёзиш, етим-есир, мискину бечоралар ҳожатини чиқариш, раиятга завқу шавқ, ҳузур ва шодмонлик бағишлаш, кўнгилларни ғаму андуҳ, дарду аламлардан фориг этиш бўлган.

Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий, Ҳофизи Аbru, Абдураззоқ Самарқандий сингари муаррихлар томонидан битилган асарларда Амир Темур раҳнамолигида ўтган кўпдан-кўп тўйлар, зиёфатлар ҳақида қизиқарли маълумотлар берилган. Таъкидлаш жоизки, бундай шодиёналар нафақат она юрт тупроғида, балки забт этилган элларда ҳам ташкиллаштирилган.

1370 йил 9 апрель куни Балх шаҳрида барча беку амирлар, саййидлар, хонзодалар иштирокида бўлган улуг тўй Соҳибқироннинг Чигатой улуси ҳукмдори шоҳсупасига ўтиришига бағишланган. Олий фармонга биноан хазина эшикларини очилиб, ганж ва моллар арқони давлатга, саркардаларга, сафдошларга салтанатда тутган ўрни ва мавқеи, улусни бир ярим асрлик мўғул истилосидан озод қилишдаги ролига қараб улашилган.

Амир Темур бошчилигида берилган тўйлардан дастлабкиси 1374 йилнинг март ойида Самарқандда ўтганди.

Хоразм волийси Юсуф Сўфининг иниси Оқ Сўфининг асл исми Севинбека, аммо Хонзода номи билан шуҳрат топган қизи Амир Темурнинг тўнғич фарзанди Жаҳонгир мирзога тантанали равишда никоҳлаб берилган.

Низомиддин Шомий таъбирича, мамлакатнинг акобир ва аъёнлари иштирокидаги мажлисда шариатга мувофиқ никоҳ аҳди тузилган. Тилла-кумуш, дуру жавоҳир, мушку анбар сочқи қилинган. Машҳур тўйларгагина хос асбоб-анжом, турфа таомлар муҳайё этилган, эл маълум муддат осойишталик, хотиржамлик, кўнгилчоғлик ва роҳатда вақт ўтказган.

Навбатдаги никоҳ тўйи 1375 йилнинг мартида Жата саркардаси Шамсиддинбек қизи Дилшод оғонинг Соҳибқиронга никоҳ қилиниши муносабати билан Иссиқкўлдан жануби-ғарбдаги Отбоши шаҳри яқинидаги Арпа номли дарё vodiysида ўтган.

Амир Темурнинг набиралари ақиқа тўйларини нақадар севинч ва хурсандликда ўтказганига тарих шоҳид.

1394 йил 14 августда Шоҳрух мирзонинг ўғли Иброҳим Султон таваллуд топади. Ушбу хушxabарни Сароймулк хоним шу кезларда Жанубий Гуржистондаги Карс шаҳри яқинидаги ўтлоқда тин олаётган Соҳибқиронга чопар орқали етказди. Чопарни суюнчи билан тақдирлаган ҳазрат элга олтин

ва кумуш тангалар улашади, вилоятдан ундирилиши лозим бўлган бир йиллик хирожу солиқни бекор қилади. Дунёга келган янги набиранинг таваллуд тўйи Шарқий Онадўлининг Мингкўл кентига туташ даштда ўтказилган. Теварак-атрофдаги саноқсиз шаҳару қишлоқларни мусаххар этган номдор амирлар, темурий мирзолар, олий мақом беклар, турли даражадаги мулозимлар муборакбодидан сўнг барча шодмон ва хуррамликда зиёфат билан машғул бўлган. Тўй ниҳоясида Аббос баҳодирнинг ўғли Усмонбек Иброҳим Султонга отабек, унинг завжаси Сотқин ого эса энагаликка тайинланган.

Узоқ муддатли ҳарбий юришлардан зафар билан она юртга қайтган Амир Темурнинг эл-улусга дастурхон ёзиб, бапоғат ёшига етган мирзоларни уйлантириши аъъана тусини олганди.

Муаррихлар томонидан атрофлича тасвирланган икки шоҳона тўй маросими Самарқанд яқинидаги Кониғил мавзеида ўтказилган. Чунончи, Дашти Қипчоқ хони Тўхтамишни 1391 йилнинг 18 июнида Қундузчада кечган даҳшатли жангга мағлуб этган Соҳибқирон ўн бир ойлик ҳарбий сафардан сўнг қиш мавсумини Тошкентда ўтказгач 1392 йилнинг мартада лашкари билан Самарқандга келади. Бир неча кундан сўнг у бўйи етган набираларининг бошини икки қилиш мақсадида Кониғилга йўл олади. Қисқа фурсат ичида тўй тайёргарликлари ниҳоясига етказилади. Маликалар, мирзолар, салтанат арконлари, саркардалар, беклар, қўшин қисмлари ва халқ вакиллари иштирокида уюштирилган тўйда марҳум Умаршайх мирзонинг ўғиллари Пир Муҳаммад мирзо ва Рустам мирзога Ғиёсиддин тархоннинг икки қизи, Мироншоҳ мирзонинг фарзанди Або Бақр мирзога эса Амир Ҳожи Сайфиддиннинг қизи шариатга кўра никоҳ қилинган.

Айниқса, Хитойга қўшин тортишдан бир оз муддат олдин Кониғилда ташкиллаштирилган олтмиш кунлик тўй ҳашамати ва улуғворлиги билан унда иштирок этганларни лол қолдирган.

1404 йилнинг июлида Шом, Рум (Кичик Осиё), Гуржистон ва Эронзаминга қилинган етти йиллик сафардан доруссалтана Самарқандга зафар билан қайтган Соҳибқирон сентябрь ойининг еттисидида фарзандлари, лашкарбошилари ва улкан қўшини билан эсон-омон она юрт тупроғига қадам кўйишга

муяссар бўлганлиги, шунингдек, набиралари Улуғбек мирзо, Иброҳим Султон мирзо, Ийжал мирзо, Аҳмад мирзо, Сайид Аҳмад мирзо ва Бойқаро мирзони муносиб қизларга уйлантириш муносабати билан ўтказиладиган навбатдаги қурултой ва тўйга бош-қош бўлиш мақсадида Кониғилга келади.

Кўркем Кониғил ўлангидан то Шовдоргача тахминан ўн фарсанг (60 – 70 км)лик оралиқда жадаллик билан тўй-ҳашам тараддуди бошланади. Зиёфат арафасида Амир Темурнинг сипоҳ амирлари ва баҳодир жангчиларни мансаб ҳамда хурматига қараб суюрғол ва мукофотлар билан тақдирлаш ҳақидаги фармони эълон қилинади.

Соҳибқироннинг маросимда қатнашишга таклиф этилган хотинлари, келинлари, набиралари, номдор саркардалар, аркони давлат, хориж элчилари, ботир жангчилар учун ҳар бирининг эгаллаган мавқеи ва лавозимига мувофиқ махсус ўринлар белгиланади, боргоҳлар, чодир у капалар ўрнатилади.

Соҳибқирон ўрдуси тушган жойда юқори увуқлари олтиндан ясалган, жавоҳирлар билан зийнатланган тўрт саропарда, оқ уй (ўтов) ва хаймалар тикланади. Фаррошлар ва ўзга хунар эгалари томонидан бир ҳафта ичида барпо этилган қирқ устунлик улуғвор боргоҳ зиёфат ўтадиган марказга айлантиради. Ичида ўн минг киши бемалол ўтиришга мўлжалланган ушбу боргоҳнинг сирти жундан тўқилган мато (*сақарлот*), ичи эса ипак ипли баҳмал билан ўралган, устунлари зар билан безатилган. Олий боргоҳнинг деярли ярим фарсанг келадиган теварак-атрофи улкан чодир ва соябонлар ёрдамида қуёш нури тушмайдиган ҳолатга келтирилган. Баковуллар ва соқийлар турли-туман егулик-ичимликларни дастурхонга тортиш билан банд бўлган. Маросимда қатнашиш учун келган тобе мамлакатлар раҳбарлари чодирлари Соҳибқирон ўрдуси атрофида тикланган. Уларнинг ординда машхур саркардалар, дин ва шарият пешволари, давлат арбоблари чодирлари қурилган. Буларнинг кетидан қўшин қисмлари тартиб билан ўрнашган. Сўнги қатордан оддий халқ намояндалари жой олган.

Айни шу кезларда Миср подшоҳи Малик ан-Носир Фаражнинг элчиси Менглибўға хожиб Соҳибқирон ҳузурига ташриф буюради. Элчи муборақбоддан сўнг подшоҳ номидан келти-

рилган катта миқдордаги тухфани, чунончи, битта зирофа (йўлбарсга ўхшаш ҳайвон) ва тўққизта туяқушни Соҳибқиронга тортиқ қилади. Ўз навбатида, ҳазрат Миср элчисига тегишли иззат-икром кўрсатади. Шу тартибда Хитой, Олтой, Марокаш, Рум, Фаранг (Испания) ва Ҳиндистон элчилари қабул қилинади, улар ранг-баранг совғалар билан шод этилади. Қурултой арафасида Қалмоқ хонининг ўғли Тайзи ўғлон ва чингизий Тоштемур ўғлон йиғинга Хуросондан Шоҳрух мирзони, Ғазнидан Пир Муҳаммад мирзони чақириб мақсадга молик деган мулоҳаза билан Соҳибқиронга мурожаат қилишади. Амир Темур Пир Муҳаммад мирзонинг Кониғилга келиши учун ижозат беради ва бу ҳақда Ғазни (Афғонистондаги Ғазна шаҳри)га зудликда чопар жўнатилади. Бироқ Шоҳрух мирзонинг йўқлигидан Ироқ ва Озарбайжондаги ғанимлар фойдаланиши эҳтимоли борлигидан хавотирланган Соҳибқирон кенжа фарзандининг уюштирилаётган қурултой ва тўйда қатнашишини шарт эмас деб билади. Йиғинда иштирок этишга рухсат олган темерий мирзолардан биринчи бўлиб Луристондан Халил Султон бобоси ҳузурига қадам ранжида қилади. Йигирма бир ёшни қоралаган амирзода билан келган Ёдгор барлос, Бердибек, Худайдод Ҳусайний, Довуд Малик барлос, Саодат Темуртош, Давлат Темур тавочи каби номдор беклар, лашкарбошилар ҳазратга турфа тухфалар тортиб, унинг дийдорини кўришга мушарраф бўладилар. Оз фурсатдан сўнг Пир Муҳаммад мирзо ҳам Ғазнидан етиб келади. Соҳибқирон тўнғич фарзанди Жаҳонгир мирзонинг иккинчи ўғлини самимий қарши олади. Ҳазрат ва амирзода 1403 йилнинг 13 мартда Туркиянинг Қораҳисор қалъаси яқинида йигирма тўққиз ёшида боқий дунёга риҳлат қилган тахт вориси Муҳаммад Султон мирзони ёдга олиб зор йиғлашади, Қуръон оятлари тиловат қилинади. Шундан кейин Пир Муҳаммад мирзо жаҳонгир бобосига салтанатда ўрнатилган қонун-қоида (*тўра*)га мувофиқ олиб келган турли-туман совғаларини топширади.

Эртанги кун марҳум оғаси ўрнига валиаҳд қилиш ва ўз ўрнига қойиммақом этиш ниятини кўнглига тугиб қўйган Соҳибқирон йигирма етти ёшли Пир Муҳаммад мирзони зарбоф тўн, қимматбаҳо тошлар қадалган тож ва олтин камар билан сарафроз этади, у билан келган беклар ҳамда навкар-

ларга тўнлар кийдирилади. Мотам либослари ечилиб, барча хурсандчиликка машғул бўлади. Шу паллада Хуросон вилоятида девонбеги вазифасини ўтаётган Хожа Муҳаммад Тусий кўп совға-салом билан Соҳибқирон ҳузурига келади.

Тўй тайёргарчиликлари ниҳоялангач, боргоҳ марказига Амир Темурнинг махсус тахти ўрнатилади, хонимлар, келинлар, теурий мирзолар, лашкарбошилар, етти иқлим элчилари ўзлари учун белгиланган ўриндан жой оладилар. Зарбоф тўнлар кийиб, белига олтин камарлар боғлаб, заррин гурзилар кўтарган ясовуллар тартиб-интизомга масъуллик қилган. Улкан дастурхонлар турфа таом, мева-чева ва ичимлик (бода, қимиз, бол, мусаллас ва ҳоказо) билан ясатилган, ёш йигитлар меҳмонларга ош тортиш, олтин пиёлаларда ичимлик тутиш хизматини адо этишган.

Ҳофизи Абрунинг қуйидаги тасвири ўқувчида шоҳона тўй ҳақида керакли таассурот туғдиради: «Оламнинг турли тарафларидан йиғилган тиллари ва кийимлари бир-биридан фарқли ҳар қайси мамлакат созандалари, ҳар иқлимнинг санъат аҳлларию ҳунар соҳиблари гуруҳ-гуруҳ бўлишиб ҳар диёрнинг ўзида расм ва одат қилинган зеб-зийнат буюмлари, тақинчоқлари, кийим-кечак ва матолари билан ясаниб ўзларига оро бердилар. Хушнағма созандалар ва хушовоз хонандалар форс тариқасида, ажам тартибида, араб қоида-сида, турк йўсунида, мўғул аёлғусида, хитой русумида, алтой услубида соз чалмоқ, ашула айтмоқ ва оҳанг боғламоқ ила машғул эдилар».

Хусусан, ўз даврининг тенги йўқ созандаси бўлмиш Хожа Абдулқодирнинг қўбуз, ётуғон ва удда моҳирона ижро этган куйлари базмга алоҳида тароват ва кайфият бахш этган.

Зиёфатда қатнашган давлат бошлиқлари, теурий амирзодалар, бекларга тўнлар кийдирилган, қимматбаҳо тошлар қадалган тожлар ва камарлар тақдим этилган, олтин ва қумуш тангалардан сочқилар сочилган.

Шу аллозда тўй тантаналари икки ойга чўзилган. Тўй тугагач, Соҳибқирон юртни бошқариш ҳамда тоату ибодат қилиш билан машғул бўлган.

САРКАРДА, МУНАЖЖИМ, ҲОЖИ
(Амир Темур ардоқлаган инсон)

Тарихнинг далолат беришича, Амир Темур қўшинининг турли қисм ва бўлинмаларига уч юз ўн уч бек бошчилик қилган. Уларнинг дастлабки юзтаси ўнбегилик, иккинчи юзтаси юзбегилик, учинчи юзтаси эса мингбегилик рутбаларини эгаллаган. Туман, яъни ўн мингликларга Соҳибқирон фарзандлари, набиралари ҳамда Амир Ҳожи Сайфиддин, Амир Шайх Нуриддин, Амир Шоҳмалик, Амир Аллоҳдод, Амир Сулаймоншоҳ, Амир Жаҳоншоҳ сингари истеъдодли лашкарбосилар раҳбарлик қилган.

Темур тарбиялаб вояга етказган атоқли саркардалар қаторидан Соҳибқироннинг яқин сафдоши, бутун умрини Ватан озодлиги ва мустақиллиги йўлидаги курашга бахшида қилган Ҳожи Сайфиддиннинг алоҳида ўрин олганлиги тарихдан маълум.

1362 йили Чигатойхон наслидан бўлмиш Жата (Мўғулистон) ҳукмдори Туғлуқ Темурхон иккинчи марта Мовароуннаҳрда черик тортгандан сўнг ўз юртига қайтади. Мовароуннаҳрда қолган мўғул нўёнлари ва қавмига бошчилик қилиш Амир Бикижак зиммасига юклатилади. Маҳаллий халқнинг тинчлик-осойишталигини таъминлаш ишлари эса эндигина йигирма олти ёшга тўлган Амир Темурнинг вазифаси этиб белгиланади.

Туғлуқ Темурхон ўз қароргоҳига қайтгандан кейин Бикижак зулм ва бедодлик кўчасига қадам қўяди. Ўзбошимчалик ва зўравонлик авжига чиқади. Адолат ва ҳақиқат бузилади. Хоннинг ясоғига амал қилинмайди. Бошбошдоқлик ҳукм сура бошлайди.

Ушбу ҳолатда эл-улуснинг келажаги, меҳнаткаш омманинг аҳволи инқирозга юз тутиши муқаррарлигини тез фаҳмлаб етган Амир Темур 1346 – 1357 йиллар давомида Мовароун-

наҳрда ҳукм сурган Амир Қазаганнинг набираси, Балх, Ҳи-
сори Шодмон ва Бадахшон вилоятларининг фармонбардори
Амир Ҳусайн билан иттифоқ тузишга, биргаликда зулматда
қолган мамлакатни мўғул босқинчилари истибдодидан халос
этишга аҳд қилади.

Хива яқинидаги Соғаж қудуғи бошида Соҳибқирон Амир
Ҳусайн билан дийдор қуришади ва бу ердан биргалишиб Хива
ҳокими Тўқалнинг ҳузурига йўл оладилар. Бирок Хива ҳокими
икки бекни қўлга тушириб, уларни қатл этмоқни режалаштира-
ди. Ғаддор Тўқалнинг макридан ўз вақтида огоҳ бўлган итти-
фоқчилар олтмиш нафар суворий ҳамроҳлигида Мурғоб дарё-
сининг қуйи қисмига қараб илдам юрадилар. Тўқал уларнинг
изидан яхши қуролланган мингга отлиқ аскар билан равон ва
шитобан бўлиб, кун чиққан пайтда иттифоқчиларга етиб ола-
ди. Икки томоннинг баҳодирлари уруш ва савашга юз тутади.
Аёвсиз жанг шу даражага етадики, Амир Темур ва Амир Ҳу-
сайннинг олтмиш навқаридан етти киши, Тўқалнинг минг аска-
ридан эса атиги эллик нафари тирик қолади.

Соҳибқироннинг омон қолган сафдошлари ичида Тағой-
буға барлос, Элчи баҳодир қатори нукуз уруғидан чиққан Сай-
фиддин ҳам бор эди. Ушбу тенгсиз жанг чоғида Амир Сай-
фиддиннинг ўзи амалга оширмақчи бўлган ўта масъулиятли,
яъни ўз мустақиллиги ва бирлигидан маҳрум бўлган, тобелик
кишанига боғланиб қолган, ҳокимият учун беклар, амирлар
олиб бораётган ўзаро қирғинбарот урушлар туфайли тинка-
си қуриган она юрт – Туронзаминни сал кам бир ярим аср-
лик мўғул зулмидан озод қилиш, бек ва амирларнинг бошини
қовуштириб иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, айниқса, ҳарбий
жиҳатдан қудратли марказлашган давлат барпо этишдек оли-
жаноб ишга ҳамфикр ва содиқлигига яна бир қарра ишонч
ҳосил қилган Амир Темур ҳокимият тепасига келгач унга улўғ
саркардалар сафидан жой берди, шоҳона лутфу хусравона
марҳаматлар билан тақдирлади, чексиз қарам ва иноятлар
қўрсатиб, ҳамisha қўнглини олишга ҳаракат қилди.

Амир Темур эл-юрт орасидаги мавқеи кучайганлиги ва
омма орасидаги эътибори ортанлиги равшан бўлгач, икки
минг отлиқ аскар билан Вахш водийсидан чиқиб киндик қони
тўкилган, айни кезларда Жата лашкари қўл остида қолган
Кеш, яъни Шахрисабз томон юради. Бойсун яқинидаги «Темир

дарвоза»га қўнган Соҳибқирон аскарлари сафига Кеш ва унинг атрофидан қочиб келган кишилар тўда-тўда бўлиб қўшила бошлайди. Амир Темур қўшиндан уч юз сарасини танлаб олади ва Яратгандан мадад тилаб таваккал юзини йўлга қаратади. Юриш асносида мазкур уч юз жангчининг икки юзтасига Амир Сайфиддин, Амир Сулаймон барлос, Амир Жаку барлосни сардор қилиб Кеш тарафига илғор қилишни буюради.

Тўрт қўшун, яъни қисмга бўлинган аскарларнинг ҳар бири Соҳибқирон амрига биноан ҳар бир отнинг иккала ёнига иккита шохни боғлаб ерга судрагудек осиб қўядилар ва ҳаммаёқни чангитадилар. Узоқдан кўтарилган гард ва тўзонни кўрган Кеш доруғаси катта қўшин келаётганини хаёл қилиб қочишдан ўзга чора топмайди.

Маълумки, 1365 йил май ойи охирида Арис дарёсига қуйилувчи Бодом суви яқинида Соҳибқирон ва Амир Ҳусайн бошлиқ қўшиннинг Илёсхожахон сардорлигидаги Жата сипоҳи билан тўқнашуви бўлиб ўтади. Тарихда «Лой жанги» номи билан машҳур бўлган ушбу муҳораба чоғида Амир Темур қўшининг чап қаноти – жуванғардан ўрин олади. Жуванғарнинг қанот ҳимояси – кунбулга қипчоқ қавми билан Амир Сарибўғани тийинлайди. Илғор қисм – ҳиравулда Темурхожа ўғлон муқаррар бўлади. Амир Сайфиддин, Амир Мусо барлос ҳамда Аббос баҳодир марказ – қўлда қарор топадилар.

1365 йилнинг кузида Соҳибқирон улкан черик билан Амир Ҳусайн размига азм этиб, Амир Сайфиддинни катта бир аскарлий гуруҳга бош қилиб манглай – илғор қисмга қўяди.

Амир Ҳусайннинг Амир Мусо ва Амир Ҳиндушоҳ сардорлигидаги қўшини Қаршини эгаллаб турган вақтда Темур озгина сипоҳ билан Марв шаҳри яқинидаги Мохон қишлоғи орқали Амударёдан ўтиб чўлда қўним топади.

«Биз Ҳиротга, Малик ҳузурига, кетяпмиз», – деб овоза тарқатган Соҳибқирон ўз қўл остида икки юз қирқ уч нафар марду майдон билан ғанимлардан интиқом олмаққа жазм қилади ва Нахшабда турган Амир Ҳусайннинг ўн икки минг кишилиқ қўшинига қарши юради.

Жасурлик ва довиюраклик нишонаси ҳисобланмиш ушбу зафарли юриш чоғида Соҳибқиронга бир тану бир жон бўлган Амир Довуд дуғлат, Амир Жаку, Амир Муайяд арлот, Суруғатмиш ўғлон, Амир Сарибўға жалоийр, Ҳусайн баҳодир,

Аббос баҳодир қипчоқ, Оқбўға баҳодир найман, Маҳмудшоҳ Бухорий каби хослар қаторидан Амир Сайфиддин ҳам муносиб ўрин олганди.

Амир Темур ишлатган ҳарбий тадбир натижасида Қаршини эгаллашга муваффақ бўлган ғолиб аскарларни қалъадан сиқиб чиқариш ниятида тўпланган ўн икки минг кишилик душман лашкари шаҳарни қамал қилади. Соҳибқироннинг фармониغا кўра шаҳар дарвозаларидан Ҳузор дарвозасини ҳимоя қилишини Амир Довуд, Амир Муайяд ва Амир Сайфиддин ўз зиммасига олади.

Суюргатмиш ўғлон, Амир Аббос, Ҳусайн баҳодир, Оқбўға ва ўзга беклар қалъанинг буржу боруларида туриб ғаним аскарларига қирон келтиради.

Амир Муайяд ўттиз нафар жасурлар бошчилигида ташқарига чиқади ва ажал уруғини сочмоқчи бўлиб ҳаракат қилаётган душман сафлари устига шердай ташланади. Шу вақтда рақиб қаторида бўлган Дуваррака баҳодир ундан юз ўгиради ва қалъага кириб Соҳибқирон мулозимлари сафидан ўрин олади.

Амир Темур жанг натижасини шу кунгидек ҳал этиш мақсадида ташқарига чиқмоқчи ва ёвга интиқом қиличи зарбини намойиш этмоқчи эканлиги ҳақида беку амирларга маълум қилади. Илми нужум сирларидан яхши хабардор бўлган Амир Сайфиддин Темурга бугунча сабр қилиш лозимлигини, эртаси пешин пайтида ўйлаган режасини амалга ошириш мақсадга мувофиқ эканлигини маслаҳат беради. Соҳибқирон Сайфиддиннинг бамаъни маслаҳатини маъқул топади ва қалъадан ташқарига чиқиш режаси вақтинча кечиктирилади.

Амир Темур ўзи билан Амир Ҳусайн ўртасидаги нифоқ мамлакат харобалигига ва райят паришонлигига сабаб бўлаётганидан ич-ичидан эзилиб юрар, иложини топса Ҳусайн билан ярашиш ниятида эди.

Амир Ҳусайн қошидан келган ишончли кишилар унинг Соҳибқирон билан сулҳ тузиб, ярашишга аҳд қилганлигини арзга етказди.

Темурбек пайдо бўлган имкониятни қўлдан чиқармаслик мақсадида иккиланмасдан йўлга отланади. Сирдарёдан ўтиб, Амир Ҳусайннинг саркардаси Пўлодбўға эгаллаган Самарқанд томон равона бўлади.

Шаҳарга яқин келинган, ичкаридан бир киши чиқиб Амир Ҳусайннинг бевақт вафот этганлиги ҳақидаги сохта хабарни отказди. Соҳибқирон ушбу нохуш хабарни эшитган Самарқандга киришдан воз кечади ва Жом сойи бўйига тушади. Жангчи пар ҳордиқ чиқариб, отлар тўйиб ўтлаб олгандан кейин Темур Ҳаратеп томонга қараб жиловни буради.

Соҳибқирон Ниёзий мавзеига етиб келганда тахт учун кураш олиб бораётган, айна чоғда Амир Ҳусайн тарафида турган Амир Мусо улкан лашкар билан унинг йўлини тўсади. Темурнинг довурак ботирлари Соҳибқироннинг Амир Мусога нисбатан заррача ҳам ғарази йўқлигини, ҳозирда у билан Амир Ҳусайн ўртасида ниш ураётган адоватни дўстлик ва самимият ришталари билан алмаштириш ниятида Амир Ҳусайн билан битим тузиш, мамлакатда тинчлик ва осойишталик ўрнатиш учун келаётганлигини изҳор қиладилар. Лекин Амир Мусо ўз туғи остига йиғилган қўшиннинг кўп сонлилигидан мағрурланиб бу сўзларга қулоқ солмайди, муҳораба вақтида лашкар адади эмас, балки саркарданинг истеъдоди ва шижоати муҳим омил эканлигини англаб етмайди.

Натижада аввал ҳам бир неча қатла Темур билан бўлган тўқнашувларда мағлубият аламини тортган Амир Мусо ўч олиш йўлида аскарларини жанговар тартиб – ясолга тизади ва Соҳибқиронга зўр келтирмоқчи бўлади.

Душман билан жанг қилишдан ўзга чора йўқлигига иқроқ бўлган Темурбек Амир Сайфиддин ва Хитой баҳодирни эллик киши билан ёвнинг ён қанотидан айланиб ўтиб ордан кучли зарба бериш учун жўнатади. Ўзи эса етмиш жангчиси билан ғанимга юзма-юз келади. Ҳам олддан, ҳам ордан қилинган қақшатқич зарбага бардош беролмаган Амир Мусо лашкари фирор йўлини тутди.

Аллоҳ таоло ато этган буюк ташкилотчилик салоҳияти ва саркардалик истеъдоди туфайли она заминни бир неча йиллик мўғул босқинчилари истибдодидан халос қилишга, беклар, амирлар, нўёнлар ўртасидаги ўзаро низо ва жанжалларни бартараф этишга, раиятнинг турмуш тарзини маълум даражада яхшилашга эришган Амир Темур ўттиз тўрт ёшида, яъни 1370 йилнинг 9 апрелида тахтга ўтирган Ватан озодлиги, эл-улус осойишталиги ва равнақи йўлида унга сикдидилдан ҳамроҳ бўлган, қанчадан-қанча жангу жадалларда

қахрамонлик намуналари кўрсатган, қишнинг қаҳратон тун-ларарида, ёзнинг жазирама кунларида совуқни совуқ, иссиқни иссиқ демай ўзига ҳамфикр, ҳамсаф бўлган энг яқин биродарларини, хосларини, мулозиму навкарларини уларнинг жамиятда тугган ўрни ва салтанатдаги мавқеига қараб улуглади олий унвонлар ва мансаблар билан сарафроз қилди, шоҳона туҳфалар ва тортиқларга сазовор этди.

Бу кезларга келиб Самарқанд яқинидаги Сарипул атроф ва жавонибида яшовчи ясавурийлар сардори Хизр Ясавурийнинг қизига уйланган Амир Сайфиддинга Амир Жаку, Аббос баҳодир, Амир Искандар ва бошқа номдор саркардалар қатори давлатдаги мавжуд олий ҳарбий рутбаларнинг навбатдагиси ҳисобланган лашкар амири ва тавочи мансаби берилади.

1371 йилнинг баҳорида Соҳибқирон катта лашкар жам қилиб, уруш асбобларини мураттаб этиб Хоразм волийси Хусайн Сўфига қарши илк марта кўшин тортади. Амир Сайфиддин Темурбек томонидан Самарқанд доруқсалтана доруғаси қилиб тайинланганлиги туфайли ушбу юришда иштирок этолмайди.

Сайфиддин Самарқанд доруғаси вазифасида 1375 йилнинг кўкламигача, яъни Соҳибқирон учинчи маротаба Хоразм тарафга лашкар тортиб боргунга қадар фаолият кўрсатади.

1376 йили Амир Темур севимли фарзанди Жаҳонгир мирзони Самарқандни бошқариш учун қолдириб, ўзи Мўғулистон томонга юриш қилади. Сафардан пойтахтга мансур ва музаффар қайтган Соҳибқирон машъум воқеанинг устидан чиқади. Эндигина йигирма баҳорни қаршилаган Жаҳонгир мирзо бевақт ҳаётдан кўз юмган, оғир жудоликдан чуқур мусибатга тушган шаҳар аҳли мотам ва аза қонун-қоидаларини бажо келтирмоқда эди.

Фарзанди доғида куйган Амир Темур Аллоҳнинг ҳукмига бўйсуниб бир неча кун давомида шариат аҳлини йигиб навқирон амирзода арвоҳига хатми Қуръон қилдиради, халққа ош ва таомлар тортади, фақиру мискинларга садақалар улашади. Шундан сўнг марҳум амирзода наъши олий фармонга кўра Шаҳрисабзга жўнатилади ва у ерда иззат-икром билан дафн этилади.

Жаҳонгир мирзо вафотидан маълум фурсат ўтгач Амир Сайфиддин Байтуллоҳга ҳаж зиёратига бориб Маккаи

мувазамада туради ҳамда бир неча вақт мархум мирзонинг фироқида маълум ва маҳзун бўлиб, ғаму ҳасрат чекади. Ҳаж амалларини адо этган Амир Ҳожи Сайфиддин 1377 йилнинг қишида муборак сафардан қайтади ва Соҳибқирон палосини ўпиш шарафига муваффақ бўлиб, Темурбекка мулозамат қилиш саодатига эришади ва шоҳона меҳрибонлик билан тақдирланади.

Соҳибқирон Ҳожи Сайфиддиннинг нафақат илми ҳарб, илми нуҷум, илми шариат, шунингдек, дипломатиядан ҳам яхши хабардорлигини билар, шунинг учун кўп ҳолларда унинг зиммасига масъулиятли музокаралар олиб бориш вазифасини юқларди.

Мисол тариқасида 1380 йили Ҳожи Сайфиддиннинг Темурбек топшириғига биноан Ҳиротга бориши, дорруссалом волиийси Малик Ғиёсиддинни Самарқанди фирдавмонандга келишга даъват этишини келтириш лозим. 1382 йилнинг охирида Малик Муҳаммад бошлиқ ғурийлар исён кўтариб Ҳиротда хизмат бурчини ўтаётган мовароуннаҳрликлар жонига қасд қилади. Исён хабари Мурғоб дарёси яқинидаги қишлоқда турган Мироншоҳ мирзо қулোগа етгач, амирзода Ҳожи Сайфиддин ва Оқбўғани нусратпаноҳ кўшин билан Ҳиротга жўнатади. Ҳиротга шитоб билан етиб келган кўшин ҳар дақиқани ғанимат билиб душман кучлари билан жангга киради. Ҳар икки томоннинг йигитлари қитол ва жидол бобида жонбозлик кўрсатадилар. Ниҳоят, Ҳожи Сайфиддин ва Оқбўға аскарлари ғолиб келиб, исёнчилар шикаст топади.

Ўрни келганда таъкидлаш керакки, Амир Темур юришлари тарихига оид асарларнинг аксариятида мана шу йилдан кейинги сана воқеалари тасвирида Ҳожи Сайфиддинни Амироншоҳ кўрагон сардорлигидаги ўнг қўл – баранғарнинг қўмондонлари сафида тез-тез кўриш мумкин.

1383 йилнинг ёзида Соҳибқирон учинчи марта Эрон жонига черик тортиб боради.

1386 йили Соҳибқирон зафарёр лашкарини жамлаб бўлгандан сўнг Амир Довуднинг ўғли Амир Сулаймоншоҳ раҳбарлигидаги номдор умарони Самарқандни бошқаришга тайин этади ва таважжух юзини ғарбга қаратади. Бағдод ҳукмдори Султон Аҳмад жалойир нусратосор кўшин билан юзма-юз ке-

лишга ботинолмай лашкарини ташлаб қочади. Фирор йўлини тутган Султон Аҳмадни таъқиб қилишни Амир Темур Ҳожи Сайфиддин бошлиқ бир неча бекларга юклайди.

1387 йили Соҳибқирон Амир Шайх Али баҳодирни Озарбайжоннинг мустаҳкам қалъаларидан Боязид қалъасини забт этишга юборади. Маълум фурсатдан сўнг Ҳожи Сайфиддин ва Эйгу Темур Шайх Али баҳодирга мадад ва кўмак бериш учун унинг изидан йўлга чиқадилар. Умаролар нақб (лаҳм)чиларнинг яқиндан кўрсатган ёрдами натижасида қалъа атрофида қазилган хандақларни тўлдирилган сувдан қуритадилар ва ҳарбу қитолдан кейин Боязид қалъасини фатҳ этадилар. Қалъа ҳокими банди қилиниб, Темурбек даргоҳига етказилади.

1388 йилнинг эрта кўкламида Мовароуннаҳрга суқилиб кирган Тўхтамишхоннинг Тангриберди бошчилигидаги аскар-рий қисмини Сирдарё бўйида мағлуб этган Соҳибқирон иккинчи ўғли Умаршайх мирзо, Ҳожи Сайфиддин ва Эйгу Темурни Сирдарёдаги кўприкларни тартибга солиш учун жўнатади. Шу йилнинг ноябрида Амир Темур Ҳожи Сайфиддинни ўғруқ (обоз)қа кўмондон қилиб белгилайди ва уни доруссалтана Самарқандга узатади. Узи эса қўшин билан Арис дарёсидан ўтиб, Сабронни ишғол қилолмаётган Тўхтамишхонга қарши юради ва Дашти Қипчоқ ҳудудларига қадам кўяди.

Амир Темур 1390 – 1391 йилларда Тўхтамишхон билан жанг қилиш мақсадида уни бир неча ой Дашти Қипчоқ бўйлаб таъқиб қилиб боради. Хон Соҳибқирон билан юзма-юз тўқна-шишга ботинмай шимолга чекинади. Амир Темур узоқ муддатли сафарнинг аскарлар руҳига салбий таъсир қила бошлаганлигини пайқагач зудлик билан ўғли Умаршайх мирзо, Амир Ҳожи Сайфиддин, Суюнчак, Санжар ва Усмон ибн Аббос кўмондонлигидаги йигирма минг кишилик отлиқ қўшинни қандай йўл билан бўлса ҳам хон сипоҳини излаб топish ва уларни жангга киришга мажбур этишни буюради. Бу суворий аскар-ий қисм олий бош кўмондоннинг топширигини бекаму кўст бажаради ва икки қўшин орасида 1391 йилнинг 18 июни-да Самара вилоятининг Қундузча мавзеида ўша вақтнинг энг даҳшатли муҳорабаларидан бири бўлиб ўтади.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, ушбу жанг чоғи Амир Темур ўзининг икки юз минг кишилик армиясини етти

қисм, яъни қўлга бўлади. Амир Ҳожи Сайфиддинга Мироншоҳ бошчилигидаги ўнг қўл – баранғарнинг қанот кўриқчиси, яъни қунбулга кўмондонлик қилиш вазифаси юклатилади. Икки рақиб кўшинлари таблу ногораларни гумбурлатиб, туғу байроқларни ҳилпиратиб, наъраю сурон солиб бир-бирига рўпар-ра келгач, Амир Ҳожи Сайфиддин ўз қунбули билан ҳаммадан бурун интиқом тигини қиндан чиқариб шиддат билан қаршисида турган хоннинг сўл қўл – жуванғарига ҳужум қилади ва уни тор-мор этади. Душман қисмининг сафи бузилиб қочмоққа юз тутди. Ғалабадан илҳомланиб кетган Амир Ҳожи Сайфиддин аскарлари қочоқларни таъқиб қилади. Шу пайт ғанимнинг бир неча бўлинмалари таъқибчиларни қуршовга олиш мақсадида уларнинг изига тушади. Ёв режасини ўз вақтида сөзган Амир Жаҳоншоҳ ўз қисми билан бу аскарларнинг йўлини тўсади.

Темурбек Тўхтамишхонни мағлуб этгандан кейин маълум фурсатдан сўнг доруссалтана Самарқандга йўл олади. Уғруқни эсон-омон пойтахтга етказиб боришни ишончли ва тажрибали саркарда Ҳожи Сайфиддинга топширади. Моҳир лашкарбоши Ҳожи Сайфиддин бу вазифани ҳам ўринлатиб адо этади. 1392 йил мартада ўғруқ билан Тошкент воҳасида дам олиб турган Ҳумоюн ўрдуга қўшилади. Соҳибқирон ўғруқнинг бешикаст ва талафотсиз өтиб келганлигидан беҳад шод бўлади ва Ҳожи Сайфиддин шаънига таҳсину офаринлар айтади.

Дашти Қипчоқдан зафар кучиб қайтган ғолиб кўшин қиш мавсумини Тошкентда ўтказгач, кўкламда Самарқандга етиб қолади.

Пойтахт аҳли музаффар лашкарни зўр шоду хуррамлик билан кутиб олади. Узоқ ва оғир юришдан қайтиб келган Темурбек улуг тўй асбобини тузишга фармон беради ва наби-ралари: Умаршайх мирзонинг икки ўғли Пир Муҳаммад мирзо, Рустам мирзо ва Мироншоҳ кўрагоннинг фарзанди Абу Бакр мирзонинг никоҳ тўйлари муносабати билан эл-улусга дастурхон ёзади. Соҳибқирон Ҳожи Сайфиддин билан бўлган дўстона алоқаларни қариндошлик риштаси билан мустаҳкамлашга қарор қилади ва амирнинг қизини севимли набираси Абу Бакрга никоҳлаб беради. Бу воқеа 1392 йилнинг баҳорида содир бўлади. Ушбу тўю тароналардан сўнг Амир Темур беш йиллик юриш азми билан сафар туғини баланд кўтаради.

1393 йили Соҳибқирон Кавказдаги бир қанча мустақкам қалъаларни забт этиб, Уник қалъаси теварагидаги мавзеда хуррамлик билан турган чоғда Ҳожи Сайфиддин Моваруонахрдан келиб салтанатдаги аҳволдан Амир Темурни бохабар қилади. Бир неча кундан кейин Соҳибқирон Ҳожи Сайфиддин, Бурҳон ўғлон, Амир Жаҳоншоҳ, Амир Усмон ибн Аббос баҳодир бошлиқ катта қўшинни Гуржистон томонга юборади. Тифлисга яқин келинган Ҳожи Сайфиддин ва бошқа беку амирлар фармонга кўра бу вилоятнинг кенту қишлоқларига кирадилар.

1395 йилнинг эрта баҳорида Тўхтамишхон билан сулҳ тузиш нияти рўёбга чиқмаган Соҳибқирон улкан қўшин билан Дарбанд довонидан ошиб, Дашти Қипчоқ пашкари билан Терек дарёси бўйидаги кенг даштда унга рўпара келади.

15 апрель чоршанба куни Амир Темур ва Тўхтамишхон қўшинлари ўртасида иккинчи марта жанг бўлиб ўтади.

Ҳожи Сайфиддиннинг лашкарбошилиқ истеъдоди, шижоати ва мустақкам иродаси уч кун давом этган ушбу савашда яна бир бор яққол намоён бўлади.

Жангнинг биринчи куни кутилмаганда Соҳибқирон қўл остида турган қисмлар душман исканжасига тушиш хавфи пайдо бўлиб қолади. Амир Темурга биринчи бўлиб кўмакка етиб келган Амир Шайх Нуриддин сардорлигидаги аскарлар ёприлиб келаётган хон жангчиларини тўхтатади. Бироқ Тўхтамишхон қўшинининг ҳамласи тобора кучая боради. Марказдан ёрдамга ташланган Муҳаммад Султон баҳодир мирзо ҳамда Устайбек қўмондонлигидаги кучли қисмларнинг жангга кириши, айниқса, Амир Ҳожи Сайфиддин ва Амир Жаҳоншоҳ қўл остидаги қисмларнинг пистирмадан чиқиб хон армиясининг сўл қўл – жуванғарига кучли зарба бериши вазиятнинг маълум даражада барқарорлашишига олиб келади.

Жангнинг иккинчи куни Тўхтамишхон Исабий ва Бахши ҳожи қисмларидан ташкил топган жуванғарини майдонга ташлайди. Соҳибқироннинг илғор қисм – ҳиравулини янчиб ўтишга муваффақ бўлган бу қўшин қаноти Амир Темур лашкари ўнг қўлидан жой олган Ҳожи Сайфиддин туманини қуршаб олади ҳамда тўзитиб юборади. Жангчиларнинг тарқалиб кетганлигидан мутлақо саросимага тушмаган Ҳожи Сайфиддин туманнинг қолган қисми билан қаршилиқ кўрсатишда

давом этади. Ҳз сафдошларининг отлардан сакраб тушиб, тиз чўккан ҳолда душман устига ажал ўқлари ёғдираётганлигини кўрган аскарлар ортларига қайтиб дўстлари сафига қўшилади.

Соҳибқирон қўшинининг тўла ғалабаси билан ниҳоясига етган мазкур жанг пайтида отдан йиқилиб оёғи лат еган Амираншоҳ мирзони Темурбек ўғруқ раҳбарлигига қўяди. Моҳир ва тажрибали саркарда Ҳожи Сайфиддин ҳамда Амир Ёдгор барлос амирзодага ноиблик қилади.

Соҳибқирон мағлубиятга учраган Тухтамишхон ва унинг қисмларини таъқиб этиб, Рус ва Черкас ерларидан ўтиб, Албурз тоғи томон жўнаб кетар экан, ишончли Амир Ҳожи Сайфиддинни қўшда қолдиради. Юришдан қайтган Темурбек шарафига Ҳожи Сайфиддин ўз қароргоҳида шоҳона базм уюштиради ва ҳукмдорнинг таҳсинига сазовор бўлади.

1398 йили Амир Темур набираси Пир Муҳаммад мирзога Мўғулистонга бориб у сарҳадни бошқаришни амр этади. Амир Ҳожи Сайфиддин ҳамда Бердибек Сарибўға, Худайдоди Ҳусайний, Шамсуддин ибн Аббос баҳодир бошлиқ бир неча номдор умаро 40 минг аскар билан ёш амирзоданинг мупозимлигига тайинланди. Уларнинг зиммасига Ашира қалъаси атрофини девор билан мустаҳкамлаш, хандақ қазиб ихота қилиш вазифаси юклатилади.

1401 йили Соҳибқирон Қорабоғда қиш мавсумини ўтказиш учун Нахичевандан йўлга чиқиб, Қоравултепа мавзеига етганда хабаргирлар келиб, ҳумоюн қўшинга қўшилиш мақсадида доруссалтана Самарқанддан амирзода Муҳаммад Султон билан ҳамроҳликда сафарга чиққан Амир Ҳожи Сайфиддиннинг Нишопурга етгач икки-уч кунлик бетобликдан сўнг фоний дунёдан кўз юмиб, Аллоҳ раҳматига борганлигини арзга етказадилар.

Амир Темур яқин сафдоши ва биродари, атоқли ташкилотчи ва лашкарбоши Ҳожи Сайфиддиннинг миллат ва давлат олдидаги улкан хизматларини ёд қилиб, кўп ҳазин бўлади.

*Миллий тикланиш.
1996 йил 3 сентябрь.*

СОҲИБҚИРОН ИШОНЧИНИ ҚОЗОНГАН САРКАРДАЛАР

Соҳибқирон Амир Темурнинг жаҳоншумул обрӯ-эътибор ва шон-шухрат қозонишида бош омил ҳисобланган жиҳат, яъни саркардалик даҳоси, ҳарбий истеъдоди ва маҳорати, жаҳон ҳарб санъатига кўшган улкан улуши борасида кўпдан-кўп фикр-мулоҳазалар, илмий ҳамда бадиий асарлар мавжудлигига қарамасдан, бу борадаги изланишларни узлуксиз давом эттириш Соҳибқироннинг ҳарбий иш соҳасидаги янгидан-янги хусусиятларини кашф этишга хизмат қилади деган фикрдаман.

Ҳазрат Амир Темурнинг бутун жаҳон аҳлини ҳайратга солган ҳарбий зафарларига, албатта, фақат унинг Аллоҳ томонидан инъом этилган лашкарбошилик салоҳияти маҳсули дебгина қарамасдан, балки унинг фавқулодда замонавий курул-яроғлар билан таъминланган, ўша даврнинг илғор жанг олиб бориш амалиётларини мукаммал эгаллаган ўта интизомли армияни тузиши натижаси тарзида баҳоламоқ ҳам мақсадга мувофиқдир.

Асосий қарвон йўллари устидан қатъий назорат ўрнатиш, салтанат қудратини юқори поғонага олиб чиқиш, халқ турмуш тарзини кўтариш каби олий мақсадлар йўлида Амир Темур XIV – XV асрларда ҳам стратегик, ҳам тактик жиҳатдан тенги йўқ тезкор ҳарбий кучлари билан сонсиз жангу жадалларда иштирок этди, оламшумул ғалабаларга эришди. Амир Темур ўзининг 35 йил давомида олиб борган тўхтовсиз ҳарбий ҳаракатларида қўшиннинг турли бўлима ва қисмларини бошқарувчи истеъдодли қўмондонларни танлашга, уларни тарбиялаб вояга етказишга алоҳида куч сарфлади.

Ҳарбий ишнинг мураккаб сир-асроридан тўла воқиф бўлган, ганим кучлари сафларини синдириш усулларини пухта эгаллаган, мураккаб вазиятларда ҳам эсанкирамай дадил ҳаракат қиладиган, ҳар қандай тўсиғу ғовларни усталик билан босиб ўтадиган, мақсадларнинг рўёбга чиқиши йўлида ўз жонини ҳам бахшида этадиган фидокор ва содиқ шахсларни Соҳибқирон, биринчи навбатда, кўшинда мавжуд бўлган турли лашкарбошилиқ вазифаларига лойиқ топар, аскарлар тақдирини уларга топширарди.

Тарихий манбаларнинг шаҳодат беришича, Амир Темур барпо этган қудратли армиянинг турли-туман қисм ва бўлинмаларига уч юз ўн уч бек сардорлик қилган. Уларнинг дастлабки юзтаси ўнбегилик, иккинчи юзтаси юзбегилик, учинчи юзтаси мингбегилик мансабларига эгалик қилган. Туман, яъни ўн минг жангчидан иборат дивизияларга Соҳибқироннинг ўғиллари, сафдошлари ва уларнинг фарзандлари бош бўлган. Амир Темур армиясида хизмат қилган саркардаларни шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга Соҳибқироннинг марказлашган салтанат барпо этиш иддаоиси билан сиёсат саҳнасига чиққан вақтдан умрининг сўнгги онларигача унга садоқат билан ҳамфикр, ҳамнафас бўлган Амир Сулаймон барлос, Амир Жаку барлос, Амир Ҳожи Сайфиддин нукуз, Амир Аббос баҳодир қипчоқ, Амир Довуд дуғлат, Амир Муайяд арлот, Амир Оқбўға баҳодир найман, Амир Шайх Али баҳодир, Амир Элчибўға баҳодир, Амир Эйгу Темур баҳодир сингари уруғ ва қавм сардорларини киритиш жоиз.

Иккинчи гуруҳдан Соҳибқироннинг дўстлари, тенгқурлари, содиқ сафдошлари фарзандлари ўрин олади. Булар ичида 1383 – 1384 йили вафот этган Амир Жаку барлоснинг ўғли Амир Жаҳоншоҳ, 1391 йили Тўхтамишхон билан бўлган тўнгсиз жангда ҳалок бўлган Эйгу Темурнинг қондоши Амир Шохмалик, Амир Аббос баҳодирнинг ўғиллари Амир Усмон, Амир Умар, Амир Шамсуддин, Амир Ҳожи Сайфиддиннинг укаси Амир Аллоҳдод, Амир Тоғайбўғанинг ўғли Амир Рустам сингари кўпдан-кўп саркардалар алоҳида жой эгаллайди.

Учинчи гуруҳни Соҳибқироннинг хос фарзандлари, набиралари, яқин туғишганлари ташкил этади. Булар жумласига Жаҳонгир мирзо, Умаршайх мирзо, Амираншоҳ мирзо,

Шоҳрух мирзо ва уларнинг пушти камаридан бўлган фарзандлари Муҳаммад Султон мирзо ва Пир Муҳаммад мирзо ибн Жаҳонгир мирзо, Пир Муҳаммад мирзо, Рустам мирзо ва Искандар мирзо ибн Умаршайх мирзо, Абубакр мирзо, Умар мирзо ва Халил Султон мирзо ибн Амираншоҳ мирзо киради. Шоҳрух мирзонинг ўғиллари ҳали ўта кичик ёшда бўлганлари боис, улар Амир Темурнинг ҳаётлик пайтида унинг аскарӣ қисмларига, табиӣки, саркардалик қила олмас эди.

Мазкур гуруҳга Соҳибқирон қизи Оғабегининг ўғли Султон Хусайн мирзо ҳамда опаси Қутлуғ Туркан оғаниннг Амир Довуд дуглатдан туғилган фарзанди Амир Сулаймоншоҳ баҳодир мирзо ҳам ҳақли равишда тааллуқлидир.

Амир Темур қўмондонлар таркибининг ҳарбий ишда талаб даражасида маҳорат ва малакага эга истеъдод соҳибларидан шаклланишига катта эътибор қаратган. Ҳарбий қобилияти бор муайян бир шахс, ижтимоӣ ҳолатидан қатъи назар, лашкарбошилиқ рутбасини қўлга киритган. Соҳибқироннинг хос навкарларидан бўлмиш Мубашширнинг Амир Темурнинг шахсий раҳнамолигида амирлик даражасига ўсиб бориши зикр этилган мулоҳазани тасдиқлайди. Соҳибқирон шахсан ўзи олий бош қўмондонлик қилган барча йирик муҳорабаларда бевосита қатнашган Амир Мубашшир, масалан, Туркия султони Боязид Илдириим билан 1402 йили Анқара бўсағасидаги жангда Амираншоҳ мирзо, Муҳаммад Султон мирзо, Пир Муҳаммад мирзо, улуғ амирлар: Шайх Нуриддин, Али Султон, Али Қавчин ҳамда Тахуртан қатори қўшиннинг барангаридан жой олган.

Бўлажак саркардалар жуда ёшлиқдан ҳарбий санъатнинг нозик жиҳатлари билан яқиндан танишган, тажрибали мураббийлар, яъни отабеклардан аскарӣ иш борасида сабоқ олган, ҳарбий ҳаракатларда фаол иштирок этганлар.

Манбаларга мурожаат қиламиз. Жаҳонгир мирзо ва Умаршайх мирзо ўспиринлик чоғидан сиёсий ҳамда ҳарбий ҳаётда фаоллик кўрсатганлар. Амираншоҳ ўн тўрт ёшида Хуросон мулки ҳукмдори этиб тайинланган ва шу ўлканиннг қўшинларини бошқарган. 1377 йили таваллуд топган Шоҳрух мирзо 1390 – 1391 йилларда амалга оширилган юришларда қатнашган.

1398 йилнинг 17 декабрида Деҳли ҳукмдори Султон Маҳмудхон билан тўқнашув вақтида Амир Темурнинг эътиборли

бекларидан Худойдод қўлида таълим олган, эндигина ўн беш баҳорни қаршилаган Халил Султон мирзо ҳаммадан бурун душманга ҳамла қилади ва бир жанговар филни ўлжа олиб Соҳибқирон хузурига келади. Натижада бобоси томонидан турпи-туман мақтову навозишлар билан тақдирланади.

Амир Темурнинг ҳарбий сафарлари синчиклаб таҳлил этилса, ишониб топширилган қисм, бўлинмаларга тажрибали, ададсиз жангу жадалларнинг иштирокчиси бўлган эътиборли бекларнинг ўзига хос назорати остида қўмондонлик қилинганини пайқаш мумкин. Масалан, Соҳибқироннинг Шероҳда турганлигидан фойдаланган Тўхтамишхон 1388 йили Самарқанд худудига бостириб киради. Соҳибқирон йўқлигида Мовароуннаҳр чегараларини асраш масъулияти топширилган йигирма ёшли Умаршайх мирзо зудлик билан черикка бош бўлиб ёвга қарши сафарга отланган. Унга Амир Темурнинг яқин сафдоши, ҳисобсиз савашларда суяги қотган Амир Аббос баҳодир ва бошқа нуфузли беклар ҳамкорлик қилади.

1383 йили сеистонликлар билан бўлган тўқнашувда ўн етти ёшли Амираншоҳ мирзо ўнг қўлнинг манғлай (авангард)идан жой эгаллаган, улуг амирлардан бир гуруҳи, жумладан, Амир Ҳожи Сайфиддин, Амир Оқбўға унинг хизматида бўлганлар.

Маълумки, Соҳибқироннинг саркардалик салоҳияти унинг бир неча бор оз сонли аскар билан қўл сонли ғаним лашкарига қарши жанг олиб борган вазиятларда ҳам рўй-рост намоён бўлган. Қуръони Каримдаги «Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Аллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилган»лиги ҳақидаги оятни яхши билган Амир Темур аксар ҳолларда миқдор жиҳатидан бир неча бор зиёда ёвга рўбарў келиб, ўзига хос лашкарбошилиқ зеҳни кўмагида зафарлар қучган. Соҳибқироннинг мана шу жиҳатини унинг лашкарбошилари фаолиятида ҳам қайта-қайта кузатиш мумкин.

Ҳиндистон юриши вақтида Жаун дарёси бўйида Севинчак баҳодир, Саййидхожа ва Амир Мубашширнинг уч юз кишилик отлик аскарлари Маллухоннинг тўрт минг суворий, беш минг пиёда, йигирма етти жанговар филига қарши мардонатор жангга кириб ҳиндларни Деҳли томон чекинишга мажбур этганлигини ёки Умаршайх мирзонинг 1389 йили олтмиш навқари билан саккиз юз кишилик ғаним лашкарларини тормор қилгани шулар жумласидандир.

Соҳибқирон лашкарбошилари матонати, жасурлиги, душмандан асло чучимаслиги, ўта оғир вазиятларда ҳам аскарларни ўз кетидан эргаштириш, улар қалбида ғалабага бўлган ишончни авж олдириш салоҳиятига эга эди. Соҳибқироннинг 1372 йили Хоразмга қилинган дастлабки сафарида Кат шаҳрини ишғол этиш чоғида Амир Шайх Али баҳодирнинг биринчи бўлиб қалъа фаслига чиқиши ёхуд Муҳаммад Султон мирзонинг 1393 йили Шуштар қалъасини эгаллаш пайтида ҳаммадан аввал ҳисор устига чиқиб туғ ҳамда байроқларни ўрнатиши сингари ҳисобсиз ҳаракатларни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Саркардаларнинг жасорати, қаҳрамонлиги, довураклиги, ҳарбий тактик амалиётларни моҳирона қўллаши Амир Темур эътиборидан четда қолмас, аксинча, инояту марҳаматлар кўрсатилар, муносиб даражаю унвонлар билан шарафланар, турфа тортиғу суюроғоллар билан сийланарди.

1388 йили Куча Малик Мўғулистон ҳукмдори Инкотўра ортидан қўлаб бориб ун уч навқари билан Хужанд ва унинг теварак-атрофидан олинган асирларни душман тутқунидан қутқаргани, уларга йўл озиғи бериб юртларига жўнатгани боис Соҳибқирон унга суюроғол тайин этади ҳамда тархонлик мансабини бериш ҳақида фармон чиқаради. 1391 йили Дашти Қипчоқ қўшини билан кечган даҳшатли муҳорабада кимдаким мардлик ва қаҳрамонлик кўрсатган бўлса, Амир Темур ўша шахсга тархонлик нишонини беради ҳамда уларни ўз ҳузурига киришдан ҳеч ким ман қилмасин, улар ва фарзандлари тўққиз марта гуноҳ содир этмагунча сўроқ қилинмасин, отларидан улов учун солиқ олинмасин, барча фавқулодда йиғинлардан озод этилсин деб ҳукм чиқаради. Амир Шоҳмаликнинг мартабасини улўглаб унга парвоначи мансабининг хос муҳрини топширади. Унинг яқинлари ва қариндошларини ҳам ўз иноят ва марҳаматига мушарраф этиб, содиқ саркардасига вазирлик тўнини кийгизади.

Амир Темур армиясида лашкарбошиларнинг жанг чоғида бир ёқадан бош чиқариб ҳамжиҳатлик билан ҳаракат қилишлари, қийин, хавfli ҳолатларда зудликда кўмакка келишлари аъло даражада йўлга қўйилганини кузатамиз. 1398 йилнинг 2 ноябрида Батнайр қалъаси аҳолисидан солиқ мулкни ундириш мақсадида жўнатилган Амир Шайх Нуриддин ва

Амир Аллоҳдод бошлиқ жангчилар гуруҳи габрлар қуршовига тушиб қолади. Жангда анчагина киши ярадор бўлади. Амир Шайх Нуриддинни душман ўртага олиб асирга туширишига бу фурсат қолганда Феруз Сеистоний ва унинг навкарлари габрлар устига шиба ўқи ёғдириб Амир Шайх Нуриддинни ҳалокатдан қутқариб қоладилар. Соҳибқирон Феруз Сеистонийни ушбу жасорати учун муносиб тақдирлайди.

Амир Темур ўз саркардаларини ўта қадрлаган ва эъзозлаган, ҳурматини жойига қўйган. Уларнинг ҳаёти хавф-хатар остида қолганда бор қуч-қувватини, қобилиятини, тажрибасини уларни бартараф этиш учун сарфлаган. Мисрликлар қўлида банди бўлган Амир Отламишни қутқариш йўлида Соҳибқирон томонидан олиб борилган ҳам дипломатик, ҳам ҳарбий саъй-ҳаракатлар фикримизни тасдиқлаб турибди.

Амир Темурнинг шахсий раҳнамолиги остида вояга етган, ўрта асрнинг энг қудратли ва интизомли армияларидан бирини барпо қилишда, жаҳоншумул нусратларни қўлга киритишда унга сафдош бўлган саркардаларнинг ҳаёт йўлини асп манбалар асосида чуқур ўрганиш, темурий саркардалар гипереясини яратиш истиқлол мафкураси қўяётган талабларга муайян даражада жавоб беради.

*Ўзбекистон адабиёти ва санъати.
2004 йил 9 апрель.*

хавф-хатарга қўйган кишилардан, жумладан, Соҳибқироннинг Амир Жаку, Амир Сайфиддин, Оқ Бўға баҳодир, Элчи баҳодир, Давлатшоҳ баҳши сингари яқин сафдошларидан ҳам маблағ ундириб олиш ниятида мухассил (солиқ ундирувчи) тайинланади. Бироқ улар «Лой жанги» воқеасидан кейин аксар моллари йўқ бўлиб кетганлиги сабабли Ҳусайн талаб қилган маблағни йиғиб бериш имконига эга эмасдилар. Ҳиммати баланд Амир Темур биродарларининг мушқулини осон қилиш мақсадида мададга қўл чўзади, катта миқдордаги олтин кумушдан иборат маблағни, хусусан, рафиқаси Ўлжай Туркан оғонинг билагозуқ ҳамда исирғасини ҳам амирларнинг тўлови ҳисобидан Ҳусайнга топширади.

Қимматли молларнинг бир қисми синглисига тегишли эканлигини англаган Ҳусайн уларни эгасига қайтариб юборишга ожизлик қилади. Чунки очкўзлик ва хасислик унинг табиатида шунчалик илдиз отиб кетгандики, ҳатто қариндошлик, ака-сингиллик кадр-қиймати ҳам бунга тўсқинлик қилолмайди, уларни ўзлаштиришдан тўхтатиб қололмайди.

Шунча маблағ берилганига қарамай, белгиланган тўлов ҳажмидан яна 3000 динор қолганди. Бунинг ўрнини қоплаш учун Соҳибқирон ўзининг хос отларини Ҳусайнга тортиқ қилади. Отларнинг Амир Темурга тегишли эканлигини пайқаган Ҳусайн уларни қайтариб юборишдан ўзга чора топмагач Соҳибқиронга ўзининг Соли Саройга кетаётганлиги, олтин-кумушга эҳтиёжи борлиги, у ердан Хоразм ҳукмдори Ҳусайн Сўфи қизининг қалин моли сифатида нақд маблағ юбориши зарурлиги, шу боис қолган уч минг динорни жўнатиш кераклиги хусусидаги мулоҳазани билдиради. Ўз ваъдасини қандай бўлса ҳам бажаришга ўрганган Соҳибқирон Кешга келиб тушгандан оз фурсат ўтмасдан етмаган миқдордаги маблағни нақд қилиб Амир Ҳусайнга юборади.

1371 – 1372 йилларда қўп бор Соҳибқироннинг лутфу марҳаматига муяссар бўлган бир гуруҳ беклар, хусусан, Амир Мусо, Зиндачашм, Абу Исҳоқ Ясаурий Амир Темурга суиқасд уюштиришга аҳдлашади. Бу гуруҳга Хонзода Абул-Маълий Термизий ҳамда шайх Абул-Лайс Самарқандий ҳам аралашиб қолганди. Уларнинг режасига биноан Амир Темур Утрор яқинидаги Қаросмон мавзеида ов билан машғул бўлган чоғда қўлга олиниши керак эди. Мазкур суиқасддан

воқиф бўлган Соҳибқирон уларни ҳибсга олиб, сўроқ қилишга фармон беради. Суриштириш ва юзлаштириш натижасида фитначи гуруҳнинг исён ҳамда хиёнат қилмоқчи эканлиги исботланади. Шунга қарамай, Амир Темур қадимий дўстлиги ҳаққи, шунингдек, Сароймулк хонимнинг бўласи бўлганлиги ҳамда ўзаро қуда-андалик ришталари мавжудлигини ҳисобга олиб Амир Мусонинг гуноҳидан ўтади. Насаби расул алай-қиссаломнинг силсиласига уланган Хонзодага вилоятдан чиқиб кетиш, шайх Абул-Лайсга эса ҳаж сафарига жўнаш буюрилади. Зиндачашм кишанланиб, Самарқандга олиб кетилади. Абу Исҳоқ Ясаурий амир Сайфиддиннинг илтимосига кўра Соҳибқирон томонидан бутунлай афв этилади.

Амир Ҳусайнга қарши қилинган юришлардан бирида Соҳибқирон бекларидан Дуваррака ва Шайх Али баҳодир Қарши яқинида суриштирмасдан у ерда тўхтаб турган савдо қарвони аҳлини душман ҳаёл қилиб улар билан жангга юради. Ғолиб келган беклар савдогарлардан катта миқдордаги ипак матони ўлжа сифатида олиб Амир Темур ҳузурига келтирадилар. Масаланинг асп моҳиятини тезликда аниқлаган Соҳибқирон амирларини койиб изза қилади ва матони кам-кўстсиз эгаларига қайтариб беради.

Илгари Соҳибқиронга дўст ва ихлосманд бўлган Ўлжайту Тўйхоний ва Пўлод исмли юқори мартабали шахслар баъзи субъектив сабаблар оқибатида кейинчалик унга нисбатан ғанимлик мақомида туриб, қаравунос лашкари таркибида Амир Темурга қарши бош кўтарадилар.

Кеш ва Насаф йўлидаги қадимий шаҳар Навқат яқинида Соҳибқироннинг олти юз кишидан иборат аскарый қисми қаршуносларнинг беш мингдан зиёд лашкарини тор-мор этади. улкан миқдордаги от-улов, қурол-аслаҳани қўлга киритади. Амир Темур аскарлари танимасдан юқорида номлари айтилган кишиларнинг бошини кесиб келтиради. Содир бўлган воқеа марҳамати ва фазилати етук Соҳибқирон кўнглига тигир ботади. Марҳумларнинг жасадлари Кеш шаҳрига олиб борилиб, уламо ва солиҳ бандалар уларга жаноза ўқигандан сўнг шарият аҳқомларига мувофиқ дафн этишга буйруқ беради. Мухтасар қилиб айтганда, ҳалок бўлганлардан ғанимлик ва исёнкорлик содир этилса-да, Амир Темур собиқ дўстлик ҳаққи-ҳурматини керакли даражада бажо келтиради.

СОҲИБҚИРОНГА АТО ҚИЛИНГАН ХИСЛАТЛАР

Амир Темур тарихини ёритишга бағишланган бир қатор манбаларни ўрганиш, қайта-қайта мутолаа қилиш уларда Соҳибқиронга хос кўпдан-кўп хусусиятлар ўз ифодасини топганлиги борасида мулоҳаза юритиш имкониятини туғдиради.

Буюк аждодимизнинг сурати ва сийрати ҳақида гап кетганда биз, авваламбор, унинг марказлашган давлатни барпо этиш йўлидаги стратегияси, жаҳон ҳарб санъатининг ривожига қўшган улкан ҳиссаси, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий, диний нуқтаи назардан жаҳон тараққиётида тутган ўрни, эл-улуслар раванқи, халқ фаровонлиги, юрт тинчлиги сингари устувор йўналишлардаги фаолиятига кўпроқ ўрғу беремиз. Бундай ёндашишга ҳеч қандай эътироз бўлиши мумкин эмас. Зеро, Соҳибқиронга дунёвий шуҳрат келтирган, номини машриқдан мағрибга қадар дoston айлаган сифатлар ичида қайд этилган жиҳатлар, яъни умум манфаатига хизмат қилиш асосий ўринни эгаллайди десак асло хато бўлмас.

Айни чоғда, таъкидлаш лозимки, тарихий ёдгорликларда Аллоҳнинг солиҳ бандаси бўлмиш Амир Темурга оид турли фазилатлар, ахлоқий нормалар, хатти-ҳаракатларни белгиловчи тўғрилиқ, сахийлик, ростгўйлик, бағрикенглик, марҳаматлилик, меҳрибонлик, мурувватпешалик, содиқлик каби хусусиятлар ҳаётий лавҳаларда, деталлар мисолида реал гавдалантирилган. Таъкидланган характерларни чуқур таҳлил этиш Соҳибқирон ҳаёти, серқирра фаолиятини яна-да тўлароқ, мукамалроқ билиб олишга хизмат қилади.

Ашъвий материалларга мурожаат этамиз.

1365 йили Тошкент ва Чиноз оралигида Жата хукмдори Илёсхожахон лашкари билан бўлган жангдан сўнг Амир Ҳусайн Соли Сарой (Амударё бўйидаги шаҳар, кейинчалик

Сарой деб номланган)га, Амир Темур эса ўзининг юрти Кеш-га келиб тушади. Беҳисоб жангу жадаллар, ҳаёт ташвишлари ва машаққатларидан чарчаган Соҳибқирон бир оз вақтни фароғату осойишталикда ўтказиш, муборак хотирини шод этиш мақсадида бўлади. Бироқ бу бахтиёрлик узоққа чўзилмайди. Амир Ҳусайннинг такаббурлиги, ноқонуний хатти-ҳаракати кўпчилик дилида унга нисбатан нафрат ва ғазабнинг уйғонишига олиб келади. Аммо токи Амир Темур Амир Ҳусайн билан иттифоқдош экан, бирор кимса очикдан-очик душманлигини унга нисбатан намоёйиш қилолмаслигини ҳамма яхши тушунарди. Шу боис икки иттифоқчи ўртасига низо сопиш, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ғаразида Амир Мусо, Боязид жалойирнинг ўғли Али Дарвеш ва Фарҳод исми шахс Тармаршинхоннинг хотинларидан бўлмиш Ўрду хотун билан тил бириктириб фитна уюштирадилар. Улар: «Амир Темур Амир Ҳусайнга қарши душманлик йўлига кириб, бу ишни амалга ошириш режаси билан машғул. Бизлар буни хайрихоҳлик билан маълум қилмоқдамиз», – деган мазмунда ёлғону бўҳтонга тўла сохта бир мактуб тузиб Амир Ҳусайнга жўнатишади. Амир Ҳусайн ҳақиқатдан йироқ мактубдан хабар топган ваҳимага тушади ва у ҳақда хонга маълумот етказиши. Хон бир кишини ёрлиқ билан Соҳибқирон томон юлғайди. Ёрлиқда Амир Темур ҳамда мактуб эгаларининг Самарқандга, Ўрду хотун ҳузурига, зудликда йиғилиши, у ерда текшириш ўтказилиб, даъвонинг тўғри-нотўғрилигини аниқлаш масаласи қўйилади. Бу сўз Соҳибқиронга етгач, ўзининг ҳақлигини исботлаш, ноҳақ айбланганлиги ва тухматга қўлланганлигини ошкор этиш учун дарҳол Самарқанд томон от сўради. Амир Темурнинг келишидан хабар топган фитначилар тафтиш ўтказилса шарманда бўлиб қолиш ва ясоққа тортилиш хавфидан кўрқиб Хужанд томон равона бўладилар.

Сарбадорларни ҳийла-найранг билан махв этиб Самарқандни эгаллаган Амир Ҳусайн фаолиятида омадсизлик ва бахтсизлик белгилари кўрина бошлади. Ҳукмдорлар обрў-эътибори, шаънига муносиб бўлмаган хасислик, очкўзлик, ваҳшийлик каби салбий иллатлар унинг вужудида яққол зоҳир бўлади, мол-дунё тўплашга муккасидан шўнғийди.

Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, аҳвол шу даражага бориб етадики, уни деб ҳаётини

Амир Темур ташаббусига мувофиқ Амир Ҳусайн ва Соҳибқирон ўртасида узилган дўстлик, ҳамкорлик ришталарини қайта тиклаш ишларига ҳар икки томондан мойиллик пайдо бўлади. Ҳусайн Амир Мусо ва Ўлжайтуни ўн минг кишилик қўшин билан жунатиб Соҳибқиронни рози қилиш, у билан албатта сулҳ тузиш борасида топшириқ беради. Соҳибқирон ва Амир Ҳусайн юборган элчилар Кўҳак сувига яқин Алиобод мавзесида учрашадилар. Элчи томоннинг юз киши билан келганлигини кўрган баъзи мулозимлар Соҳибқиронга: «Амир Ҳусайннинг номдор саркардалари шулардир, агар уларни қўлга олсак, унда бошқа бизга қарши туришга куч-қуввати етадиган ўзга кишиси қолмайди. Қўлай фурсатдан фойдаланиб қолиш мақсадга мувофиқ», – деган мулоҳазани билдиришади. Амир Темур айтилган сўзларга қуроқ солмайди. Аксинча, «аҳдни бузмоқ мардликдан эмас» тамойилига содиқ қолиб элчиларнинг ҳурматини жойига қўяди. Оқибатда икки томон дўстлик ва ҳамжихатлик аҳдини янгилаб, кудурат ва душманлиқни ўртадан кўтарадилар.

Бадахшонда олиб борилган ҳарбий ҳаракатлар пайтида Соҳибқироннинг Жаҳон Малик сардорлигидаги илғор қисми кўп ўлжа билан ортга қайтаётганида душманлар уларнинг йўлини тўсиб, олдирган ўлжаларининг ҳаммасини қайтариб оладилар, баъзи аскарларни ҳалок қиладилар. Олти юз ўттиз кишини отдан қулатиб тутқун этадилар. Мазкур нохуш хабар Амир Темурга етгач, ўн уч киши билан бадахшонликларнинг бир неча ўн баравар кўп сонли лашкарига қарши жанг қилади, хавф-хатар остида қолган кишиларини тутқунликдан озод этади. Тарихий манбалар Соҳибқироннинг кейинчалик: «Мен кўпдан-кўп жангу жадаллар қилдим. Кўп қийинчиликларни бошимдан кечирдим. Аммо ушбу жангдан қаттигини кўрмадим», – деган сўзларини келтиргани маълум.

Тарихнинг гувоҳлик беришича, Соҳибқирон мамлакат равнақи йўлида жонбозлик кўрсатган, ҳаёти хавф остида қолишига қарамай, ҳар қандай шахсни эъзозлаган, қадрлаган ва муносиб тақдирлаган. 1370 йили Балхдан Самарқандга қайтган Амир Темур яқин сафдошлари, хослари, мулозимлари ва хайрихоҳларини турли сийлов ва марҳаматларга сазовор этади. Ҳар бир кишини салтанатда тутган ўрни ва мавқеига қараб олий мансаблар ҳамда мартабалар билан сарафроз

этади. Алалхусус, Амир Довудга Самарқанд доруғалиги, Жаку, Сайфиддин, Аббос, Искандар, Оламшайх, Ардашер қавчин ва бошқаларга лашкар амирлиги ва тавочиликни топширади. Сарибўга, Ҳусайн барлос, Оқбўга, Элчи баҳодир қавби амиру бекларни девон амири этиб тайинлайди. Хуллас, ҳар бир киши имкониятига кўра бирор-бир иш ёки хизматга эга бўлади.

Ибн Арабшоҳ тан олганидек, Амир Темур қўрқмас, шижоатли, жасоратли кишиларни ёқтирар, довюрақ ва мардларни ҳурмат қиларди. Соҳибқирон муайян кишининг мавжуд айбини ошқора қилмаслик, унинг иззатини тўқмасликка қаттиқ риоя этган. Тўхтамишга қарши қилинган сафарлардан бирида кўп саркардалар мардоналик ва ботирлик изҳор қилиб турган бир чоғда Бурҳон ўғлон ихтиёрини қўлдан бериб жанг майдонини ташлаб қочган эди. Соҳибқирон унинг бу нолойиқ ҳаракатидан воқиф бўлса-да, чингизийзода йигитнинг айбини ёпади, шаънини сақлаб қолади. 1398 йили Кобулнинг шимоли-шарқидаги тоғли вилоят томон Рустам мирзо қатори Бурҳон ўғлон ҳам катта қўшинга бош қилиб юборилади. Соҳибқирон Бурҳон ўғлон ёрдамида бирор иш амалга ошириллар, унинг мардоналиги билан бирор муҳим ғалаба қўлга киритилар деган фикрда эди. Аммо, таассуфлар бўлсинким, Бурҳон ўғлоннинг юраксизлиги бу гал ҳам унга панд беради, душманнинг қорасини кўрмай туриб совутини ташлаб қочишга мойиллик кўрсатади. Соҳибқирон қўрқоқ ва юраксиз лашкарбоши ўрнига кейинчалик шахсий тарбияси туфайли отук саркарда бўлиб етишган Муҳаммад Озодни тайинлаб инглишмаганди.

Қаҳрамонлик, жавонмардлик, айниқса, шахсий матонат йигитлик пайтида маълум сабабга кўра жисмонан шикаст топган Амир Темур учун ҳам бегона хислат эмасди. Қатор санашларда жаҳонгир кўрсатган ботирлик ва жасурлик, сабот ва матонат намуналари омма қалбидан ўрин олган, тилларда дoston бўлган, турли афсонаю ривоятларнинг туғилишига сабаб бўлган.

*Ўзбекистон адабиёти ва санъати.
2007 йил 6 апрель.*

АДОЛАТ ТАМОЙИЛЛАРИГА СОДИҚЛИК

XIV асрнинг 70-йилларига келиб мўғуллар истилосидан эътиборан Чигатой улуси номи билан юритилиб келган Мовароуннахрда буюк бобомиз Амир Темурнинг тинимсиз саъй-ҳаракати, шижоати, ақл-заковати ва жонбозлиги туфайли мавжуд феодал тарқоқлик, бекликлараро низолару бошбошдоқликларга чек қўйилди. Бир ярим асрлик мўғуллар истибдоди барҳам толиб, марказлашган, мустақил, кучли ҳарбий салоҳиятга эга улкан салтанатга асос солинди.

Шарқий Туркистонун Ҳиндистон ўлкаларидан тортиб Рум (Кичик Осиё), Шом (Сурия) ҳамда Мисргача, Кавказорти музофотларидан тортиб Дашти Қипчоқу Мўғулистоннинг кенг ҳудудларигача бўлган мамлакатларни қамраб олган буюк империя ташкил топди. Уни идора этишда соҳибқирон Амир Темур мавжуд ҳуқуқий меъёрларга изчил амал қилди ва уларни давр талабига биноан такомиллаштириб, янада юқорироқ босқичга олиб чиқди. Амир Темур ўзининг тузуқларида қайд этганидек, салтанат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан амалга оширилди.

Соҳибқирон салтанат байроғи, зарб этиладиган динару дирҳамларга босиладиган белги ҳамда хос тамғасидаги «Рости русти», яъни «Ҳақ бўлсанг нажот топасан» ёки «Куч – адолатдадур» тамойилига бир умр содиқ қолди. У, биринчи галда, кенг халқ оммаси, чунончи, беваю бечоралар, ғарибу мискинлар, савдогару деҳқонлар, косибу чорвадорлар, хунарманду зиёлилар, олиму фузалолар, донишманду машоъихлар ҳуқуқини муҳофаза этишда қонун-қоидаларга риоя қилиб, адолат билан иш юритди.

Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асарида таъкидланганидек, Соҳибқирон буюк империяда адолатли сиёсат

урнатди. Шу боис ҳам Мовароуннахрнинг энг чекка жойларидангина эмас, балки Хитой ва Хутан чегарасидан Дехли ва Ҳиндистон яриморали шимоли-ғарбида жойлашган Канбойит бандаргоҳи атрофларигача, Кавказ тоғ тизмасининг шарқий қисмидаги Дари ал-дарасида бунёд этилган Бобул-Авбоб қалъасидан то Рум ва Миср ҳудудларигача бўлган ерлардан тожирлар у ёқда турсин, болалару бева хотинлар ҳам илақли, ҳарир матолар, олтин, кумушдан ясалган зебу зийнат ва бошқа энг зариф моллар билан савдо-сотиқ қилганлар. Амалдорлар, нуфузи қанчалар юқори эканидан қатъи назар, уларнинг бир донасига ҳам қуз олайтириш, бир дирҳамига ҳам зиён етказишдан бутунлай маҳрум бўлган.

Соҳибқирон томонидан олиб борилган бундай сиёсат ва адолат натижасида салтанат жиноятчилар, йултўсару қароқчилардан тозаланган. Бузғунчилик, босқинчилик, талон-тороҷ сингари раият бошига қулфат келтирувчи салбий омилларга барҳам берилган, саркашлар гардани итоат ҳалқасига киритилган.

Низомиддин Шомийнинг ёзишича, Амир Темур таниқли ва диёнатли олимлардан бир гуруҳини салтанатнинг турли чекка ўлкаларига халқнинг аҳволидан, турмуш тарзидан маълумот келтириш мақсадида жўнатган. Уларга тайин этилган жойларда мамлакат ишларининг аҳволини ўрганиш, агар бирорта мазлумга зулм етган ёки бирон ожиз кишига зўравонлик ўтказилган бўлса, улардан зўрлик билан олинган нарса исботини топса, мавжуд хазина молидан азият чекканларга бөлгиланган миқдорда маблағни қайтариб бериш, содир бўлган воқеани зудликда очик-ойдин ҳуқумат девонига етказиш вазифасини юклаган.

Ибн Арабшоҳ ўзининг «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» асарида келтиришича, 1382 йили Ироқ ерларини Султон Аҳмад ибн Шайх Увайс қўлига олгач шафқат ва эзгуликни унутиб жиноят йўлига қадам қўяди. Оммага зулм қилиш авжига чиқади. У кунларини жабру жафо ҳамда фасод ишлар билан ўтказа бошлайди. Фисқу фуҷур ҳаддидан ошиб, ёвузлик кенг қулоч ёзади. Инсонларнинг қони беҳуда тўкилади. Бағдод аҳли ҳукмдордан безиб ва нафратланиб Соҳибқирондан мадад сўрайди. 1393 йилнинг октябрида Амир Темур суворий ва пиёдалардан иборат қўшин билан Бағдодга келади

ҳамда бу қадимий шаҳар аҳлини золим ҳукмдор зулмидан озод этади. Шаҳарни ташлаб қочишдан ўзга чораси қолмаган Султон Аҳмад Миср султони Барқуқ ҳузурига равона бўлади ва Соҳибқирон вафотига қадар Бағдодга қайта қадам қўйишга журъат этмайди.

Соҳибқироннинг юрт ободлиги, улус фаровонлиги йўлидаги фидокорона фаолияти унинг бунёдкорлик соҳасидаги хизматларида яққол намоён бўлган. Кўпгина жаҳонгирлардан фарқли ўлароқ, ҳаётини бунёдкорлик ишларига бахшида этган Амир Темур: «Қай бир жойдан бир ғишт олсам ўрнига ўн ғишт қўйдирдим, бир дарахт кестирсам ўрнига ўнта кўчат эктирдим», – деганида тўла ҳақли эди. Зотан, Ибн Арабшоҳ урғу берганидек, Самарқандда кўпдан-кўп бўстонлар барпо қилиниб, баланд ва мустаҳкам қасрлар бунёд этилган. Уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос тарҳда, кўркам ва ажиб кўринишга эга бўлган. Бўстонлар турли навдаги мевали кўчатлар билан тўлдирилган. Уларга Эрам боғи, Дунё зийнати, Шимол боғи, Олий жаннат деб ном қўйилган. Қасрлар турфа нақшинкор кошинлар билан зийнатланган, ранг-баранг саҳналарни акс эттирувчи суратлар тасвирланган.

Соҳибқирон Самарқанднинг теварак-атрофи ва этак қисмларида ҳам бир қатор қасабалар бунёд этиб, уларни Миср, Дамашқ, Бағдод, Султония, Шероз каби машҳур ва азим шаҳарлар номи билан атаган. Самарқанд ва Шаҳрисабз (Кеш) оралиғида бўстон барпо этилиб, унда бир ҳашаматли қаср қурилган, унга Тахта Қарача деб ном қўйилган. Ривоятларга кўра, қаср қурувчилардан бирининг йўқолган бияси шу бўстонда олти ой ўтлаб юргандан сўнг эгаси ҳузурига қайтган.

Бунёдкорлик ишлари Мовароуннаҳр шаҳарларидан ташқари Туркистон, Эрон, Ироқ, Кичик Осиё, Кавказорти ҳудудларида ҳам амалга оширилган.

Маълумки, Аракс ва Кура дарёлари бирлашадиган ерга яқин бўлган Байлақон шаҳри 1221 йили мўғуллар истилоси даврида вайрон этилган. Кавказортига қилинган юришдан зафар билан қайтаётган Соҳибқирон Эрон заминида ҳам ёдгорликлар қолдириш ниятида мазкур шаҳарни қайта тиклашга бел боғлайди. Унинг бевосита раҳбарлигида қисқа фурсатда шаҳар тарҳи чизилади. Шаҳар айланаси чуқур хандақ билан ихота қилинган кенг девор билан ўралган, тўртбурчак шаклида

бозорга эга, кўпдан-кўп уй-жойлар, ҳоким яшайдиган сарой, омма тўпланадиган майдон ва чечакзорлардан иборат эди. Шаҳар девори айланасининг узунлиги икки минг тўрт юз газ (1 газ – қарийб 70 см), девор кенглиги ўн бир газ, деворнинг баландлиги кунгуралар тепасигача ўн беш газ атрофида, хандақнинг кенглиги қирқ газ, чуқурлиги тахминан йигирма газ бўлган. Шаҳар девори бўйлаб посбонлар ва соқчилар учун махсус жойлар белгиланган. Шаҳарнинг тўрт бурчагида бир бурж – минора қад ростлаган. Деворга чиқишга мўлжалланган жойлар, мудрофаа вақтида қўл келувчи тош отиладиган ўринлар тартибга келтирилган. Хуллас, Байлақон шаҳрини қайта бунёд этишга жадаллик билан киришилади ва атиги бир ой ичида, яъни 1403 йилнинг октябрида шаҳарни қуриш ниҳоясига етказилади. Соҳибқирон Байлақонни ободонлаштириш мақсадида наҳр (канал) қазииш режасини ишлаб чиқади. Олий фармонга мувофиқ Аракс дарёсидан шаҳар томон узунлиги олти фарсах (фарсах – 6 – 7 км), кенглиги тахминан ўн газ бўлган ариқ қазилади. Наҳр нафақат Байлақон шаҳри, балки атроф қишлоқларда яшовчи аҳолининг сувга бўлган эҳтиёжини қондиради, экинзорлар, дарахтзорларни обиҳаёт билан тўлминлайди. Истеъмолдан ортиб қолган сув Кура дарёсига бориб қуйилган. Ариқ қазииш ишларига музаффар қўшиннинг барча аскарлари жалб қилинган. Йирик саркардалар, амиру беклар ишнинг боришини қаттиқ назорат остига олишган. Бир йилда бажарилиши мумкин бундай улўввор иш бир ой муддатда якунланган. Узоқ йиллар давомида Байлақон мавзесининг обод ва маъмур бўлишида Соҳибқирон ташаббуси билан қазинган ариқнинг роли катта эди.

Айни шу кезларда Абубакр баҳодир мирзо 1378 – 1469 йилларда ҳукмронлик қилган қора қуюнли туркман қабиласининг сардори Қаро Юсуфни Бағдоддан сиқиб чиқаради. Абубакр мирзо бобосининг: «Саъй-ҳаракатларини ободончилик ва фуқаро фаровонлигига йўнатиришни ҳукмдорлик йўл-йўриқларининг фарзларидан ва жаҳондорлик суннатларидан деб билдик», – деган сўзларига оғишмай амал қилган ҳолда азият чеккан раиятни юпантиб, қурилиш ва деҳқончилик ишларига машғул бўлади. Адолат қайта тикланиб, аҳолининг тинч меҳнат қилиши, осуда ҳаёт кечиришига имконият вратилади.

Шубҳасиз, юқорида зикр этилган бунёдкорлик ишлари катта миқдордаги маблағни, иш кучини талаб қилган. Солиқ тизимининг тартибга солиниши давлат солиқларининг ўз вақтида ундирилиб хазинага тушиши ободончилик, қурилиш ишларининг бажарилишига имкон яратган. Шунингдек, Бадахшон ферузаси, Нишопур, Эрон, Хуросон маъданлари, Ҳиндистон ёқут ва олмослари, Хурмуз (Форс кўлтиғига қиришда жойлашган порт шаҳар) марваридлари, Хитой духобаларию бахмаллари, мушки анбарлари, бошқа юртлардан келтирилган соф олтин ва қумушлардан катта солиқ ундирилган. Тушган маблағ иқтисодий ривожлантириш, хужалиқнинг асоси бўлган деҳқончиликда сезиларли силжишларга эришиш, салтанат хавфсизлигини таъминлаш, армияни қурол-аслаҳа, асбоб-анжом, от-улов билан таъминлаш каби устувор мақсадларга йўналтирилган. Шу билан бирга, хунарамандчилик, қосибчилик, ички ва ташқи савдони ривожлантириш, илм-фан, маданиятни раванқ топтириш, шаҳар, қишлоқ, мавзеларни ободонлаштириш сингари эзгу ишларга сарфланган.

СОҲИБҚИРОН ПАНДЛАРИ

Ўзбек давлатчилигининг том маънодаги асосчиси Амир Темури ҳаёт йўлини ёритишга бағишланган туркий, форсий ва араб тилларида битилиб, бизгача етиб келган турфа манбаларни тадқиқ этиш, уларни синчковлик билан ўрганиш Соҳибқиронга Аллоҳ томонидан ато этилган хислатлар: эл-ўлуғсга раҳнамолик қилиш, ўз даврининг монанди йўқ ҳарбий кўчларини шакллантириш, мамлакатни мислсиз даражада обод этиш, халқ турмуш тарзини юқори поғонага кўтариш, илм, фан, маданият, санъат ва дин аҳлига ҳомийлик кўрсатиш каби салоҳияту қобилият борасида мулоҳаза юритиш имконини беради.

Жаҳон афкор оммаси томонидан ҳақли равишда тан олинган буюк бобокалонимизга хос сийрат ва суврат хусусида фикр кетганда, даставвал, унинг йигирма саккиз мамлакатни қамраб олган марказлашган қудратли салтанатни барпо этишдаги стратегияси, жаҳон ҳарб иши тараққиётига қўшган муҳим ҳиссаси, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий, диний нуқтаи назардан ўрта аср тамаддунида тутган ўрни, она юрт раванқи, Ватан осойишталиги каби устувор йўналишлардаги серқирра фаолияти кўз ўнгимизда намоён бўлади. Масалага шу йўсинда ёндашиш тарихий воқеликни объектив, ҳаққоний мушоҳада этишга имкон беради. Тарихий обидиларда Соҳибқиронга оид бағрикенглик, миллатсеварлик, адолатпарварлик, тўғрилиқ, марҳаматлилиқ, мурувватпешалиқ, содиқлик, ростгўйлик, фидойилиқ сингари хусусиятлар рисо тасвирланган. Таъкидланган инсоний белгиларни чуқур таҳлил этиш атоқли салтанат бошлиғи ҳаёти, жўшқин фаолияти ҳақида янги-янги маълумотларга эга бўлиш имконини туғдиради.

Таъкидлаш жоизки, Амир Темуր ҳаддан ташқари улкан худудда қурилган салтанатни бошқариш, уни ташқи ҳужумлардан сақлаш, аҳолининг тинч турмушини муҳофаза қилиш, ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, иқтисодни замон талабларига мослаштириш, оқилона сиёсат юритиш, бунёдкорлик ишлари олиб бориш каби долзарб масалаларни муваффақиятли ҳал этишда ўзи томонидан ишлаб чиқилган ҳаётий принципларга оғишмай амал қилган, ворисларидан ҳам шуни талаб этган. Соҳибқироннинг бу борадаги панд-насиҳатлари, биринчи галда, «Амир Темуր тузуклари», қолаверса, тарихий асарларда руй-рост ўз аксини топган.

Подшоҳлик иши барча вазифалардан ортиқ ва мушкул бўлиб, Тангри таоло томонидан бандасига икки жиҳатдан иноят қилинади. Биринчидан, салтанат жиловини бошқаришда ақл ва фаросат билан иш юритиш зарур. Эл-улус бошига кулфат келган тақдирда у ақл ва фаросат билан бартараф этилади. Иккинчи жиҳат баҳодирлик ва шижоат бўлиб, тахт соҳибни ғанимидан мутлақо ҳадиксирамай, ўз куч-қуввати, амалида мардона туриб душманга қарши чиқади. Айни чоғда, тадбир у ақл шижоату мардоналикдан устунроқдир. Шамширнинг зарби ақлли тадбир билан бирикса, ёв кўнглига йўл очилади.

1361 йили мўғул ҳукмдори Туғлуқ Темурухон кўп сонли мўғул лашкарига бош бўлиб иккинчи бор Мовароуннаҳрга бостириб киради. Ҳозирги Бўка, Алимкент, Оққўрғон ва Сирдарё оралиғидаги қумлоқ чўллар орқали Чаноқ Булоқ мавзеида тўхтаган хон уч бекни қўшинга раҳбар қилиб Кеш томон жунатади. Шу кезларда Кеш вилояти ҳокимлиги курсисини эгаллаб турган Амир Ҳожи барлос ёвга қарши кураш олиб бориш ўрнига эл-улуси билан Хуросон сари қочишни афзал кўради. Бу маҳалда эндигина йигирма беш ёшни қаршилаган Темурубек қариндоши Ҳожи барлос тутган йўлдан афсусланиб: «Вилоят раҳбарсиз, юртда тарқоқлик ва бошбошдоқлик воқе бўлиб, эл харобаликка юз тутиши аниқ. Шу боис маслаҳатим шуки, сиз Хуросон томон борсангиз, мен Кеш сари йўл олай. Эл-улусга мадад бўлиб, мўғул лашкарини бошлаб келган беклар билан сулҳ тузиб, хон ҳузурига бораман. Натижада вилоят вайрон бўлмайди, халқ заҳмат ва ташвишдан қутулади», — дейди ва Туғлуқ Темур қароргоҳига келади. Темурубек хоннинг ақлда, тадбирда машҳур, иш

юритишда ва халқ ҳожатини чиқаришда маълум маслаҳатчиси Ҳамидбек билан учрашиб, унга кўп маъқул ҳамда кўнглига ёқадиган мулоҳазаларни билдиради. Ҳамидбек кўмаги туфайли хон томонидан қабул қилинган Соҳибқиронга Кеш вилоятини бошқариш ва ўн минг кишидан иборат ҳарбий кучлар унинг итоати ва қарамоғида туришга қарор қилинади. Соҳибқироннинг ушбу оқилона тадбири натижаси ўлароқ Кеш вилояти босқиндан омон қолади, омма тинч меҳнат қилишда давом этади.

Соҳибқирон душман қўшинларини маҳв этиш, мамлакатларни забт қилиш ишларида донолар билан маслаҳатланган, зарур пайтларда берилган маслаҳатларга мувофиқ ҳаракат қилган. Амир Темур 1370 йили Мовароуннаҳрни мухолифлардан халос айлаб, салтанатда аждодларга хос қонун-қоидаларни тиклаш билан банд бўлган чоғда фурсатдан фойдаланган Хоразм вилояти ҳокими Ҳусайн Сўфи Кот ва Хивани ўз тасарруфига киритиб, закотдан тушган маблағни сақлаш билан банд эди. Ушбу ҳолдан воқиф бўлган Соҳибқирон унга Алфа тавочини бир гуруҳ киши билан элчиликка юбориб, ҳар икки мавзе закотининг Чиғатой улусига тегишли эканлиги, шу боис закот тушумига бундан кейин дахл қилмаслик, оқибатда дўстлик ва бирликни мустаҳкамлаш мумкинлигини изҳор этади. Бироқ беш йил давомида ўзи билганича сиёсат юритган Хоразм вилояти ҳокими «Мен бу вилоятни қилич билан қўлга киритганман, уни мендан қилич билангина тортиб олиш мумкин» тарзида жавоб қайтаради. Айтилган сўзларнинг қор қилмаслигини тушунган Соҳибқирон Хоразм томон лашкар тортишга аҳд қилади.

Амир Темур доимо салтанат равнақи йўлида жонбозлик кўрсатган, ўзи билан бир сафда туриб жанг азобларини босқиндан кечирган ҳар қандай шахсни, хоҳ у атоқли саркарда, хоҳ оддий аскар бўлсин, қадрлаган, эъзозлаган, ҳурматини жойига қўйган.

Лашкардан анча олдинда бораётган Шайх Али баҳодир, Сөвинчак баҳодир ва ёшлигидан Соҳибқирон хизматида ўлғайган Мубашшир Гов Куш мавзеида душман айғоқчилари билан тўқнашади. Мубашшир баҳодирлик кўрсатиб душманга ҳамла қилади. Лекин ёв томонидан отилган ўқ оғзига тегиб икки тишидан ажралди. Марди майдон бунга эътибор бер-

май қайта душманга хужум қилади, ўқ отган ғанимини қилич билан қатл этади. Бу ҳолатни кўрган душман гуруҳи қочишга мажбур бўлади. Воқеадан хабардор бўлган Соҳибқирон Гов Кӯш мавзесини Мубашширға суюрғол сифатида тортиқ этади.

1385 йилнинг қишида Соҳибқироннинг беғараз мадади туйфали Дашти Қипчоқ тахтига ўтирган Тўхтамиш тўққиз туманлик лашкарига ўн икки чингизий ўғлонни бош қилиб Соҳибқирон салтанати таркибидан ўрин олган Табриз вилоятини забт этиш учун жўнатади. Табриз ғаним томонидан чор аτροφдан исканжага олинади. Шаҳар аҳли илгари ҳам шундай воқеалар юз берганда бирор бошлиқ ёки раҳбар вазиятни ўз қўлига олмаганлиги боис мудофаа иншоотларини мустаҳкамлаб жангга ҳозирлик кўради. Бир ҳафти давом этган муҳосарадан кейин душман аскарлари шаҳарга киришга муваффақ бўлади.

Жабру ситам, бузғунчилик чегарадан чиқади, масжиду мадрасалар вайрон қилинади. Ёшу қарининг бари асирликка олинади. Бир неча йиллар давомида йиғилган мол-мулк, қимматбаҳо буюмлар, зебу зийнатлардан ўн кун ичида асар ҳам қолмайди. Шу кунга қадар Амир Темур марҳамати соясида умргузаронлик қилган Табриз халқи бутунлай қулликка солинади. Рўй берган воқеадан Соҳибқирон қаттиқ таъсирланади, сабабсиз мусулмонларга етказилган зулмдан изтиробга тушади. Маълум бир муддат куббат ул-ислом номига муассасар бўлган Табриз хароб ва кимсасиз қолади. Лекин Соҳибқироннинг адолати ва олий фармони сабабли шаҳар қайтадан тикланади, мазлум халқ ўз манзиллариغا қайтиб, эркин турмуш кечира бошлайди.

Амир Темур ислом дини, шарият ва фикҳ қоидаларининг равнақиға ҳамиша диққат қилган, исломни ҳар ерда, ҳар вақт қўллаб-қувватлаган, унинг ҳақиқий жонқуяри бўлган.

Муҳаммад пайгамбар авлодлари ҳурматини жойига қўйиш, буюк авлиёлар, уламолар, файласуфлар, тарихчи ва бошқаларни иззат-икром қилишни ўзининг асосий бурчларидан ҳисоблаган Соҳибқирон 1397 йили Кониғиял яқинида Боғи Дилқушони барло этгандан сўнг Тошкент сари йўлга чиқади. Сирдарёдан ўтиб, Чиноз яқинида қароргоҳини тикиди. Оз фурсатдан кейин Яссага бориб шайх Аҳмад Яссавий мазорини

тавоф қилади. Амир Темур фармонига мувофиқ сўфийлик тариқатининг асосчиси қабри устида кўк билан сўзлашадиган, маҳобатли иморат солинади. Томлар рангин кошин билан безатилади, хожанинڭ қабри оқ тош билан безатилади. Мақбарани режалаштирилган тарҳга биноан қуриш вазифаси Убайдуллоҳ садр зиммасига юклатилади.

Икки йилдан сўнг Аҳмад Яссавий мақбараси барпо этилади. Фақиру мискинларга кўпдан-кўп садақалар, эҳсонлар улашган Соҳибқирон 1399 йили шоду хуррам қароргоҳиға юзланади.

Соҳибқирон Амир Темур ҳақида замондошлари ёзиб қолдирган асарларда унинг кўп ибратли сифатлари тасвирланган. Тўғри, мурувватли, эл-юртга муҳаббатли, саховатли, бағрикенг ва донишманд одам бўлгани кўз олдимизга келади. Амир Темурнинг панд-насиҳатлари, ўғитлари, унинг ҳақидаги нақл-ривоятлар асрдан асрга ўтиб келяпти.

Амир Темур ўғитларидан бирида шундай дейди: «Салтанат ишларида тўрт нарсаға амал қилдим, яъни 1) кенгаш; 2) машварату маслаҳат; 3) қатъий қарор, тadbиркорлик, хушёрлик; 4) эҳтиёткорлик. Соҳибқироннинг бу пурмаъно насиҳати бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Жойлардаги корхона, ташкилот, фирмалар раҳбарлари учун жуда уринли йўл-ўйриқдир.

«Ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъий, тadbиркор ва хушёр бир киши минг-минглаб тadbирсиз, ноқайд кишилардан яхшидир», – дейилган ўғитларнинг бирида. Бугун ҳам мамлакатимиз ривожини, равнақини учун курашиб, ҳилпол меҳнат қилиб, турли тadbиркорлик билан шуғулланган кишилар қаторида қўлидан бир иш келмай, ишлашни хохламай, жамиятга фойдаси тегмаётган шахслар ҳам борлиги ҳақиқатдир.

Соҳибқирон ўғитларида яна шундай жумлалар бор: «Яхшиларға яхшилиқ қилдим, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширдим. Ким менга дўстлик қилган бўлса, дўстлиги қадрини унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззату икром кўрсатдим». Албатта, яхшилиқ – оқил кишиларнинг фазилати. Ёмонлик эса жамиятнинг илллати. Бошқаларға ёмонлик истаидиган кишилар ҳеч қачон дўст бўлмайди. Яхшилиқ уруғини сочганлар эса эл орасида ҳурмат-эътибор қозонади.

Амир Темурнинг ўзига хос фазилатларидан яна бири мана бу ўғитда акс этган: «Дуст-душман кимки менга илтижо қилиб келгудек бўлса, дўстларга шундай муомала қилдимки, дўстлиги яна ортди, душманларга эса шундай муносабатда бўлдимки, уларнинг душманлиги дўстликка айланди».

Буюк бобомиз Амир Темур ўз салтанатида савдо-сотик, деҳқончилик, хунармандчиликни ривожлантириш, фуқароларга моддий ёрдам беришга алоҳида эътибор қаратганини мана бу ўғитдан билса бўладики, унинг ҳозир ҳам аҳамиятини йўқотмаганини эътироф этиш мумкин: «Сармоёси қўлидан кетиб қолган савдогарга ўз сармоёсини қайтадан тиклаб олиш учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин. Деҳқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин-тикин учун зарур уруғ ва асбоб тайёрлаб берилсин. Агар фуқародан бирининг уй-иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, керакли ускуналарни етказиб бериб унга ёрдам берилсин».

Шу ўринда ҳарбийлар ҳақидаги пурмаъно насиҳатларни ҳам келтириш мумкин. Зеро, бу ички ишлар идоралари ходимларига ҳам тааллуқлидир. «Ёши улуг, кекса сипоҳийларни ҳурматлаб, азиз тутсинлар. Улардан фойдали маслаҳатлар олсинлар, чунки улар айтадиган гаплар ўз тажрибаларида кўриб билганларидир». Ёки мана бу ўғитни ҳам келтириш мумкин: «Йўлларга кузатувчи ва соқчилар қўйсинлар, ҳар бир работга бир неча одами жойлаштирсинларки, йўлларни кузатиш ва сақлаш ишлари шуларга тегишли бўлсин. Йўловчилар молларини ғафлат босиб ўғирлатиб қўймасликлари ҳам ўшаларнинг зиммасида бўлсин».

Соҳибқирон Амир Темур ўғитларидан яна кўплаб келтириш мумкин. Уларнинг ҳар бири жуда кенг маъно касб этадики, бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

*Постда.
2010 йил 3 апрель.*

ЖАКУБЕК

Амир Темур асос солган буюк салтанатни қуриш ва бошқариш жараёнида Соҳибқиронга сидқидилдан ишонч билдирган, унинг олиб борган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий фаолиятини ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаган, ўйлаган режаларининг рўёбга чиқишида том маънода мардлик, қаҳрамонлик ва жонбозлик намуналарини намоён этган қавмдошлари, маслақдошлари, сафдошу биродарларининг ўрни улкан бўлганига тарих шоҳид.

Соҳибқирон ўз олдига қўйган устувор вазифаларни амалга ошириш, чунончи, Ватанни мўғул истибдодидан халос қилиш, Амир Қазаган ҳалокатидан сўнг ўзаро урушлар, талон-торожлар гирдобига тушиб қолиш оқибатида ишлаб чиқариш бутунлай издан чиққан, эл-улуснинг турмуши, бор-йўғи ўз ҳолига ташлаб қўйилган, бошбошдоқлик чўққисига чиққан мушкул вазиятни қандай бўлмасин унглаш, юрт озодлиги, бирлиги, фаровонлигини таъминлашда Амир Довуд дуглат, Амир Сайфиддин нукуз, Сулаймон барлос, Аббос баҳодир қипчоқ, Оқ бўға баҳодир найман, Тағой бўға барлос, Ҳусайнбек барлос сингари содиқ ва фидойи сафдошларининг беғараз кўмагига суянган. Амир Темур сиёсат саҳнасига қадам қўйиш арафасида, яъни XV аср ўрталарида Мовароуннаҳр ҳудуди турли уруғ ва қавм бошлиқлари томонидан тақсимлаб олинган, фитнаю ғалаёнлар авжига чиққан бўлиб, «Зафарнома» асари муаллифи Шарафиддин Али Яздийнинг таъкидлашича, беклардан ҳар кишиким озгина кучи бор эди, салтанат даъво қилур эди. Алалхусус, Кеш (Шаҳрисабз) Амир Ҳожи барлос, Хўжанд Амир Боязид жалоийр, Балх Улжай бўға сулдуз, Шибиргон Муҳаммад Хожа Апардий найман, Хутталон (Хатлон) Кайхусрав ва Улжайту Апардий, Самарқанд Хизр Ясавурий тасавву-

рида қолган. Бу беклар орасида рўй берган тинимсиз жангу жадаллар, қиргинбарот урушлар кўплаб талафотларга сабаб бўлганди. Тарқоқликка барҳам бериш, қабилалар, уруғлар орасидаги низоларга чек қўйиш, уларни ягона халқ сифатида бирлаштириш Соҳибқирон танлаган сиёсатнинг бош мақсади ҳисобланган. Амир Темур бундай шарафли, айни чоғда, ўта оғир вазифани амалга оширишда, шубҳасиз, биринчи галда, ўз қавмдошлари – барлосларга таянган. Илмий манбаларнинг гувоҳлик беришича, барлос (луғавий маъноси «саркарда») қабилиси ўзбек халқи таркибий қисмларидан бири бўлиб, XIII асрнинг иккинчи ярмида Или дарёси бўйларида Қашқадарё воҳасига кўчиб келган, XIV – XV асрларда воҳанинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим рол ўйнаган.

Соҳибқирон фаолияти тарихини ёритувчи манбаларни синчковлик билан ўрганиш Амир Темур барпо этган салтанат вилоятлари, туманлари ҳокимлари, доруғалари, кўшин қисмлари саркардалари асосан барлос уруғи вакилларидан тайинланганини кўрсатади.

Барлос уруғининг баланд мавқели вакилларидан бўлмиш Жақубек ибн Муборак ибн Тўған ибн Кодон ибн Шарға ибн Қорачар нўён фаолияти билан боғлиқ дастлабки маълумот Амир Темурнинг 1360 йили Хизр Ясаурий иштирокида Самарқандни Амир Ҳожи барлосдан тортиб олишга доир воқеалар силсиласида кўзга ташланади. Оқёр мавзесида Амир Темур ва Хизр лашкари билан кечган тўқнашувда мағлубиятга учраган Ҳожи барлос Самарқандга бориб Амир Боязидга қўшилади. Соҳибқирон ва Амир Хизр ўз лашкарларига бош бўлиб Самарқанд сари азимат қиладилар. Йўлда Шаҳрисабз лашкари гумроҳликка юз буриб қочиб кетади ва бориб Амир Ҳожи барлосга қўшилади. Амир Темур қошида Жақубекдан бошқа ҳеч ким қолмайди. Ушбу ҳолатдан бадгумон бўлган ва уни пинҳона келишув тарзида фаҳмлаган Амир Хизрнинг Соҳибқиронга муносабати тубдан ўзгаради. Иттифоқдоши Хизр Ясаурийнинг ўзидан гумонсираётганини сезган ва мавжуд вазиятдан сергакланган Амир Темур ундан айрилиб, қавмдоши Жақубек билан Самарқандга, Амир Ҳожибек барлос ҳузурига, кетишга мажбур бўлади.

Маълум бир вақт Соҳибқирондан айрилиқда, аниқроғи, Жата (Чигатой улусининг Эттисув, Чуй воҳаси ва Шарқий

Туркистонни ўз ичига олган шарқий қисми)да ҳаёт кечирган Жақубек Сулаймон барлос, Амир Мусо, Жалолиддин барлос ■ Ҳиндука барлос ҳамкорлигида мўғуллар томонидан ўзларига нисбатан қилинган зулму бедодлик ва ҳурматсизликка чидалмай улардан юз ўгириб, бир гуруҳ киши билан Термизга қайтади. Мазкур хушхабардан воқиф бўлган Соҳибқирон Тўлан бугани булар томон жўнатади ҳамда бекларнинг бир кеча ўтказиб Амударёдан ўтишларини буюради. Айни шу кезларда Амир Темур Балх яқинида Жата лашкарига биринчи зарбани беришга тараддуд кўрмоқда эди. Қўшиннинг маймана (ўнг) ва майсара (сўл) қанотлари тартибга солинаётган пайтда Жақубек Амир Мусо, Амир Сулаймон билан бирга Соҳибқирон хизматига келади.

Икки минг кишилик кўшинга бош бўлиб Қаҳалқа (Темир дарёга) етиб келган Соҳибқирон Жата аскарлари томонидан ишғол қилинган Кешни ғанимдан халос этишга киришади. Қўл остидаги юз нафар мард жангчиларни тўрт гуруҳ (кўшун)га бўлган Соҳибқирон Амир Сулаймон барлос, Амир Баҳром жалойир, Амир Жалолиддин барлос, Амир Сайфиддин нукуз, Амир Йўл Темур ҳамда Жақубекни уларга сардор қилиб Кеш томон жўнатади. Фармонга мувофиқ ҳар бир отлиқ аскар эгарнинг икки томонига дарахт шохини осилтириб боғлаган ҳолда жадал иўлга тушади. Узоқдан чангу тўзоннинг кўтарилганини кўрган Жата лашкари улкан кўшин келаётир деган хаёлга бориб саросимада қочишга юз тутаяди. Амир Темур ва унинг тadbirkor беклари томонидан қўлланилган ушбу ўзига хос тактик амалиёт натижасида Кеш бежанг ва талафотсиз қўлга киритилганди.

1359/1360 йили Қабойи Матон (Шаҳрисабз ва Китоб оралигидаги Наматон қишлоғи) мавзесида Илғасхожа қўмондонлигидаги Жата лашкари Темурбек ва Амир Ҳусайн томонидан мағлуб этилгач, Соҳибқирон Амир Сайфиддин ва Амир Жақуни Самарқандга юборади. Ушбу икки истеъдодли саркарданинг қатъий саъй-ҳаракати туфайли Самарқанд шаҳри қўлга киритилади. Самарқандга шоду хуррамлик билан келган Соҳибқирон ҳамда Амир Ҳусайн беклар, нўёнлар ва аркони давлат иштирокида қурултой чақириб, Чигатойхон наслидан бўлган Кобулшоҳ ўғлонни хонлик тахтига ўтказадилар.

1365 йилнинг кўкламида улкан кўшинга бош бўлиб Мовароуннаҳрга бостириб кирган Жата ҳукмдори Илғасхожани

даф этиш мақсадида Темурбек ва Амир Ҳусайн черик йиғадилар. Амир Ҳусайн лашкари Тошкент ва Чиноз оралигида турган Соҳибқирон аскарлари билан қўшилади ва олдиндан белгиланган лашкароғҳа жойлашади. Илёсхожа қўшини эса Кандибодом (Сирдарё) суви яқинида ўрнашади.

Қарама-қарши томон соқчи гуруҳ – қаравулларининг назари бир-бирига тушгач, ҳар икки қўшин туғу байроқларини ҳилпиратиб, ноғораю табл (ноғоранинг катта тури)ларни гумбурлатиб, жанговар саф – ясолга тизилади. Амир Ҳусайн лашкарнинг баранғар (ўнг қанот)ига раҳбарлик қилади. Амир Темур жуванғар (чап қанот)дан жой эгаллайди. Қўшин кўли – маркази Амир Сайфиддин, Амир Мурод, Аббос баҳодир қатори Жақубекка ишониб топширилади.

Соҳибқирон Сайфиддинбек, Оқбўғабек, Элчи баҳодир, Давлатшоҳ баҳодир, Аббос баҳодир сингари сафдошлари, биродарлари сафида Амир Жақуни ҳам беҳад иззат-ҳурмат қилар, қўлидан келадиган саховат ва мададни улардан асло дариг тутмасди. Маълумки, Амир Темур падари бузруквори Тарағайбекнинг содиқ беклари, мулозимлари, хизматчилари билан муносабатларни сақлаш, уларни янада чуқурлаштиришга жиддий эътибор қаратган. Чунончи, Соҳибқирон Жақубек билан қариндошлик ришталарини мустаҳкамроқ боғлаш ниятида 1355 йили унинг қизи Турмуш ого бегимга уйланган, 1356 йили Амир Темур ушбу биринчи хотинидан ўғил кўрган ва унга Умаршайх деб ном қўйганди.

Низомиддин Шомий «Зафарнома» асарида гувоҳлик беришича, Амир Ҳусайн Соҳибқирон мададида сарбадорларни маҳв этиб доруссалтана Самарқандда ўрнашиб олгач, унинг табиатидаги хасислик ва очкўзлик илллати голиб келиб, мол-дунё, зебу зийнат йиғишга муккасидан кетади. У ҳатто энг яқин кишиларининг ҳам бойликларини турли баҳоналар билан ўзлаштиришга киришади.

Давлат ҳирси голиб келган Амир Ҳусайн бир нечта хос мулозимлари сингари Жақубекни ҳам талаб қилинган миқдордаги мол-дунёни беришдан бош тортгани боис муҳассил кўлига топширади. Ушбу воқеадан хабар топган Амир Темурнинг тезликда қумак ва ёрдам қўлини чўзиши қайнотаси Жақубек ва ўзга бекларнинг жазодан қутулишига имкон яратади. Соҳибқирон хазинасида бор бўлган олтину кумушларни, хусусан, иккинчи

завжаси – Амир Ҳусайннинг синглиси Ўлжай Туркон оғонинг зирак ҳамда билагузукларини Жакубек ва бошқа амирларнинг мусодара қилинган моллари ҳисобига топширади.

1366 йил ўрталарида Амир Темур иккиюзламачилик ва бузғунчиликка юз тутган Амир Мусо ҳамда Амир Боязид жапойирнинг ўғли Али Дарвешни қўлга олиш учун Жакубек, Аббос баҳодир ва Амир Баҳром жалойирни катта аскарий гуруҳга бош қилиб Хўжанд вилояти томон жўнатади. Лашкарнинг шахдам келаётганидан воқиф бўлган Мусо ва Али Дарвешнинг қочишдан бўлак чораси қолмайди.

Шу йилнинг кузида Соҳибқирон кўп сонли черик йиғиб Амир Ҳусайн билан жангга отланади. Темир дарвозадан ўтган лашкар Бойсун мавзесида тин олиш учун тўхтади. Шу кезде аскаргоҳга Амир Ҳусайн қошидан Малик баҳодир ва Ибодуллоҳ сиртдан сулҳ ва тинчликдан сўз очмоқчидек, аслида, Соҳибқирон қўшини таркибидаги ясавурийларни фитнага даъват қилиш мақсадида келади. Элчиларнинг ҳақиқий муддаосини пайқаган Амир Темур айтилган аҳдномаю ваъдаларга қулоқ тутмайди. Айна шу пайтда Хўжандга юборилган Жакубек ва Аббосбек ўрдугоҳга қайтиб келишади ва бу ердаги бошқа беклар билан маслаҳатлашиб ясавурийларнинг сардорларини ҳибсга олишни маъқул топишади. Бироқ Амир Темур бундай иш юритиш бошқа кишиларнинг шубҳага тушишига, қўшилиш ниятидагиларнинг иккиланишига сабаб бўлишини бекларга уқтиради ҳамда ўйланган режанинг амалга ошишига розилик билдирмайди. Аллоҳ томонидан Соҳибқиронга ато этилган ҳадсиз жасорату қаҳрамонлик, мардлилик унинг оз сонли аскарлари билан бир неча ўн ёки юз баробар зиёд ғаним қўшинидан чўчимасдан саваш қилган онларида яққол намоён бўлганига тарих гувоҳ.

1366 йили Амир Темур Қарши шаҳрини икки юз қирқ уч кишидан иборат аскар ирдамида Амир Мусо қўл остидаги етти минг ҳамда Малик раҳбарлигидаги беш минг қароунос эли суворийларидан тортиб олишга жиддий аҳд қилган вақтда Суюрғатмиш ўғлон, Қутлуғ Туркон оғо (Соҳибқирон эгачиси)нинг эри Довудбек дуғлат, Сарибўға жалойир, Ҳусайн баҳодир, Сайфиддинбек нукуз, Аббос баҳодир қипчоқ, Оқбўға баҳодир найман, Маҳмудшоҳ Бухорий билан ёнма-ён қайнотаси Жакубек ҳам унга кўмақдош бўлганди.

Амир Жақунинг ўта фаросатли, бирор ишга қўл уришда етти ўлчаб, сўнг кесиши, ширинсухан ва маслаҳатгўйлигини яхши билган Соҳибқирон уни зарур чоғларда элчиликка ҳам тайинлаган. 1366 йили Ҳиротга элчи сифатида келган Жақубекка Малик Ҳусайн кўп иззат-икром билдириб, турли-туман илтифотлар кўрсатган, Соҳибқиронга нисбатан тарафдорлик ва муҳаббат изҳор этиб, иттифоқчилик хусусида саъй-ҳаракатлар қилган.

Маълумки, Амир Темур ва Амир Ҳусайн ўртасидаги иттифоққа «Лой жанги»дан сўнг дарз кетган бўлиб, Амир Ҳусайн Соҳибқироннинг Мовароуннаҳрда марказлашган салтанат барпо этиш мақсадидаги хатти-ҳаракатига тўсқинлик қилиш йўлига ўтганди. Низомиддин Шомийнинг қайд этишича, Амир Темурни йўқ қилиш ниятида турли-туман ҳийла-найранглардан тап тортмаган Амир Ҳусайн гарчи жасур киши ва шамширдор баҳодир бўлса-да, аммо бахил ва хасис эди. Шу сабабли одамлар ундан нафратланар ва кўпчилик ундан юз ўгирганди.

Соҳибқиронни заифлаштиришни кўзлаб Амир Ҳусайн бир талай тадбирларни амалга оширишни мўлжаллайди. Бузуқ фикрли ҳамда ғаразли кишиларнинг сўзига учиб ғаддорлик билан тўсатдан қасд қилиб қолиши мумкинлиги эҳтимолдан холи эмаслигини пайқаган Амир Темур Амир Мусо, Амир Довуд ва Амир Жақубека каби давлат арконлари билан кенгаш қилади. Барча беклар Соҳибқирон билан яқдил бўлиб Амир Ҳусайнга қарши курашда бир ёқадан бош чиқаришади. Амир Ҳусайн ишини бир ёқли қилиш учун Балх томон сафарга чиққан Соҳибқирон сипоҳи Жайхундан ўтиб, Хулм мавзесида тушган вақтда Амир Жақубека Хутталондан сулдуз қавми лашкари ва ўзининг хос аскарлари билан келиб асосий кучларга қўшилади. Балх вилояти қўлга киритилиб, Амир Ҳусайн Кайхусрав ва Муайядбек томонидан ўлдирилгач, Соҳибқирон марҳум амирнинг хотини – Кайқубод Хутталонийнинг кизи Одил Малик (Мулк)ни Жақубекка тақдим қилган.

1370 йилнинг 9 апрелида ўттиз тўрт ёшга кирган, Мовароуннаҳрнинг яқка ҳукмдорлигига муносиб деб топилган Амир Темур эл-юрт озодлиги, мустақиллиги йўлида улкан хизматлар қилган барча кишиларни сийлаб, ҳар қайсисини салтанатда мавжуд юксак мансаб, рутба ва лавозимлар билан

тақдирлаган. Ҳожи Сайфиддинбек, Аббос баҳодир, Искандар, Қумари иноқ сингари номдор лашкарбошилар қатори Жақубек черик беги ва тавочи мансабларига сазовор бўлган.

1372 йилнинг баҳорида Соҳибқирон Хоразм вилояти хукмдори Ҳусайн Сўфига қарши юришга отланиб, Қарши чўлида шикор (ов) қилиб, Қуббаи Метин мавзесида тўхтайтиди ва Жақубекка катта миқдорда аскарый қисм ҳамда буралди элини қўшиб уни Қундуз, Бағлон ва Кобул вилоятлари ҳоқими этиб тайинлайди. 1373 йилнинг қишида Жақубек Соҳибқирон фармониға биноан Хатлон (Хутталон), Қундуз ва Бағлон лашкариға бош бўлиб Шибирғон (Афғонистоннинг шимолидағи қадимий шаҳар)ға бекиниб олган Зиндачашм ибн Муҳаммад Хожа Апардийни узоқ муддат қамалға олади. Шу йилнинг баҳорида Зиндачашм Шибирғонни Жақубекка топшириб, ўзи хижолат ва шармандалик билан Амир Темур хузуриға келади. Соҳибқирон уни иззат-икром билан қабул қилиб, афв этади ва сарой мулозими этиб белгилайди.

1376 йили Амир Темур улкан кўшин йиғиб Оқ Ўрда хукмдори Ўрусхон (хонлик йиллари 1364 – 1376)ға қарши йўлга чиққанда ҳар қандай вазифани аъло даражада адо этувчи Жақубекни Самарқандда мамлакат ишларига масъул қилиб қолдирганди.

1383 йилнинг кузида Амир Темур кўп сонли чериги билан Мозандарон сари юзланади. Лашкар Мурғоб ёқасида дам олишға тушган кезде Кобул вилоятида ҳокимлик вазифасини бажараётган Жақубек Соҳибқирон хузуриға келади. Куёви билан дийдор кўришган Жақубек вилоятнинг муҳим ишлари хусусида ахборот бериб Соҳибқиронни хотиржам қилади ва Кобулға қайтиб кетади.

1383 йилнинг қишида Жақубек фонийдан боқий оламға рихлат қилади. Соҳибқирон қайнотасиға тааллуқли ерларни Сеистон, Зобулистон вилоятларининг мусаххар бўлишида қахрамонлик ва баҳодирлик намуналарини кўрсатган Жаҳоншоҳға, яъни Жақубекнинг ўғлиға иноят қилганди. Амир Темур барпо этган, қудратли салтанатнинг жаҳоншумул муваффақиятларға эришишида Жақубекнинг яна икки фарзанди – Амир Зийрак ва Амир Мизроб ҳам фидойилик зоҳир этишган.

АМИР ТЕМУР ҲИТЛАРИ

Ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азви қатъий, тадбиркор ва ҳушёр бир киши минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир.

* * *

Адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, беғуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамлар кўнглидан жой олдим.

* * *

Золимлардан мазлумлар ҳаққини олдим. Золимлар етказган ашёвий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин уларни шариатга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтказмадим.

* * *

Менга ёмонлик қилиб, бошим узра шамшир кўтариб, ишимга кўп зиён етказганларни ҳам, илтижо билан тавба-тазарру қилиб келгач, ҳурматлаб ёмон қилмишларини хотирамдан ўчирдим. Мартабаларини оширдим. Улар билан муомалада шундай йўл тутдимки, агар хотираларида менга нисбатан шубҳаю кўрқув бўлса, унут бўларди.

* * *

Шижоатли кишиларни дўст тут, чунки Тангри таоло жасур кишиларни ардоқлайди.

* * *

Уламо билан суҳбатда бўл ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпин. Буларнинг ҳимматларидан улуш тиланиб, муборак нафаслари билан дуо-фотиҳа беришларини илтимос қил.

* * *

Яхшиларга яхшилик қилдим, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширдим. Ким менга дўстлик қилган бўлса, дўстлиги қадрини унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззату икром кўрсатдим.

*Постда.
2009 йил 4 апрель.*

МУНДАРИЖА

АМИР ТЕМУРНИНГ ҲАРБИЙ МАҲОРАТИ (РИСОЛА)

Буюк саркарда	4
Истеъдоднинг сайқал топиши	7
Қарор қатъий, шикоятга ўрин йўқ	42
Туфон	50
Ҳиндистон фатҳи	59
Яшиннинг сўниши	71
Рум султони Боязид Илдириим билан бўлган жанг	72
Яқунланмаган юриш	81
Хотима ўрнида	88
Луғат	89

МАҚОЛАЛАР

Кўк турк хоконлигида ҳарбий қурилиш	94
Халоскор	102
Жалолиддин Хоразмшоҳ салтанатни қандай бошқарган эди	113
«Бобурнома»даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар	118
Ҳожатбарорлик	127
Саркарда, мунажжим, ҳожи	133
Соҳибқирон ишончини қозонган саркардалар	144
Соҳибқиронга ато қилинган хислатлар	150
Адолат тамойилларига содиқлик	156
Соҳибқирон пандлари	161
Жақубек	167
Амир Темури ўғитлари	174

Илмий-оммабоп нашр

Ҳамидулла Дадабоев

АЖДОДЛАРИМИЗНИНГ ҲАРБИЙ МАҲОРАТИ

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ
Бадий муҳаррир: Баҳриддин БОЗОРОВ
Техник муҳаррир: Алимардон АҚИЛОВ
Саҳифаловчи: Иномжон УСАРОВ
Мусахҳих: Отабек БОҶИЕВ

Наشريёт лицензияси: АИ №134, 27.04.2009
Теришга берилди: 20.12.2015 й.
Босишга рухсат этилди: 18.03.2016 й.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 84x108 ¹/₃₂.
Arial гарнитураси. Офсет босма.
Ҳисоб-наشريёт т.: 8,16. Шартли б.т.: 9,24.
Адади: 1000 нусха.
Буюртма № 142.

«AKADEMNASHR» нашриётида тайёрланди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77
e-mail: info@akademnashr.uz
web: www.akademnashr.uz

«PRINT LINE GROUP» ХК босмахонасида чоп этилди.
100096, Тошкент шаҳри Бунёдкор шоҳкучаси 44-уй.

